

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

FÂTİMÎ DEVLETİ'NDE ERMENİ ASILLI VEZİRLER

Mehmet ŞİMŞEK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

FÂTİMÎ DEVLETİ'NDE ERMENİ ASILLI VEZİRLER

Mehmet ŞİMŞEK

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Kasım ERTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Üye: Doç. Dr. Kasım ERTAŞ

ON

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

... / ... /2020

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. ... / ... / 2020

Adı Soyadı

Mehmet ŞİMŞEK

ÖZET

FÂTİMÎ DEVLETİ'NDE ERMENİ ASILLI VEZİRLER

Mehmet ŞİMŞEK

Yüksek Lisans / ~~Doktora Tezi~~, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Aralık 2020, 140 sayfa

Adını Hz. Muhammed'in (s.a.v) kızı Hz. Fâtıma'dan alan Fâtımîler 296-567/909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren önemli bir devlettir. Fâtımî Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar İsmailî mezhebini devlet politikası olarak öncelermeleri ve Bâtınî dâileri marifetiyle de hâkimiyet alanlarını sürekli genişletmeye çalışmaları dolayısıyla genellikle "Şii devleti" olarak nitelenmiştir. Fâtımîlere, ilk halifeleri Ubeydullah el-Mehdî'ye nispetle Ubeydîler de denilmiştir. Halifeliğin eş zamanlı var olduğu Abbasîler ve Endülüs Emevîleri ile çağdaş olmalarından ötürü İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Fâtımîler hüküm sürdükleri coğrafyanın stratejik konumu ve egemenlikleri döneminde yaşanan siyasi olaylardan dolayı tarihçilerin ilgisini çekmeyi başarmışlardır. Mısır devrinin beşinci halifesi olan Müstansır-Billâh döneminde yaşanan kıtlık, iç çatışmalar ve siyasi çalkantıların devamında devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtuluş reçetesi olarak vezirliğe getirilen Bedrû'l-Cemâlî'den sonra devlet yönetimi yeni bir şekle bürünmüştür. Vezirler Dönemi olarak adlandırılan bu zaman diliminde devletin yıkılışına kadar altısı Müslüman, biri Hristiyan olmak üzere toplam yedi Ermeni asıllı vezir görev yapmıştır. Ermeni asıllı vezirlerin görevde olduğu zaman diliminde Fâtımîlerin izlediği politikalar, Şîi dünyasını etkilediği kadar Sünnî dünyasını da etkilemiştir. Ermeni vezirlerin izledikleri politikalar ve reformlarla Fâtımî Devleti'nin ömrünü bir asır kadar uzattığı söylenmiştir. Ne var ki tarihin cilvesi Fatımîler için de geçerli olmuş ve dirâyetsiz yöneticilerin/halifelerin iş başına gelmeleriyle de devletin yıkılması engellenememiştir.

Anahtar kelimeler: Fâtımîler, Şîa, Vezirlik, Ermeni Vezirler

ABSTRACT**VIZIERS OF ARMENIAN ORIGIN IN FATIMID STATE****Mehmet ŞİMŞEK****Master / ~~Ph.D.~~ Thesis, Department of Islamic History and Arts****Supervisor: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ****December 2020, 140 pages**

Fatimids who were named after Fatıma, the daughter of Prophet Muhammad (s.a.v), are an important state that ruled in North Africa, Egypt and Syria between the years 296-567/909-1171. The Fâtımîd State was generally described as a "Shiite state" due to its prioritization of the Isma'îli sect as a state policy from its foundation to its collapse, and its continuous efforts to expand its domains by means of the esoteric inviters (dai). The Fatimids were also called Ubayd's, in reference to their first caliph, Ubeydullah al-Mahdi. They had an important place in the history of Islam because they were contemporary with the Abbasids and Andalusian Umayyads, existed concurrently with the Caliphate. The Fâtımîds managed to attract the attention of historians due to the strategic location of the geography they ruled and the political events that took place during their rule. The state administration took on a new form after Bedrû'l-Jamali, who was brought to the vizier as a prescription for salvation from the bad situation of the state in the continuation of the famine, internal conflicts and political turmoil in the period of Mustansır-Billâh, the fifth caliph of the Egyptian period. During this period, called the Viziers Period, a total of seven Armenian-born viziers, six of which were Muslims and one Christian, served until the collapse of the state. During the period when the viziers of Armenian origin were in charge, the policies followed by the Fatimids affected the Sunni world as well as the Shiite world. It has been said that the policies and reforms followed by the Armenian viziers extended the life of the Fatimid State up to a century. However, the quirk of history was also valid for the Fatimids, and the collapse of the state could not be prevented with taking positions of the incompetent rulers/caliphs.

Keywords: Fatimids, the Shi'a, Vizier, Armenian Viziers

ÖNSÖZ

Mısır dönemi Fâtımî halifelerinden olan Müstansır-Billâh'ın hilafeti sırasında yaşanan ekonomik ve siyasi buhranların tetiklemesiyle otorite boşluğu meydana gelmiş ve devlet içinde siyasi rekabet ve çekişmeler artmıştır. Halife Müstansır-Billâh, yaşanan bu duruma çare olarak 466/1074 yılında Akkâ valisi Bedrü'l-Cemâlî'yi Mısır'a davet ederek kendisini geniş yetki ve imtiyazlarla ülkesinin veziri yapmıştır. Bundan böyle Bedrü'l-Cemâlî'nin aile saltanatı başlamıştır. Bedrü'l-Cemâlî'nin hem oğlu Efdal, hem de torunu Ebû Ali Ahmed vezirlik yapmıştır. Bunlardan sonra da bazı Ermeni asıllı vezirler peş peşe ülkeyi yönetmiştir. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermenî (Hristiyan), Talâi' b. Rüzîk ve Rüzîk b. Talâi'nin vezir olmasıyla da Fâtımîler'i yaklaşık bir asır Ermeni asıllı vezirler yönetmiştir.

Ermeni vezirlerin devlet yönetiminde etkili olduğu bu zaman dilimi *Ermeni Vezirler Dönemi*, *Vezirler Tahakkümü* ya da *Vezirler Asrı* olarak da anılmıştır. Devleti adeta yıkılmaktan kurtaran bu Ermeni asıllı vezirlerin, Fâtımî tarihindeki önemi büyüktür. Müslüman bir devlette Ermeni asıllı vezirlerin yönetimde görev alması dikkat çekici bir olaydır. Aynı zamanda Hristiyan olan Behrâm el-Ermenî'nin, İslâmî unvanlarla ve geniş yetkilerle Müslüman Fâtımî Devleti'nde vezir olarak görev yapması bu dönemi daha da ilginç kılmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde ülkemizde ve ülkemiz dışında, Fâtımî Devleti'nde görev alan Ermeni asıllı vezirler ile ilgili müstakil bir araştırmanın yapılmadığı görülmüş ve böyle bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Girişte çalışmanın önemi, yöntemi, kapsamı ve kullanılan kaynaklardan bahsedilmiştir. Birinci bölümde kavramsal çerçeve ve Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar kısa tarihi anlatılmıştır. Devletin isimlendirilmesi meselesi (Fâtımî/Ubeydî) ele alınmış; Şiîler ve daha özelde İsmâiliyye mezhebi, halifelik kurumu, Fâtımîlerin halifelîğe bakışı ile birlikte Ermeni tarihçesi ve onların Fâtımî Devleti'nde görev almaya başlamaları hakkında bilgi verilmiştir. Yine vezirlik kavramı ve kurumunun İslâm tarihindeki yeri ve tarihî süreci ile Fâtımîler'de vezirlik konusu etraflıca işlenmiştir. Yine birinci bölümün ikinci kısmında Fâtımî Devleti'nin tarih sahnesine çıkışından Ermeni asıllı vezirlerin göreve geldiği halife Müstansır-Billâh dönemine kadar ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Ayrıca bu kısımda Ermeni asıllı vezirler sonrasında Fâtımî devletinin yıkılış sürecine de değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Bedrü'l-Cemâlî'nin

göreve getirilmesi ve akabinde bu göreve getirilen Ermeni vezirler ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Bu bölümde Ermeni asıllı vezirlerin biyografileri verilmiş ve görevde bulundukları zaman diliminde yaşanan önemli olaylar ele alınmıştır.

Çalışma sırasında birçok kişinin katkı sağladığını belirtmek isterim. Çalışma sürecinde yardım, bilgi ve tecrübeleri ile bana destek olan, önemli tavsiyelerde bulunan danışman hocam Doç. Dr. Ali HATALMIŞ'a, yardımlarını eksik etmeyen, yönlendiren ve sürekli desteğini hissettiren hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ'a bilgisi ve deneyimleri ile çalışmanın önemli kısımlarında ufkumu açan hocam Dr. Öğretim Üyesi Ertuğrul DÖNER'e ve eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini üzerimden eksik etmeyen, her zaman bana inanan aileme teşekkür ederim.

Mehmet ŞİMŞEK

ADANA/2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi	2
3. Araştırmanın Kapsamı	3
4. Kaynakların Tanıtımı	4

BÖLÜM I

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE FÂTİMÎLER

1.1. Fâtımî Hilafetinin Arka Planı	7
1.1.1. Devletin İsimlendirilmesi: Fâtımî/Ubeydî Kelimeleri	7
1.1.2. Şîa/İsmâiliyye Kavramları	10
1.1.3. Hilafet Konusu	12
1.1.4. Fâtımîlerin Halifelîğe Bakışı	15
1.1.5. Ermeniler ve Fâtımîler	17
1.1.6. Vezirlik Kurumu ve Fâtımîlerde Vezirlik	20
1.1.6.1. Vezir Kavramı	20
1.1.6.2. Fâtımîlerde Vezirlik	23
1.2. Fâtımî Devleti'nin Tarihçesi	26
1.2.1. Propaganda Dönemi	29
1.2.2. Mehdiye'nin İnşası ve Kuruluş Dönemi Halifeleri	33
1.2.3. Mısır'ın Ele Geçirilmesi	36
1.2.4. Kahire'nin İnşası ve Mısır Dönemi Fâtımî Halifeleri	38
1.2.5. Fâtımî Devleti'nin Yıkılış Süreci	44

BÖLÜM II

ERMENİ ASILLI VEZİRLER DÖNEMİ

2.1. Fâtımîler’de Ermeni Asıllı Vezirler	51
2.1.1. Bedrü’l-Cemâlî (446-487/1074-1094)	54
2.1.1.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	54
2.1.1.2. İzlediği Genel Siyaset	57
2.1.1.3. Dönemin Siyasi Olayları.....	62
2.1.1.4. Bedrü’l-Cemâlî’nin Ölümü.....	63
2.1.2. Efdal B. Bedrü’l-Cemâlî (487-515/1094-1121)	64
2.1.2.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	64
2.1.2.2. İsmâiliyye Mezhebinin Bölünmesi	65
2.1.2.3. Âmir-Biahkâmillâh Dönemi	69
2.1.2.4. Dönemin Siyasi Olayları.....	72
2.1.2.4.1. Haçlı Seferleri.....	73
2.1.2.4.2. Fâtımîler ve Haçlılar.....	74
2.1.2.4.3. Fâtımîlerin Kudüs’ü Selçuklular’dan Almaları	76
2.1.2.4.4. Haçlıların Kudüs’ü Fâtımîler’den Almaları	77
2.1.2.4.5. Haçlıların Arsûf ve Kaysâriyye Bölgelerini İstila Etmesi	82
2.1.2.4.6. Haçlıların Akkâ’yı İstila Etmesi.....	84
2.1.2.4.7. Remle Savaşları	85
2.1.2.4.8. Fâtımîlerin Trablus’u Kaybetmesi.....	87
2.1.2.4.9. Fâtımîlerin Beyrut’u Kaybetmesi	89
2.1.2.4.10. Sayda’nın Düşüşü.....	90
2.1.2.4.11 Baudouin’in Mısır Seferi.....	92
2.1.2.5. Efdal b. Bedrü’l-Cemâlî’nin Ölümü	94
2.1.2.6. Âmir-Biahkâmillâh’ın Ölümü ve Hâfız-Lidînillâh’ın Halife Olması	96
2.1.3. Ebû Ali Ahmed B. Efdal (524-526/1130-1131)	99
2.1.3.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	99
2.1.3.2. Ebû Ali Ahmed b. Efdal’in Ölümü	101
2.1.4. Ebü’l-Feth Yânis El-Ermeni (526-526/1131-1132).....	102
2.1.4.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	102
2.1.4.2. Ebü’l-Feth Yânis el-Ermeni’nin Ölümü	103
2.1.5. Behrâm El-Ermenî (529-531/1135-1137)	105

2.1.5.1. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin Ölümünden Sonra Yaşananlar	105
2.1.5.2. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	106
2.1.5.3. Behrâm el-Ermenî'nin Azledilmesi	108
2.1.6. Talâi' B. Rûzzîk (549-556/1154-1161).....	110
2.1.6.1. Zâfir-Biemrillâh Döneminde Yaşananlar	110
2.1.6.2. Zâfir-Biemrillâh'ın Öldürülmesi ve Fâiz-Binasrillâh'ın Halife Olması.....	113
2.1.6.3. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	113
2.1.6.4. Fâiz-Binasrillâh'ın Ölümü ve 'Âdîd-Lidînillâh'ın Halife Olması..	116
2.1.6.5. Talâi' b. Rûzzîk'in Ölümü	117
2.1.7. Rûzzîk B. Talâi' (556-558/1161-1163).....	118
2.1.7.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi	118
2.1.7.2. Rûzzîk b. Talâi'nin Ölümü	120
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	124
EKLER	137
Ek-1: Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler	137
Ek-2: Fâtımî Devleti Siyasi Haritası.....	138
Ek-3: Fâtımî Halifeleri Listesi	139
ÖZGEÇMİŞ	140

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İng.	: İngilizce
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Yılı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v. dğr.	: ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Vezirlik; tarihçilerin ekseriyetinin kabul ettiği görüşe göre Abbâsîler zamanında çerçevesi oluşturulan bir devlet kurumudur. Vezir; devlet başkanı adına ülkenin yönetimini üstlenen kişi demektir. Çalışmamızın konusu Fâtımî Devleti'nde görev alan Ermeni asıllı vezirlerin biyografilerini vermek; onların siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik hayattaki rollerini, tarihi bilgilere dayanarak incelemektir.

Fâtımîler, 296/909 yılında Mağrib'de kurulmuş, Şîa mezhebinin İsmâîliye fırkasına mensup kendine has hilafet tarzı ile yönetilen bir devlettir. Kuruluşundan itibaren mezhebî fikriyatı önceleyen bir devlet yapısına sahip olan Fâtımîler'de Mısır'ın ele geçirilmesine kadar vezirlik müessesesi bulunmuyordu. Mısır'ı, İhşîdîler'den almalarından sonra devlet topraklarının genişlemesiyle, idareyi kolaylaştırmak için zorunlu ihtiyaçlardan dolayı vezirlik müessesesi oluşturulmuştur.

Fâtımîlerde devletin hâkimiyet alanının çok geniş bir coğrafyaya yayılmasından sonra bu sınırlar içerisinde yaşayan farklı etnik kökenden gelen insanların devlet yönetiminde görev aldığı görülmektedir. Fâtımîler, uzun süren kuraklık ve kıtlık, salgın hastalıklar ve yönetimde etkili olan farklı grupların hâkimiyet mücadeleleri sonucunda zayıflamaya başlamıştır. Ermeni vezirler öncesinde Türk ve Sudanlı askerlerin çatışmaları da bunda etkili olmuştur. Hilafeti sırasında ortaya çıkan koşullardan ötürü pasif bir yönetim politikasına sahip olan Müstansır-Billâh (427-486/1036-1094) Türklerin (Sünnîlerin) baskısından kurtulmak amacıyla Ermeni kökenli Akka valisi Bedrü'l-Cemâlî'yi Kahire'ye davet ederek onu vezirliğe getirmiştir. Bedrü'l-Cemâlî'nin bu görevi belli şartlar dâhilinde kabul etmesiyle artık Fâtımî Devleti'nde *Vezirler Dönemi* olarak adlandırılacak yeni bir dönem başlamıştır. Yaşanan bu olaydan sonra göreve gelen Ermeni asıllı yedi vezir devlete tam olarak hâkim olduktan sonra halifelerin kendi bünyelerinde toplamış oldukları birçok görevden onları soyutlamışlardır. Bunun sonucunda hilafet sembolik bir anlam taşıyan kurum çehresine bürünmüştür. Vezirler, devleti istedikleri şekilde yönettikleri gibi aldıkları kararlardan dolayı hesap verecekleri bir yapı da bulunmuyordu. Göreve gelen vezirlerden altısı Şîa mezhebine mensup iken birisi Hristiyan idi. Fâtımî Devleti'nde, bu göreve getirilen Ermeni asıllı vezirler sırasıyla *Bedrü'l-Cemâlî* (ö. 487/1094), *Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî* (ö. 515/1121), *Ebû Ali Ahmed b. Efdal* (ö. 526/1131), *Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni* (ö.

526/1132), *Behrâm el-Ermenî* (ö. 535/1140) (Hristiyan), *Talâi' b. Rûzzîk* (ö. 556/1161) ve *Rûzzîk b. Talâi'* (ö. 558/1163)'dir. Fâtımîlerin yıkılışını yaklaşık yüz yıl kadar geciktiren Ermeni asıllı vezirler hem devlet tarihinin evrildiği hem de İslâm tarihine yön veren önemli olayların merkezinde yer almışlardır.

Fâtımî Devleti'ni çalışan araştırmacılardan birçoğu devletin siyasi yönü üzerinde durmuştur. 296-567/909-1171 yılları arasında Mısır, Suriye, Kuzey Afrika gibi bölgelere hâkim olan böylesine önemli bir devletin tüm yönleriyle çalışılmasının önemi büyüktür ne var ki ülkemizde yapılan çalışmalar az sayılır. Bizim çalıştığımız Ermeni asıllı vezirler araştırmacıların pek ilgisini çekmemiştir. Uzun yıllar varlığını devam ettiren ve hüküm sürdüğü dönemde en güçlü devletlerden biri olan Fâtımîlerin tarihinde önemli bir zaman dilimine denk gelen Ermeni vezirlerin görev aldıkları dönemin, ülkemizde ve ülkemiz dışında yeterince ele alınmaması bu çalışmayı yapma nedenlerimiz arasında bulunmaktadır. Bu çalışma sonucunda Fâtımî Devleti'nin son döneminde görev alan ve yönetimde etkin rol oynayan Ermeni asıllı vezirler hakkında ulaşılan bilgiler dâhilinde konuyu ele alan müstakil bir araştırma ortaya konmaya çalışılmıştır. Fâtımî Devleti'nin yıkılışını geciktiren ve devleti bir süre daha ayakta tutan bu vezirler tarihte önemli bir yere sahiptir.

Fâtımîler'de görev alan vezirler farklı etnik kökenlerden gelse de vezirler ülkenin resmi mezhebi İsmâiliyye mezhebine mensuptular. Fakat sayıları az da olsa Sünnî ve gayrimüslim vezirler de görev almıştır. Nitekim bizim de incelediğimiz yedi Ermeni asıllı vezirden biri olan Behrâm el-Ermenî de Hristiyan idi.

Araştırmamızda Fâtımîlerin devlet yapısı, bu vezirlerin neden ve nasıl göreve getirildikleri, göreve gelen bu vezirlerin görev sürelerinde yaşanmış birtakım siyasi, toplumsal ve dini olayların sebepleri, sonuçları ve bunların devlete etkileri üzerinde durulmuştur. Araştırmamız; Ermeni asıllı vezirlerin seçilmesinde etkili olan unsurlar, vezirlerin görev ve yetkilerinin kapsamı ve kullandıkları unvanlara değinilmek suretiyle kendimizce eksiklik hissettiğimiz bu alana bir nebze katkıda bulunmak istedik.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda tümevarım yöntemini kullanmayı tercih ettik. Nitekim sosyal olguları içinde bulundukları toplumsal bağlamı içinde değerlendirebilmek adına bu yöntemi kullandık. Çalışma, nitel araştırma kapsamına girmesinden dolayı Fâtımîler'de Ermeni asıllı vezirler konusunu daha derinden anlamak ve olaylara dönemin gözüyle

bakmak amacıyla bu yöntemle başvurulmuştur. Nitel araştırmanın gereği olarak temel kaynaklar ve çağdaş araştırmalar tematik bir taramaya tabî tutulmuştur. Yaptığımız bu araştırma sonucunda elde ettiğimiz bilgileri tasnif ederek yorumladık. Bu sebepten dolayı mümkün olduğu kadar döneme en yakın zaman diliminde kaleme alınan eserleri incelemeye ve alan taraması yapmaya çalıştık. Konu ile ilgili diğer çalışmaları (kitap, tez, makale vb.) gözden geçirdik. Ele alınan konunun incelenmesi, tarihsel ve teorik bir araştırma olduğundan evren ve örnekleme yoktur. Araştırma konusuyla ilgili olan dökümanlar toplanarak elde edilen veriler ışığında konu tarafsız bir şekilde aktarmaya çalıştık.

Çalışmamızda müelliflerin isimleri ve ölüm tarihleri, eser adı, din ve mezhep isimleri ile birlikte kavramların yazımı konusunda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki madde ve kullanımları dikkate aldık ve tercihimizi ona göre belirledik.

3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmamız Fâtımî Devleti'nde göreve gelen tüm Ermeni vezirleri ele almaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla kavramsal çerçeve olarak devletin isimlendirilmesi meselesi yani Fâtımî/Ubeydî kelimeleri, Şîîler ve daha özelde İsmâîliyye mezhebi, halifelik kurumu, Fâtımîlerin halifeliğe bakışı ile birlikte Ermenilerin tarihi ve Fâtımîler Devleti'nde görev almaya başlamaları hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda araştırmanın asıl konusuyla yakından ilişkili olan vezirlik kurumunun İslâm tarihindeki yeri ve tarihî süreç içerisinde maruz kaldığı değişimlerle birlikte Fâtımî vezirliği de ayrı başlıklar halinde işlenmiştir. Bununla birlikte asıl konunun zeminini oluşturabilmek ve çalışmanın bütünlüğünü sağlamak adına Fâtımî Devleti'nin tarihçesi, propaganda dönemi, Mehdiye şehrinin inşası, kuruluş dönemi halifeleri, Mısır'ın ele geçirilmesi ve Kahire'nin inşası, Fâtımî Devleti'nin yıkılış süreci gibi alt başlıklar da araştırmada işlenmiştir. Araştırmanın asıl konusunu oluşturan Fâtımîler'de Ermeni vezirler başlığı müstakil bir bölüm halinde ele alınmıştır. Bu bölümde Ermeni vezirlerin biyografileri, idari hayattaki rolleri, sosyo-ekonomik faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

4. Kaynakların Tanıtımı

Döneminin güçlü devletlerinden biri olmakla birlikte uzun bir zaman diliminde geniş bir coğrafyaya hâkim olan Fâtımî Devleti'nin siyasi tarihi ve mezhebi farklılaşmalarından dolayı birçok eser kaleme alınmıştır. Fakat kaleme alınan bu eserlerin birçoğu çeşitli nedenlerden dolayı günümüze ulaşmamıştır. Çalışmamızda öncelikle ulaşabildiğimiz kadarıyla Fâtımî Devleti ile çağdaş olan tarihçilerin yazmış oldukları eserlere ve daha sonra bu devlete yakın bir zaman diliminde yaşamış olan müverrihlerin eserlerine müracaat etmeye çalıştık.

İbnü'l-Kalânîsî'nin (ö. 555/1160) *Târîhu'l-Dımaşk*¹ adlı eseri Fâtımîlerin, Suriye ve Dımaşk üzerindeki hâkimiyet politikalarını ve müellifin yaşadığı dönemde meydana gelen önemli olayları aktarması, I. ve II. Haçlı Seferlerine yazarın bizzat şahit olması bakımından çalışmamız için önemlidir. Eser ilk olarak Beyrut'ta 1908 yılında Amedroz tarafından daha sonra Sühely Zekkar tarafından Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'den notlar ve eklentiler yapılarak *Târîhu'l-Dımaşk* adıyla 1983'te Beyrut'ta yayınlanmıştır.² Bununla birlikte eserin I. ve II. Haçlı Seferleri ile ilgili bölümleri Onur Özatağ, tarafından Türkçe'ye³ de çevrilmiştir. Aynı zamanda eser Hasan Aydın tarafından doktora çalışması olarak⁴ da hazırlanmıştır. Sözü edilen eserden araştırmamızın Haçlı Seferleri'nin ele alındığı bölümlerinde genellikle istifade edilmiştir.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*⁵ adlı eseri de çalışmamızda istifade edilen önemli kaynaklardandır. Eserde genel dünya tarihiyle giriş yapılarak 628/1231 yılına kadar yaşanan olayları kronolojik olarak aktarılmıştır. Mısır tarihi ve Fâtımîler ile ilgili malumatları barındırdığı için çalışmamızda başvurduğumuz önemli eserler arasında bulunmaktadır.

Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer eser ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*⁶ adlı esedir. 40 ciltlik bu eserde çoğunlukla Selçuklular ile ilgili bilgilerin aktarılmasının yanı sıra Fâtımîler ile ilgili

¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk, 1403/1983.

² Şeşen, *Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 113; Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Kalânîsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 99-100, İstanbul 2000.

³ İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl –I. ve II. Haçlı Seferleri Tarihi-*, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

⁴ Aydın, Hasan, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dımaşk Tercümesi (s. 142-549)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

⁵ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003.

⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013.

olaylara da değinilmektedir. Eserin bir kısmı *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân'da Selçuklular* adıyla ülkemizde Ali Sevim tarafından Türkçe'ye⁷ çevrilmiştir.⁸

İbnü'l-Verdî'nin (ö. 749/1349), Ebü'l-Fidâ'nın tarihine zeyl olarak kaleme aldığı *Târîhu İbni'l-Verdî*⁹, olarak bilinen eseri Mısır tarihi ve Fâtımî Devleti ile ilgili önemli bilgileri bünyesinde barındırmasından dolayı¹⁰ çalışmamızda faydalanılan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Önemli bir âlim ve devlet adamı olan Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *el-Muhtasar fî aḥbâri'l-beşer*¹¹ adlı umumi tarih olarak hazırladığı ve bir kısmını İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-târîḥ* adlı kitabından özetlediği eserinden¹² çalışmamızda Mısır tarihi ve Fâtımîler döneminde meydana gelen olayların ele alındığı kısımlarda istifade edilmiştir.

Makrîzî'nin (ö.845/1442) en önemli üçüncü eseri olan *İtti'âzü'l-hunefâ*¹³ adlı eseri Fâtımî tarihini ele aldığı için araştırmamızda faydalandığımız en önemli eserlerin başında gelmektedir. Konumuzla ilgili birçok malumatı içerdiği için çalışmamızda eserden istifade etmeye çalıştık. Aynı zamanda Makrîzî'nin diğer önemli eseri *el-Hıtaṭu'l-Makrîziyye*¹⁴, Mısır tarihi ile alakalı dağınık halde bulunan önemli olayları bir araya getirmesi¹⁵ açısından çalışmamız için önemli bir kaynak niteliğine sahiptir. Araştırma kısmi olarak Mısır tarihini ele aldığı için bahsi geçen eserden önemli ölçüde faydalanılmıştır.

Çağdaş araştırmacılardan ez-Ziriklî'nin (1893-1976), *el-A'lâm*¹⁶ adlı biyografik olarak hazırlanan, önemli şahsiyetleri ele alan ve bir nevi ansiklopedik özelliğe sahip olan eseri¹⁷ konumuzla ilgili önemli şahsiyetler hakkında bilgi almak için başvuru alan araştırmalardan biridir.

⁷ Sevim, Ali, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

⁸ Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 87-88, İstanbul 2009.

⁹ İbnü'l-Verdî, Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285.

¹⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191.

¹¹ Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâ'il b. Ali, *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısıriyye, Kahire 1907.

¹² Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191; Özaydın, Abdülkerim, "el-Muhtasar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 70-71, İstanbul 2006.

¹³ Makrîzî, Ebü Muhammed Ahmed b. Ali, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-aḥbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vdğ., I-III, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996.

¹⁴ Makrîzî, Ebü Muhammed Ahmed b. Ali, *el-Hıtaṭü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr)*, thk. Halil el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

¹⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 209; İspirli, Mehmet, "el-Hıtaṭü'l-Makrîziyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XVII, ss. 402-404, İstanbul 1998.

¹⁶ Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd, *el-A'lâm*, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrut 2002.

¹⁷ Uğur, Mücteba, "el-A'lâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 235, İstanbul 1989.

Mısır tarihçileri arasında önemli bir konuma sahip olan Eymen Fuâd Seyyid'in, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*¹⁸, adlı çalışması müstakil olarak Fâtımî tarihini ele almasından dolayı çalışmamızda yer yer başvurulmuş önemli eserler arasında bulunmaktadır. Yine aynı şekilde günümüz araştırmacılarından olan M. Süheyl Takkûş'un, Mısır ve Fâtımî tarihini ayrıntılı olarak işleyen *Târihu'l-Fâtımiyyîn fî İfrikıyye ve Mısır ve Biladi'sh-Sham*¹⁹, isimli kitabı da çalışmamızda faydalanılan önemli eserlerden biridir.

Ülkemizde ise Aydın Çelik'in, müstakil olarak Fâtımîler tarihini ayrıntılı olarak ele aldığı ve konumuzla doğrudan alakalı olan *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*²⁰ adlı çalışması da faydalandığımız en önemli akademik eserler arasında bulunmaktadır.

Seta b. Dadoyan'ın, Orta Çağda İslâm beldelerinde yaşayan Ermeniler'i müstakil olarak ele aldığı *The Armenians In The Medieval Islamic World*²¹ adlı eseri konumuzun Fâtımîler'de Ermeni asıllı vezirler olmasından dolayı faydalanılan çalışmalar arasında yer almaktadır. Ermeni asıllı vezirler hakkında ayrıntılı bilgi veren çalışmadan konumuz bünyesinde bulunan şahsiyetler hakkında aktarılan bilgilerden faydalanılmıştır.

¹⁸ Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, Kahire 1992.

¹⁹ Takkûş, M. Süheyl, *Târihu'l-Fâtımiyyîn fî İfrikıyye ve Mısır ve Biladi'sh-Sham*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2001.

²⁰ Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

²¹ Dadoyan, Seta b., *The Armenians In The Medieval Islamic World*, Transaction Publishers, New Brunswick New Jersey 2013.

BÖLÜM I

KAVRAMSAL ÇERCEVE VE FÂTİMÎLER

1.1. Fâtımî Hilafetinin Arka Planı

1.1.1. Devletin İsimlendirilmesi: Fâtımî/Ubeydî Kelimeleri

Kendilerini Hz. Muhammed'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi olan Hz. Fâtıma ez-Zehrâ'ya (ö. 11/632) atfederek dolayısıyla Ehl-i Beyt'ten geldiklerini iddia ettikleri için devletlerine Fâtımîler adını vermişlerdir.²² Bu iddianın doğruluğu devletin kuruluş döneminde tartışma konusu olduğu kadar günümüz tarihçileri tarafından da tartışılmaktadır.²³

Fâtımîlerin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin soyu, kimi tarihçiler tarafından İsmâil b. Cafer es-Sâdık'a kadar götürülmüşken²⁴ bazıları ise putperest veya Mecusî olduğu söylenen Deysân'a²⁵ bir kısmı da Yahudi asıllı Haddâd veya Meymun el-Kaddâh'ın²⁶ soyuna dayandırmıştır.²⁷ İbn Kesîr ise onun nesebini "Ubeydullah b. Hasan b. Muhammed b. Ali b. Musa b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib" olarak aktarmıştır.²⁸

Bazı kaynaklarda Ca'fer es-Sâdık, henüz hayattayken oğlu İsmâil'in vefat ettiği, İsmâil'in oğlu Muhammed b. İsmâil'in babasının imamlığını kabul eden İsmâiliyye mezhebinin başına geçtiği kaydedilmiştir.²⁹ Yine onun imameti döneminde mezhebe

²² İbn Fazlillah el-Ömerî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. Komisyon, I-XXVII, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2010, III, s. 476; Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, Müessesetü İkrâ, Kahire 2006, s. 45.

²³ bkz. Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 29-33; Seyyid, Eymen Fuad, "Fâtımîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 228-237, s. 228-229, İstanbul 1995.

²⁴ Fâtımîlerin soyunun Hz. Ali'ye dayandığı görüşünü kabul eden âlimler arasında İbn Haldûn, İbnü'l-Esîr ve Makrîzî'nin adı geçmektedir.

bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 32; Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, V, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 90-91.

²⁵ Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâ'il b. Ali, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısıriyye, Kahire 1907, II, s. 64.

²⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ., I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982-1988, XV, s. 148; Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr)*, thk. Halil el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, II, s. 181; İbnü'l-Verdî, Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285, I, s. 242.

²⁷ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut 1990, XI, s. 180.

²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, s. 179-180.

²⁹ Safedî, Salâhuddîn Halil b. İzziddîn, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafâ, I-XXIX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, IX, s. 63; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halil Şehâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001, I, s. 251.

Meymûn el-Kaddâh dâhil olmuştur. Araştırmacı Öz'e göre Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunun Hz. Fâtıma'ya dayanmadığını savunan kişilerin üzerinde en çok durduğu isim Meymûn el-Kaddâh'tır.³⁰ Fahrreddîn Râzî'nin Şehristânî'den (ö. 548/1153) naklettiği ancak onaylamadığı bir malumata göre Muhammed b. İsmâil gaybet dönemindeyken onun yerine mezhep mensuplarıyla iletişimi Meymûn el-Kaddâh sürdürmekteydi. Yine Meymûn el-Kaddâh'ın, Muhammed b. İsmâil'in üç oğlundan biri olma ihtimali vardı.³¹ Ne var ki, Meymûn el-Kaddâh'ın vefatından sonra onun yerine oğlu Abdullah'ın geçtiği, onun babasının yolunu takip ettiği ve Şiîleri bir araya getirmek için çabaladığı rivayet edilmiştir.³²

Çelik'in tespitlerine göre, Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'ın ailesi aslen Ahvazlıydı ve Abbâsîlerin takibinden kaçmak ve muhalif faaliyetlerini daha rahat yürütmek için Basra'ya geçmişti. Yine Çelik'e göre söz konusu Abdullah, soyunu Akîl b. Ebû Tâlib'e dayandırdı. İnsanları Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın imâmetini kabule davet etti. Onun ölümünden sonra daveti oğulları devam ettirdi. Ahmed, Hüseyin ve Ali adındaki oğulları babalarının bıraktığı yerden daveti sürdürdüler. Onun vefatının ardından ilk olarak oğlu Hüseyin davaya liderlik yaptı. Onun da vefatından sonra davanın önderliğini Ahmed üstlendi. Ahmed'in vefatından sonra davanın başına oğlu Saîd geçti.³³ Birçok kaynakta Saîd'in, Mağrib'e giderek Fâtımî Devleti'ni kuran Ubeydullah el-Mehdî olduğu bile nakledilmektedir.³⁴ Kanaatimizce bu ve buna benzer malumatlar zikredilerek Ubeydullah el-Mehdî'nin Ehl-i Beyt'ten gelmediği görüşü desteklenmektedir.³⁵

Yukarıda zikrettiğimiz olay İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist adlı eserinde de geçmektedir.³⁶ Araştırmacılara göre, söz konusu rivayetin sahibi Hicri IV. yy'da yaşamış olan Kûfeli İbn Rezzâm'dır. Fâtımîlerin Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan gelmediği görüşünü kabul eden ya da savunan bazı tarihçilerin ve oryantalistlerin

³⁰ Öz, Mustafa, "Meymûn el-Kaddâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 505, İstanbul 2004.

³¹ Fahrreddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, *eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Tâlibiyye*, thk. Seyyid Mehdi er-Recâi, Mektebetü Âyetillâh el-Mar'âsî, Kum 1319, s. 29.

³² Takkûş, M. Süheyl, *Târihu'l-Fâtımiyyîn fi İfrikıyye ve Mısır ve Biladi'sh-Şam*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2001, s. 55; Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", s. 80.

³³ Çelik, burada Saîd'i Hüseyin'in oğlu Ahmed'in yeğeni olarak aktarmıştır. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 31.

³⁴ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968-72, III, s. 118; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, II, s. 181; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 55-56; Fıglalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 117-118, İstanbul 1988.

³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, s. 148; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 64; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, II, s. 181; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, I, s. 242.

³⁶ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, (neşr. Matba'atü'r-Rahmâniyye), Mısır ts., s. 232-233.

tezlerine dayanak olarak gösterdikleri rivayet de budur.³⁷ Bununla birlikte İbn Hallikân'ın aktardığı bilgi olayı farklı bir boyuta taşımaktadır. Onun naklettiğine göre Ebû Abdullah eş-Şîi'nin (ö. 298/911) davet mektubunu alan Ubeydullah el-Mehdî, İfrîkiyye'ye doğru yola çıkmıştı fakat Sicilmâse'de³⁸ gerçek kimliği ortaya çıkınca buranın valisi tarafından hapsedilmiştir. Ubeydullah el-Mehdî'nin yakalanma haberi kendisine ulaşan Ebû Abdullah eş-Şîi, Kutâme kabilesinden topladığı askerlerle onu kurtarmaya gitmiştir. Fakat askerler yanlışlıkla Ubeydullah el-Mehdî'yi öldürünce Ebû Abdullah eş-Şîi uzun yıllar mücadelesini verdiği hazırlıkların boşa gitmesini engellemek için Ubeydullah el-Mehdî'nin hizmetinde bulunan bir kişiyi Mehdi olarak oradaki insanlara tanıtmıştır.³⁹ Yaşanan olayın doğru olma ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü çalışmanın ilerleyen kısımlarında değindiğimiz gibi Ebû Abdullah eş-Şîi ve kardeşi ihtilâlden sonra ellerinde bulunan imtiyazları kaybedince Ubeydullah el-Mehdî'nin *beklenen mehdi* olmadığını dillendirmeye başlamışlardır. Ardından bu olayın sonucu olarak ikisi ve onları destekleyenler Ubeydullah el-Mehdî tarafından öldürülmüştür.⁴⁰

Ubeydullah el-Mehdî, Irak'ta doğmasına rağmen Abbâsîlerin baskıları sonucu Selemiyye bölgesine gelmiş ve burada yaşamıştır. Selemiyye o dönem İsmâiliyye mezhebinin merkezi konumundaydı. Selemiyye'ye gelene kadar kendisi Saîd b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh olarak biliniyordu. Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunun İsmail b. Cafer'e kadar dayandığını kabul edenler onun nesebini İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu olduğu iddia edilen Saîd b. Ahmed el-

³⁷ Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, Kahire 1992, s. 34-35; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 31.

³⁸ Sicilmâse, Fas'ın güneydoğusunda Vâdîz'in kıyısında kurulmuştu. Aynı zamanda İslâm dünyasını Bilâdüssûdan'a bağlayan tarihî kervan yolunun Sahrâ'ya açılan kapısı özelliğini taşıyan bir noktada bulunmaktaydı. Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *el-Büldân*, nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., I, s. 198; bkz. Ceran, İsmail, "Sicilmâse", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 136-138, İstanbul 2009.

³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 118.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003, VI, s. 461; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, çev. Heyeti: A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe), c. I-X, İstanbul 2016, VI, s. 412-415; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997, s. 43; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Iber fî haberi men ğaber*, thk. Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, s. 415; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII, s. 203-204, XIX, s. 242; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 66; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, II, s. 185; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 193; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 45; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 69-72.

Kaddâh'a atfederler.⁴¹ İddia edildiği gibi İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın gaybet döneminde "Meymûn" unvanını kullanması ve Meymûn el-Kaddâh ile yakın ilişkide bulunması⁴² Ubeydullah el-Mehdî'nin kendisinin aktardığı neseb bilgisinin bazı kesimler tarafından kabul görmemesine neden olmuştur. Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebini doğru kabul etmeyenler Fâtımî Devlet'ni isimlendirirken Ubeydullah el-Mehdî'nin ismine nispetle kurmuş olduğu devleti *Ubeydîler* olarak tanımlamaktadırlar.

1.1.2. Şîa/İsmâiliyye Kavramları

Şîa, sözlükte "tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak" anlamlarına gelmektedir. Köken itibariyle ş-y-'a den türeyen **şîa** kelimesi "tarafdar, yardımcı, bir işi gerçekleştirmek amacıyla bir kişi etrafında bir araya gelen grup" anlamına gelmektedir. Tekili Şîi olarak kullanılmaktadır. Şîa, terim olarak ise Hz. Muhammed'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade etmektedir.⁴³ Yani imametin Hz. Ali'ye ve onun evlatlarına ait olduğuna inanan ve bu uğurda mücadele eden grupları tanımlayan bir kavramdır.

Şîa'nın büyük bir kısmına göre Hz. Ali taraftarlığının Hz. Muhammed döneminde ve onun Hz. Ali'yi ön plana çıkaran davranışlarının sonucunda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali'nin halife olacağı fikrini barındıran Selmân-ı Fârisî, Ebû Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîlerin de Şîatü Alî olarak tanımlandığı bilinmektedir.⁴⁴ İlk dönem Şîileri Hz. Ali'yi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den daha üstün görmekteydiler. Onlara göre Hz. Ali halifelğe daha layık olan kişiydi.⁴⁵

Hz. Ali'nin vefatından sonra onun soyundan gelenler kendi dönemlerinde var olan otoriteler tarafından iktidarları için potansiyel tehlike olarak görülmüş ve sürekli takibata uğramışlardır. Emevîlerle başlayan bu süreç aynı kanı taşıdıkları Abbâsîlerin hilafeti zamanında da devam etmiştir. Hz. Ali'nin vefatından sonra Şîilerin büyük

⁴¹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, I, s. 48; Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2007, s. 525.

⁴² Daftary, Farhad, "Muhammed b. İsmâil el-Mektûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 444-445, İstanbul 2005.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Sâmiyye, Dimaşk-Beyrut 2009, s. 470; Öz, Mustafa, "Şîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXXIX, s. 111, ss. 111-114, İstanbul 2010.

⁴⁴ Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ, *Fırâku's-Şî'a*, nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1936, s. 15-16; Öz, "Şîa", 111.

⁴⁵ Nevbahtî, *Fırâku's-Şî'a*, s. 2.

çoğunluğunun ortak olarak kabul ettiği imamlar Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'tır.⁴⁶ Görüldüğü üzere İmâmîyye ve İsmâîliyye'nin bölünmesi Ca'fer es-Sâdık'tan sonra kimin imam olacağı sorusunun cevabında yatmaktadır.

Fâtımî Devleti, kuruluş ilkelerini İsmâîlîlik hareketine dayandırmaktadır. Hareketin ortaya çıkışı Ca'fer es-Sâdık'ın ölümüne kadar gitmektedir.⁴⁷ Ca'fer es-Sâdık, kendisinden sonra oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı imam olarak belirledi. Fakat Mûsâ el-Kâzım'ın babası tarafından imam olarak tayin edilmesinden sonra Şîa'da bölünmeler meydana geldi. Bu bölünmeyle esasen iki kola ayrılan Şîa'da, Mûsâ el-Kâzım'ı imam olarak kabul edenler İmâmîyye mensubu olarak adlandırılırken İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık'ı imam olarak kabul edenler ise İsmâîliyye mensubu olarak adlandırılmaktadır.⁴⁸ Bu nedenledir ki İmâmîyye mezhebine mensup olanlar İsmâîliyye Şîa'sına mensup olanların görüşlerini onaylamaz ve onları kabul etmezler.⁴⁹ İsmâîliyye mezhebine göre İsmâîl babasından önce vefat etmiş olsa da bu durum onun imam olmasına engel değildir. Bu yüzden İsmâîliler, Mûsâ el-Kâzım'ı değil kardeşi İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık'ı imam olarak kabul ederler.⁵⁰ Ayrıca İsmâîliler, İsmâîl'in babası Ca'fer es-Sâdık'tan önce ölmesine rağmen imam olmasını engelleyen bir durumun olmadığını iddia ederken bu iddialarını, Hz. Musa ve kardeşi Hz. Harun arasındaki ilişkiyi⁵¹ delil olarak göstererek görüşlerinin doğru olduğunu savunmaktadırlar.⁵²

İsmâîliyye daileri Ca'fer es-Sâdık'ın vefatından sonra Ubeydullah el-Mehdî'nin Kuzey Afrika'da ortaya çıkmasına kadar gizli bir şekilde faaliyetlerini yürütmüşlerdir.⁵³ Daftary'nin aktardığına göre hareketin doğuşundan Fâtımî Halifeliği'ne kadar geçen zaman diliminde görev alan ilk İsmâîlilerin başarısı yadsınamayacak kadar çoktur. Yine Daftary'e göre hareketin doğuşuyla Fâtımîlerin kuruluşuna kadar geçen bir buçuk asırda

⁴⁶ Öz, Mustafa, "İmâmîyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss. 207-209, İstanbul 2000.

⁴⁷ bkz. Tan, Muzaffer, *İsmâîliyye'nin Teşekkül Süreci*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, ss. 35-44.

⁴⁸ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, I, s. 524.

⁴⁹ Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vdğ., I-III, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996, III, s. 345.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdâd ts., I, s 59; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 36.

⁵¹ Şîî kaynaklara göre İmam Ca'fer, oğlu İsmâîl'in kendisinden sonra imam olacağını söylemiş, fakat İsmâîl babası hayatta iken ölünce yaşanan bu olay bedâ telakkisiyle açıklanmıştır. Bazı İslâmî kaynaklara göre Hz. Musa, Hz. Harun'un ölümünden 3 yıl sonra vefat etmiştir. İsmâîlilerin dayanak olarak aktardıkları olay budur.

İlhan, Avni, "Bedâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 290-291, s. 290, İstanbul 1992; Harman, Ömer Faruk, "Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 207-213, s. 212, İstanbul 2006.

⁵² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 39-40.

⁵³ Öz, Mustafa, eş-Şek'a, Muhammed Mustafa, "İsmâîliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, s. 118, ss. 118-133, İstanbul 2001.

görev alan ilk İsmâîliler hakkında var olan belgelerin güvenilirliği çok azdır.⁵⁴ Fakat burada Daftary'nin İmâmiyye mezhebine mensup olduğu ve mensubu olduğu mezhebin de İsmâiliyye'yi makul kabul etmediği unutulmamalıdır.

İsmâiliyye imamlarının Kuzey Afrika'dan önce kendilerine üs olarak gördükleri yer Suriye'nin Hama kenti yakınlarında bulunan Selemiyye kasabasıydı. Abbasîlerin sıkı takibatı sonucunda davetleri için daha uygun ve daha güvenilir bir yer aramaya başladılar. Yemen, Abbasîler'den uzak olduğundan dolayı yeni davet için uygun olarak görüldü. Ca'fer es-Sâdık tarafından daha önce buraya gönderilen Ebû Süfyan b. Kâsım ve Abdullah b. Ali b. Ahmed el-Hulvânî'nin burada vefatının ardından İbn Havşeb, bu bölgenin propagandaları için müsait olduğunun farkına vardığından dolayı Ebû Abdullah eş-Şîî'yi yeni dâî olarak görevlendirdi.⁵⁵ Ebû Abdullah eş-Şîî, Kuzey Afrika'ya girmenin yolunun Hicaz'dan geçtiğine karar verdi. Bunun üzerine Mekke'ye hacı adayı kisvesi altında kimliğini gizleyerek gitti. Ebû Abdullah eş-Şîî, burada Kuzey Afrika'nın en önemli kabilelerinden olan Kütâmeli hacı adaylarıyla iletişime geçerek kendisini zühd ve takva sahibi biri olarak tanıttı. Bu şekilde Kütâmelilerin kendisine karşı sevgisini kazanan Ebû Abdullah eş-Şîî, Kuzey Afrika'ya girişi için gerekli zemini hazırlamış oldu.⁵⁶

Fâtımî Devleti'nin kurulması için Kuzey Afrika'da davette bulunan İbn Havşeb ve onun yetiştirdiği Ebû Abdullah eş-Şîî'nin faaliyetleri sonucunda bu çabalar meyvelerini vermeye başladı.⁵⁷ 290/903 yılında İmam Ubeydullah el-Mehdî'ye davetin amacına ulaştığının bildirilmesiyle Ubeydullah el-Mehdî, buraya gelerek devletin kuruluşunu ilan etti.⁵⁸

1.1.3. Hilafet Konusu

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra devleti kimin yöneteceği meselesi tartışılmıştır. İslâm medeniyetinde devlet yönetimi Hiz. Muhammed'den sonra hilâfet kurumu etrafında şekillenmiştir. Hilâfet; sözlükte “bir kimsenin yerini almak, birinin

⁵⁴ Daftary, Farhad, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayınları, Ankara 2002, s. 139.

⁵⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 183; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, s. 42; Sürûr, M. Cemâlüddîn, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtumiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1994, s. 18.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, s. 450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VI, s. 396; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, s. 451; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 183; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, s. 42-43.

⁵⁷ İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 242; Seyyid, Eymen Fûad, “İbn Havşeb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, c. XX, ss. 35-36, s. 35, İstanbul 1999.

⁵⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII, s. 203; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 65; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 243; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, s. 180.

yerine geçmek, yerini doldurmak, vekâlet etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹ Kur’an-ı Kerim’de hilâfet kavramı siyasal anlamda geçmemektedir. Fakat bunun yanında ayetlerde temas edilen *halîfe*, *halâîf* ve *hulefî* kelimeleriyle insanın yeryüzünde Allah’ın halifesi olduğuna vurgu yapılmıştır.⁶⁰ Hilâfet, İslâmiyete özgü olan ve bu dinin kendi bünyesinde ortaya çıkmış bir yönetim biçimidir. İlk dönem halifeleri otoriteleri bakımından sınırsız mutlak bir güce sahipmiş gibi gözükse de aslında hem dini hem de dünyevi egemenliği kendi üzerlerinde toplayarak tüm halkın dini ve dünyevi işlerini şer’î kurallarla yönetmekle mükellef olduklarından dolayı kayserler, imparatorlar ve kısıraların egemenlik tarzlarından farklı bir kimliğe sahiptiler.⁶¹

Müslüman toplumlarda devlet başkanlığına hilâfet denilmesi, halifenin risâlet görevi hariç Hz. Peygamber’in yerine geçerek onun dünyevî otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah’ın yeryüzündeki hâkimiyetini veya bütün müminlere ait olan hilâfet ve yetkiyi temsil etmesi gibi sebeplerle açıklanmıştır.⁶² Halifelere, “imam” denildiği gibi Hz. Ömer (ö. 23/644) bu göreve gelmesinden sonra *emîrû’l-mü’minîn* unvanını da kullanmaya başlamıştır.⁶³

Hilâfet kavramı ilk olarak Hz. Muhammed’in vefatından sonra Müslümanların Hz. Ebû Bekir’e (ö. 13/634) biat etmesiyle ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed’in naaşı daha toprağa verilmeden Ensar’ın ileri gelenlerinin Benî Saîde Gölgeği’nde toplanarak Hazrec Kabilesi’nin lideri Sa’d b. Ubâde’ye (ö. 14/635) biat etmek üzere oldukları haberi defîn işlemleri ile ilgilenen Müslümanlar arasında da duyulmuştur. Yaşanan bu hadise üzerine Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde el-Cerrâh (ö. 18/639) olaya müdahil olarak orada bulunanlarla yaptıkları görüşmeler sonucunda Hz. Ebû Bekir’in halife olması fikri üzerinde uzlaşmışlardır.⁶⁴ Hz. Ebû Bekir, yaklaşık iki yıl sürdürdüğü görevinin son zamanlarında namaza çıkamayacak kadar hasta olunca yakın çevresinde

⁵⁹ Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 121-122.

⁶⁰ Bakara 2/30; En’âm 6/165; Yûnus 10/73; Neml 27/62; Fâtır 35/39; Sâd 38/26.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016, s. 18; Avcı, Casim, “Hilâfet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XVII, s. 539, ss. 539-546, İstanbul 1997.

⁶¹ Zeydan, Corcî, *Tarihu’t temeddünni’l- İslâmî (İslâm Uygarlıkları Tarihi)*, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, I, s. 165.

⁶² Avcı, “Hilâfet”, s. 539.

⁶³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 17-18; Fayda, Mustafa, “Emîrû’l-Mü’minîn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, s. 156, ss. 156-157, İstanbul 1995.

⁶⁴ İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr I-XI*, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, III, s. 202-203; Ya’kûbî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb, *Târihu’l-Ya’kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-II, Dâru’l-A’lemî, Beyrut 2010, II, s. 7-8; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 21.

bulunan ashâbın önde gelenleri ile istişare ederek kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını vasiyet etmiştir ve böylelikle ikinci halifenin kim olacağı belirlenmiştir.⁶⁵ Hz. Ömer, kendisinden sonra bir halife tayin etmek ya da herhangi bir sahabeyi aday göstermek yerine bu işi belirlediği altı kişilik bir heyetin istişaresine bırakmıştır. Şûra üyeleri arasında bulunan Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) hakem rolünü üstelerek hem halk ile hem de şûra üyeleri ile yaptığı görüşmeler sonucunda Hz. Osman'ın (ö. 35/656) halife olarak belirlenmesini uygun görmüştür.⁶⁶ Hz. Osman'ın halifeliği sırasında meydana gelen isyanın halifenin şehit edilmesiyle sonuçlanmasından sonra Hz. Ali, (ö. 40/661) Medine halkının ısrarı sonucu yeni halife olarak görevi devralmıştır.⁶⁷ Hz. Ali, halifeliği sırasında Haricilerin suikastı sonucu ağır yaralanınca Kûfeliler kendisinden sonra bir halife tayin etmesini istediler fakat Hz. Ali bu isteğe olumlu bir cevap vermemiştir. Bunun akabinde Kûfeliler, büyük oğlu Hz. Hasan'ın (ö. 49/669) devlet başkanlığını yürütmesini istediklerinde Hz. Ali bu isteğe olumlu veya olumsuz herhangi bir tepki vermeyerek bunun kararını Müslümanlara bırakmıştır. Kûfeliler bunun üzerine onun büyük oğlu Hz. Hasan'a biat etmişlerdir. Fakat daha önce Hz. Ali ile iktidar mücadelesine girişen Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) devlet başkanlığı için ısrarlı ve kararlı tutumu karşısında Hz. Hasan, Müslümanlar arasında tekrardan iç savaşın çıkmasını engellemek için 41/661 yılında hilâfeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a bırakma kararı almıştır.⁶⁸

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, halifeliği Hz. Hasan'dan devralmasından sonra ölmeden önce oğlu Yezîd b. Muâviye'yi kendisinden sonra veliaht olarak belirlemesiyle hilâfet artık saltanata dönüşmüş oldu.⁶⁹ İlk dört halife tavsiye ve istişare ile belirlenirken bunu halka zorla benimsetme ya da dayatma yoluna gitmemişlerdi. Emevîlerin hilâfeti

⁶⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, c. III, s. 314-315; Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye 'avâmilü'l-izdihâr ve tedâ'iyâtü'l-inhiyâr*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008, I, s. 429-430; Âlû Îsâ, Abdüsselâm b. Muhsin, *Dirâse nakdiyye fî'l-merviyyâtü'l-vârîde fî şahsiyyeti 'Ömer bin el-Hattâb ve siyâsetihi'l-idâriyye radiyallâhü 'anh*, I-III, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 2002, II, s. 563-564; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 21.

⁶⁶ Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*, I-VI, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire ts., V, s. 192-193; Süyûtî, Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Komisyon, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûnî'l-İslâmiyye, Katar 2014, s. 215; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, I, s. 432-433; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 21.

⁶⁷ Seyf b. Ömer et-Temîmî, *el-Fitne ve vak'atü'l-Cemel*, nşr. Ahmed Râtib Armûş, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1984, s. 91-93; bkz. Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş*, Öykü Kitabevi, Konya 2005, ss. 112-114.

⁶⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 22; Kapar, M. Ali, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 1997, S:7, ss. 1-16; Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Muaviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, c. XIV, S: 3-4, ss. 456-468.

⁶⁹ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, ss. 138-142; Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltana Dönüşmesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, ss. 94-97.

saltanata çevirmesinden sonra bir ihtilâl ile onları deviren Abbâsiler de bu konuda onlardan aldıkları mirası sürdürmüş ve halifelerini hükümdarlık tarzıyla belirleyerek saltanat sistemini devam ettirmişlerdir.⁷⁰ Kendi soylarını Hz. Fâtîma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'e kadar götüren Fâtîmîler, kendi tezlerine göre hilâfete talip olduklarını göstermek ve asırlar boyu siyaseten dışlanan, Şîâ mensuplarının temsilcisi sıfatıyla ortaya çıkarak uzun zamandır bekledikleri devleti kurmuşlardır.

317/929 yılında Endülüs Emevîleri'nde III. Abdurrahman, yönetimi sırasında ülkesinde meydana gelen iç sorunları hallettikten sonra bu başarısından cesaret alarak Kuzey Afrika'da yayılmaya başlayan Fâtîmîler ile mücadele edebilmek için *Nâsır-Lidînillâh* unvanı ile kendisini halife ilan etmiştir. Böylelikle Emevî Emirliği hükümdarları *emir* unvanı yerine *halife* sıfatını kullanmaya başladılar.⁷¹ Endülüs'de Emevîlerin halifeliklerini ilan etmeleri ile birlikte aynı anda İslâm dünyasında üç farklı coğrafyada üç farklı halife ortaya çıkmış oldu.

1.1.4. Fâtîmîlerin Halifeliğe Bakışı

Ağlebîlerin⁷² başkenti olan Rakkade'nin ele geçirilmesi ile kurulan Fâtîmîler, Şîâ'nın İsmâiliyye mezhebinin benimsenmesiyle bir devlettir. Fâtîmî halifeliği Şîîliğin İsmâiliyye kolunu esas aldığı için Abbâsî ve Endülüs Emevî hilâfetleriyle rekabet etmiştir.

Hilâfet gibi imâmet de din ve dünya işlerinde başkanlık demektir. Buradan yola çıkarak Müslümanların yönetimini üstlenen kişiye imam ya da halife denilmektedir. Ki böylece imam veya halife halkın hak veya hukukunu korumak, memleketi düşman tehlikesinden uzak tutmak ve ticaret emniyetini sağlamak gibi işlere bakar. İslâm ulemasının büyük kısmı bu iki kavramı birbirinden ayırmazken Şîîler, imam ve halifeyi farklı biçimde yorumlamaktadırlar. Onlara göre İmam'ın masum, Benî Hâşim'den ve Ali b. Ebû Talib'in soyundan gelmesi gerekmektedir.⁷³ Şîîlerin ekseriyetine göre beklenen imam gizli kalarak dâîleri⁷⁴ aracılığıyla yeryüzünde yaşayan insanlarla

⁷⁰ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, ss. 169-170.

⁷¹ Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 213, ss. 211-225, İstanbul 1995.

⁷² Kuzey Afrika, Cezayir ve Sicilya'da M.800-909 yılları arasında hüküm süren bir İslâm hânedanı. Özeydî, Abdülkerim, "Ağlebîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 475-478, İstanbul 1988.

⁷³ Çağatay, Neşet, "Fâtîmî Devleti'nin Kuruluş Akideleleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:7, ss. 63-77, s. 67, Ankara 1958-59.

⁷⁴ Genel olarak İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebin yayılmasıyla görevli kişilerdir. Özelde ise Şîâ'da mezhebin öğretilerini insanlara aktaran ve İmam adına halktan biât alan propagandacılar verilen isimdir.

Öz, Mustafa, "Dâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 420-421, İstanbul 1993.

diyalogunu sürdürmektedir. Bu dâîler imam-ı mektum adına halktan biât alır ve insanları imama tabi olmaya davet ederler.⁷⁵ İsmâîliler, İmam'ı masum kabul eder onun her kelamını Kur'an-ı Kerim ayeti, her emrini de Allah'ın emri olarak kabul etmektedirler. Onlar için İmam, ilahi ruhun bir yansımasıdır ve aynı zamanda onlara göre din ve iman İsmâîliyye mezhebini kabul etmek ve İmam'a iman etmektir.⁷⁶ Fâtımîler inançları açısından masum kabul ettikleri imama mutlak itaati benimsemektedirler. Aklı devre dışı bırakarak doğru bilgiye ulaşmanın ancak imamın eğitiminden geçmekle olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁷

Fâtımîler'de mâsum kabul edilen halifelere kutsallık atfedilerek kendilerine her konuda mutlak itaatin gerektiğine dair bir inanç şekli geliştirilmiştir. Fâtımîlerde her yeni halife Abbâsîler'de olduğu gibi halktan biat almaktaydı fakat burada imam nass ve vesayet ile belirlendiğinden dolayı biat onların tayin ve seçiminden daha ziyade bir saygı göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸

Fâtımîlerin imamet anlayışı zamanla değişime uğramıştır. En önemli değişim Hâkim-Biemrillâh'ın halifeliği döneminde onun ilahlığını kabul eden Dürzî mezhebinin⁷⁹ ortaya çıkmasıdır. Hâkim-Biemrillâh'ın ulûhiyetinin varlığına olan inancın belirmesinden sonra Fâtımî toplumunda onun imamdan daha yüksek bir mertebede olduğuna inanan insanlar bulunmaktaydı.⁸⁰ Fâtımîlerde meydana gelen bu değişiklik bize İsmâîliyye'nin halifelîğe bakışının Sünnîlerin halifelîğe bakışından keskin bir biçimde ayrıştığını göstermektedir.

Batınîlik, Fâtımîlerin dini anlayışının farklılaşmasından dolayı ortaya çıkan bir diğer oluşumdur. Batınîlik, nasları zâhir-bâtın ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini bütün Müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr eden, gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezi idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplara verilen isimdir.⁸¹ Ubeydullah el-Mehdî'nin soyu konusundaki tartışmalarda üzerinde en çok konuşulan kişilerden olan Meymûn b. Deysân ve Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh,

⁷⁵ Çağatay, "Fâtımî Devleti'nin Kuruluş Akideleleri", s. 68.

⁷⁶ Köksal, Mustafa Kemal, *Fatımi Devleti'nin Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 5; Ateş, Ahmed, "Bâtıniye", *MEB İslam Ansiklopedisi*, II, ss. 339-342, Eskişehir 2001; Bernard Lewis, "İsmaililer", *MEB İslam Ansiklopedisi*, V, ss. 1120-1124, Eskişehir 2001.

⁷⁷ İlhan, Avni, "İsmailiye veya Batıniye", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mustafa Öz vdğ. Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1977, s. 66.

⁷⁸ Avcı, "Hilâfet", s. 544.

⁷⁹ bkz. Öz, Mustafa, "Dürzilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 39-48, İstanbul 1994.

⁸⁰ Bağlıoğlu, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, Ankara Okulu, Ankara 2004, s. 105.

⁸¹ İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, s. 191, ss. 190-194, İstanbul 1992.

Batınîliğin ilk kurucuları arasında zikredilmektedir.⁸² Batınîlik, zamanla İslâm karşıtı olan ve İslâm'a zarar verecek girişimlerde bulunulduğu düşünülen *Ebû Müslimiyye*, *Hurremiyye*, *Babekiyye*, *Maziariyye*, *Mukannaiyye*, *Nusayriyye*, *Dürzilik*, *Haşşaşiyye*, *Sabbahiyye*, *Talimiyye*, *Fidâviyye*, *Melâhide*, *Karâmita*, *Hurremdiniyye* ve *Muhammire* adındaki fıkralara ayrılmıştır.⁸³

Fâtımî halifeliğinden etkilenen ya da onların imamet anlayışından türeyerek İslâm anlayışına zarar veren birçok dini oluşum göze çarpmaktadır. Burada hepsini ayrıntılı zikretmek mümkün olmadığından ötürü önemli gördüklerimizle yetindik. Tüm bu bilgi ve malumattan anlaşılacağı üzere Sünnîlerin hilafet ve halife anlayışı ile Fâtımîlerin hilafete yüklediği anlam arasından derin farklar bulunmaktadır. Sünnî halifelerin ekseriyeti bu kurumu bütünleştirici, koruyucu ve şeriatı uygulamak olarak algılamaktayken; Fâtımî halifeleri ve onların imamet anlayışından etkilenerek meydana çıkan oluşumlar *imam/halife* kavramlarını kendi amaçları için bir araç olarak algılayıp bu doğrultuda hareket etmişlerdir.

1.1.5. Ermeniler ve Fâtımîler

Ermeni kelimesinin özel bir etnik gruba nispetle ilk kez nerede ve ne zaman kullanıldığı kesin olarak tespit edilememiştir. Fakat Ermeni kelimesinin ilk kez M.Ö. 521- 486 yılları arasında hüküm süren Pers Kralı I. Darius'a ait bir kitâbede geçtiği söylenmektedir.⁸⁴

Günümüzde bazı tarihçilere göre, M.Ö. 10 yüzyıla ait Asur kitabelerinde zikredilen ve Fırat nehrinin doğusundaki Alzi bölgesinde yer alan Arami krallıklarından birisinin hâkimiyet alanına giren Uruadri/Urartu ülkesini bilinen en eski Ermeni yurdu olabilirdi. Fakat "Armenya/Ermenistan" adı tarihte ilk defa M.Ö. 518 yılından kalma Behistan yazıtında geçmektedir ve bu günkü Elazığ ile Ergani arasında yer alan "Armana" halkının oturduğu dağlık bölgeyi ifade etmektedir.⁸⁵ Kaynaklarda, Ermenilerin ikamet ettikleri en geniş alan olarak Fırat'ın doğusundan Kafkasların güneyinden Mezopotamya'ya kadar yayılan geniş alan içerisinde Kızılırmak ve Dicle nehirlerinin de içerisinde bulunduğu dağlık coğrafik özelliklere sahip olan bölge

⁸² Çağatay, Neşet-Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara 1985, s. 76-77.

⁸³ Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 78.

⁸⁴ Külekçi, Cahit, *Sosyo-Kültürel Açından İstanbul'da Ermeni Toplumu (XIX Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 18.

⁸⁵ Cöğce, Salim, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ & Ortaçağ*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ed, Mehmet Metin Hülagü vdğ, Ankara 2014, I, s. 1.

gösterilmektedir. Bu coğrafya Ermenistan yani Ermenilerin yaşamış oldukları bölge olarak adlandırılmaktadır.⁸⁶ Bu bilgilere ek olarak tarihçi Grousset; Ermenistan'ın kuzey sınırlarını Transkafkasya'dan özellikle Gürcistan'dan geçen sıradağlar, güneyde ise Harput ve Malatya'nın devamında "Ermeni Torosları" olarak zikrettiği dağ silsilesinin Fırat ve Dicle kollarını içine alan geniş coğrafya olarak aktarmaktadır.⁸⁷

Benzer şekilde Ermenilerin kökeni hakkında menkıbevi bilgiler verilmektedir. Buna göre Ermeniler, Sincardan gelmiş olan Yafes'in neslinden, Nuh'un torununun torunu olan Hayk'a isnat edilmekteydiler. Böylece Ermeniler bölgenin yerlileri olarak kabul edilmektedir. Bazıları Ermenilerin kökenini Hint Avrupalı Firigyalılara dayandırırken, bazıları onları Urartuların devamı sayarak, Turani bir kavim oldukları yönünde farklı tezler ortaya atmışlardır. Pek çok araştırmacının fikir birliğine vardığı ortak nokta, dönemin etkin medeniyetleri olan Hitit, Urartu, Frigya, Asur ve sonraları Roma, Pers imparatorlukları arasında Ermenilerin ne siyasi bir güçleri, ne devletleri ve ne de kendilerine ait toprakları olduğuydu.⁸⁸

Konumuz bağlamında Ermenilerin Mısır'a tam olarak ne zaman geldiği ve Fâtımîlerin hizmetinde tam olarak ne zaman istihdam edilmeye başladıkları hakkında bilgi sahibi olamadık. Fakat halife Hâkim-Biemrillâh döneminde Halep'e vali olarak atanan Türk asıllı komutan olan Mengütekin'in memlûkü, Ermeni asıllı bir Müslüman olan Azîzü'd-Devle el-Vâhidî'nin vali olarak görev almasıyla Ermenilerin devlet hizmetinde ilk defa istihdam edildikleri görülmektedir. Halep valiliği esnasında Azîzü'd-Devle kendi adına para bastırarak isyan etmesinin ardından suikastla öldürülerek ortadan kaldırılmıştır.⁸⁹ Çağdaş Ermeni tarihçisi Dadoyan'a göre Azîz ed-Devle el-Vâhidî ismi üzerinden bazı önemli çıkarıma ulaşabilir. XI. yy'da Halep'de Müslüman-Ermeni nüfusu vardı. Buna ilaveten bu Müslüman Ermeniler, Bizans-Fâtımî sınırında tampon bölgede yaşamaktaydı.⁹⁰

⁸⁶ Cöhee, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", I, s. 1.

⁸⁷ Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 17-19.

⁸⁸ Koyuncu, Mevlüt, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, ed. Mehmet Metin Hülagü vdğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, II, s. 10; Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açısından İstanbul'da Ermeni Toplumu (XIX Yüzyıl)*, s. 18.

⁸⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 129-130; Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Devleti'nde Türkler ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, ed. Mehmet Metin Hülagü vdğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, II, s. 65.

⁹⁰ Seta b. Dadoyan, *The Armenians In The Medieval Islamic World*, Transaction Publishers, New Brunswick New Jersey 2013, II, s. 78.

Fâtımî Devleti'nde halife Müstansır-Billâh tarafından Mısır'a davet edilerek kendisine vezirlik verilen Bedrû'l-Cemâlî devlet tarihindeki bilinen en ünlü Müslüman Ermeni sayılmaktadır. Bedrû'l-Cemâlî, Müstansır-Billâh'ın daveti sonucunda Mısır'a geldiğinde memleketin genel durumu oldukça vahimdi. Ülkede yedi yılı aşkın kuraklık ve kıtlık hüküm sürmekteydi.⁹¹ Ayrıca devlet görevlileri ve askerler arasında kargaşa çıkmıştı.⁹² Türk komutanlardan Nâsırüddeve, Mağribli ve Berberi askerlerin desteğini alarak henüz yönetime eline geçirmişti.⁹³

Halife Nâsırüddeve'den rahatsız olduğu gibi onun tek başına söz sahibi olmasına ve bazı uygulamalarına Türk komutanlardan İldeniz ve Beldekûş karşıydı. Bu yüzden kargaşa çıkmıştı ve İldeniz ile Beldekûş birleşerek Nâsırüddeve'yi öldürmüştü.⁹⁴

Halife Müstansır-Billâh, kontrolü kaybetmek istemiyor, Türk askerlerine karşı Ermenileri getirerek yeni bir siyasi denge (hesap) yapıyordu. Belki de bu yüzden aceleyle Akka valisi Bedrû'l-Cemâlî'ye mektup yazarak Mısır'a davet etmiştir. Bedrû'l-Cemâlî ise, bir yandan halifenin isteğini yerine getirmek istiyor, diğer yandan İldeniz ve Beldekûş'un biran önce saf dışı bırakılması için bekliyordu. Bedrû'l-Cemâlî, istedikleri yerine gelince ivedilikle Mısır'a gelerek yönetimi ele geçmiştir. O, tüm yetkileri elinde toplamış ve ilk iş olarak Türk asıllı komutanları tasfiye planları yapmış ve verdiği bir ziyafet sonrasında onları zehirletmiştir. Böylece artık karşısında ciddi tehlike oluşturacak bir muhalefet kalmamıştır.⁹⁵ Bedrû'l-Cemâlî, 466/1074 yılı itibarıyla Mısır'ı fiilen yönetmeye başlamasıyla birlikte Fâtımî Devleti'nde Ermeni asıllı idareciler dönemi başlamıştır.

⁹¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1986-2000, XXXIII, s. 228.

⁹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013, XIX, s. 218.

⁹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXXI, s. 18.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VIII, s. 397-398; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 268-274; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 190; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 364; Yazılıtaş, "Fâtımî Devleti'nde Türkler ve Ermeniler", II, s. 65.

⁹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, Hamza b. Esed ed-Dımaşkî, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk, 1403/1983, I, s. 315; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 311-312; Yazılıtaş, "Fâtımî Devleti'nde Türkler ve Ermeniler", II, s. 65-66.

1.1.6. Vezirlik Kurumu ve Fâtımîlerde Vezirlik

1.1.6.1. Vezir Kavramı

Vezir kelimesi; yardımcı anlamında devletin idarî görevlerini üzerine alan⁹⁶ ve devlet işlerinde halifeden sonra en yetkili kişi olarak yönetim konusunda devlet başkanına vâsi olarak tanımlanan memuriyet bakımından en üst rütbeye sahip olan kişi demektir.⁹⁷

İslâm tarihinde vezirlik kurumunun kökeni ve ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili birçok farklı görüş bulunmaktadır. Müessesenin ortaya çıkışı hakkında tarihçiler tarafından iki görüş ortaya atılmaktadır. Bunlardan birincisi Arapların, fetih hareketleri sonucunda devlet yönetiminde bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan bu kurumu Farslılar'dan etkilenecek kendilerine uyarladıkları⁹⁸ diğer görüş ise bu kurumun Araplar tarafından daha önceden bilindiği ve vezirlik kurumunun hükümdarlığın en önemli görevi olduğunu dillendirerek Abbâsîler'deki bilinen mahiyetiyle İslâm'dan önce de var olduğudur. İkinci görüşü savunanlara göre İslâm'ın gelmesi ile insanlar arasında onları farklı konumlandırarak unvanların kaldırılmasından dolayı Âsr-ı Saadet'de bu kelime kullanılsa da bu görevi üstlenen şahsiyetler bulunmuştur. Hz. Peygamber'in devlet yönetiminde yanında bulunanlarla istişare ettiği yakın arkadaşlarından yola çıkarak Hz. Ebû Bekir'in, bu unvanla anılmasa bile onun veziri olduğu aktarılmaktadır. Bu yüzden İslâmiyet'in ilk zamanlarında bu kelime birinin görev ve yetkilerini tanımlamak için kullanılsa da o zaman diliminde yaşayan insanlardan Sâsânî, Bizans ve Habeş hükümdarlarını tanıyan ve bu devletlerin yönetim şekli hakkında bilgi sahibi olan kişilerin Hz. Ebû Bekir'i vezir olarak tanımladıkları⁹⁹ ifade edilmektedir.¹⁰⁰

Ayaz'ın tespitlerine göre vezir kelimesi, Arapça menşeli olup üç farklı kökten gelmektedir. Birincisi “sığınılacak yer” anlamına gelen “vezer”den, ikincisi “ağırlık, yük, günah gibi anlamlara gelen “el-vezîr”den ve üçüncü olarak da “güç, dayanak”

⁹⁶ Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, III, s. 590.

⁹⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 6.

⁹⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 201.

⁹⁹ İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul 1997, I, s. 603-604.

¹⁰⁰ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 202; Alaslan, Hamdi, “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1995, sayı: 98, s. 2, ss. 1-24.

anlamına gelen “ezr” kelimesinden meydana geldiği söylenebilir.¹⁰¹ Yine bu kelimenin aslen Farsça olduğu Âvesta’da vicira (karar vermek, hükmetmek), Pehlevi dilinde v(i)çir (hüküm, karar) kelimelerinden Arapça’ya, oradan da Arapçalaşmış şekli ile tekrar Farsça’ya geçmiş bir kelime olduğu da söylenmektedir.¹⁰² Orijinalinin Farsça olduğu görüşünü savunanlar ise vezir kelimesinin Arapça’ya uyarlandığı görüşündedir. Arapça orijinli olduğunu düşünenler de bu kavramın Arapça’da mevcut olduğunu ve üstelik Abbâsîler’den önce de Arap toplumu tarafından bilindiğini ileri sürmektedir.¹⁰³

Vezir kelimesinin Abbâsîler’den önce de bilindiği görüşünü savunanların temel dayanakları bu sözcüğün daha öncede kullanılmış ya da duyulmuş olmasıdır. Kelimenin Kur’an-ı Kerim’de, Hz. Musa’nın Allah’a, yakınlarından birini (kardeşini) kendisine yardımcı olarak vermesini istediği¹⁰⁴ ve Rabbi’nin ona kardeşi Harun’u yardımcı kıldığı¹⁰⁵ şeklindeki ayetlerde bu kelimenin zikredilmesi, eski dönem Arap şiirlerinde yer alması ve Hz. Ebû Bekir,¹⁰⁶ Muhtâr es-Sekafi, Ziyâd b. Ebîhî gibi şahsiyetlere kendi dönemlerinde yahut daha sonraki süreçlerde konumları itibari ile vezir unvanının verilmesi¹⁰⁷ bu görüşü destekler niteliktedir.

Bu bilgilerin yanında araştırmacıların bir kısmı hilafetin, Emevîler’den Abbâsîler’e intikal etmesiyle bu yeni devletin kurulduğu coğrafya bakımından Sâsânîler’den kalma kurumlardan kendi devlet teşkilatlanmasında faydalandığını ve böylece vezirlik müessesesinin ortaya çıktığını aktarmaktadırlar.¹⁰⁸ Abbâsî halifeleri kuruluşlarından itibaren davalarını daha geniş bir alana yaymak istemişlerdir. Fakat halifeler devletin bütün işlerine aynı anda hükmedemedikleri için kendi görevlerinin bir kısmını devrettikleri kişiler aracılığıyla vezirlik kurumunu oluşturmuşlardır.¹⁰⁹

Emevîler hilafetleri süresince devlet işlerini yürütmek için kendilerine yardımcı olacak insanlar belirlemişlerdi. Onlar resmen “vezir” dememişlerse de vezir işlevini yerine getirenler olmuştur. İçlerinde valiler, hâcipler ve kâtiplerin olduğu bazı

¹⁰¹ Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârü’s-sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1986, s. 337; Münâvî, Muhammed Hamdî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, Dârü’l-Maârif, Kahire 1970, s. 10.

¹⁰² H. T., “Vezir”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 309, ss. 309-314, Eskişehir 2001.

¹⁰³ Ayaz, Fatih Yahya, “Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı: 28, ss. 117-149, s. 118-119, İstanbul 2012; Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Zamanında Vezirlik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016, s. 30.

¹⁰⁴ Tâhâ 20/29.

¹⁰⁵ Furkân 25/35.

¹⁰⁶ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 12.

¹⁰⁷ Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, s. 79, ss. 79-82, İstanbul 2013.

¹⁰⁸ Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, I, s. 452; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 201; Ayaz, “Vezir”, 79.

¹⁰⁹ al-İmad, Leila S., *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, Berlin 1990, s. 39.

görevlilere zaman zaman vezir diye hitap edilmiştir. Mesela Ziyad b. Ebîhî'ye halkın bir kısmı vezir olarak seslenmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervan zamanında Revh b. Zinbâ el-Cüzâmî'ye de vezir denilmiştir.¹¹⁰ Emevîler için vezir kelimesi halifenin işlerinde yardımcısı olan kişi anlamına geliymekteydi. Fakat onlar kendilerini devlet yönetiminde başka insanlara muhtaçmış gibi göstermemek adına ya da sahip oldukları otoriteyi başkalarıyla paylaşmamak için yardımcılarına bu unvanı vermekten kaçınmışlardır.¹¹¹

İslâm tarihinde bilinen anlamıyla vezirlik kurumunun görev sınırlarını çizerek kurallar halinde sistemli olarak oluşturan ilk devlet Abbâsîler'dir. Vezirlik kurallarının belirlenmesinden sonra halifenin en yakınında bulunan kişi olan naibi, vezir olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Vezirlik müessesesinin kuralları belirlenmeden önce Abbâsîler'de bu görevi üstlenen kişiler kâtip veya müsteşar olarak da anılmaktaydı.¹¹² Abbâsî Devleti'nin kurulmasından sonra tarihte ilk kez Ebû Seleme Hafs b. Süleymân el-Hallâl el-Hemdânî (ö. 132/750) *Vezîr-i Âl-i Muhammed* olarak bu unvanı kullanmıştır. İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs, onu bütün işlerine idareci olarak tayin etmiştir.¹¹³

Abbâsîler'de tefvîz ve tenfiz olmak üzere iki tür vezir bulunmaktaydı. Tefvîz vezirleri, halifenin yardımcısı olarak hilafet mührünü taşımakla birlikte geniş yetkilere sahiptiler. Tenfiz vezirleri ise tefvîz vezirlerine göre daha kısıtlı yetkilere sahiptiler ve sadece halifenin kendilerine verdiği görevleri yerine getirmekle mükelleftiler.¹¹⁴ Abbâsîler'den sonra kurulan Müslüman devletler, teşkilatlanma açısından Abbâsîler'i örnek almışlardır.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts., s. 254; İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-'İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamiha, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, III, s. 350; Suhârî, Ebû'l-Münzir Seleme b. Müslim, *el-Ensâb*, thk. Muhammed İhsân en-Nas, I-II, Byy., 2006, I, s. 186; Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s. 100-101.

¹¹¹ Hançabâ, *Abbâsîler Zamanında Vezirlik*, s. 33.

¹¹² İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, 1.Baskı, s. 116; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 15.

¹¹³ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire 1960, s. 405; Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-II, Dâru'l-A'lemî, Beyrut 2010, II, s. 287; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 195-197; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Huseyn, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Yusuf Es'ad Dâğır, I-IV, Dâru'l-Hicre, Kum 1984, III, s. 271; Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002 II, s. 263; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, X, ss. 228-229, İstanbul 1994; Alaslan, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesine Genel Bir Bakış", s. 2.

¹¹⁴ Mâverî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Kitâbü'l-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-velâyeti'd-dîniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, Küveyt 1989, s. 25-32; Ayaz, "Vezir", 81.

1.1.6.2. Fâtımîlerde Vezirlik

Fâtımî devlet yönetimini geçirdiği değişiklikler bakımından dönemsel olarak ikiye ayıran olay Mısır'ın ele geçirilmesi hadisesidir. Fâtımîler, sahip oldukları inanışlarını ve ezoterik bilgilerini yaymak istemişlerdi. Abbâsî halifesine bağlı olan İhşîdiler¹¹⁵ gibi hanedanların yönettiği ve Sünnîlerin önemli bir yekûn tuttuğu Mısır gibi bir ülkeyi, Muiz-Lidînillâh (ö. 365/975) döneminde ünlü komutan Cevher es-Sıkıllî (ö. 381/992)¹¹⁶ ele geçirmişti.¹¹⁷

Fâtımîlerde vezirlik kurumu 358/969 yılında Mısır'a hâkim olunduktan sonra oluşturulmuştur. Sahip oldukları dini ideolojiyi (İsmaililiği/Bâtınîliği) daha çok insana yaymak için daha geniş alanlara hükmetmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Devlet topraklarının genişlemesi ile birlikte yönetim anlayışında değişikliğin ortaya çıktığı gözükmemektedir. Bununla birlikte kendi idarî anlayışlarına uygun bir yönetim modeli oluşturmaları gerekiyordu.¹¹⁸ Mısır ele geçirildiğinde İhşîdîlerin son veziri İbn Hinzâbe vezirlik görevini Fâtımîler adına birkaç ay daha devam ettirmiştir. Fakat birkaç ay sonra Cevher es-Sıkıllî tarafından vezirlikten azledilerek sadece mali işlerle ilgili görevlerini devam ettirmesine izin verildi. Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh Kahire'ye gelince onu bu görevden el çektiirdiği söylenmiştir.¹¹⁹ Böylece ilk dört yıl devlet Muiz-Lidînillâh tarafından tek başına yönetilmiştir. Diğer yandan bu dört yıllık zaman diliminde Cevher es-Sıkıllî'nin, devlet yönetiminde etki ve nüfuzunu artırdığı görülmüştür. Halife Muiz-Lidînillâh, Mısır'a geldikten sonra Cevher es-Sıkıllî'nin bölgede yarı bağımsız bir şekilde hareket etmesinden rahatsız olduğu için onu bütün görevlerinden azlederek onun yerine İbn Killis'i¹²⁰ (ö. 380/991) vezir olarak atamıştır. İbn Killis, sahip olduğu yetkiler

¹¹⁵ Abbâsî Devleti'nde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde Mısır'da ortaya çıkan bir Türk hânedanı olan İhşîdîler, 935-969 yılları arasında Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm sürmüştür.

Ağırakça, Ahmet, "İhşîdîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 551-553, İstanbul 2010.

¹¹⁶ Ebû'l-Hasen Cevher b. Abdillâh es-Saklâbî el-Kâtib el-Kâid es-Sıkıllî er-Rûmî (ö. 381/992) Mağrib ve Mısır'ı Fâtımîler'e kazandıran, Muiz-Lidînillâh döneminde görev yapmış önemli kumandan ve devlet adamıdır.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 375-380; Zirikli, *el-A'lâm*, II, s. 148; Şeşen, Ramazan, "Cevher es-Sıkıllî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss. 456-457, İstanbul 1993.

¹¹⁷ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 410; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 68-69; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, s. 265.

¹¹⁸ İmad, *The Fatimid Vizierate*, s. 3.

¹¹⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 249; Aykaç, Mehmet, "İbn Hinzâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 70-71, İstanbul 1999.

¹²⁰ Ebû'l-Ferec Ya'kûb b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Hârûn b. Dâvûd b. Killis (ö. 380/991), Bağdat'ta doğdu Yahudi asıllıydı. Remle'ye taşındı fakat daha sonra Mısır'a geçti. Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesinde onları teşvik etti. Fâtımîlerin ilk veziri olarak kabul edilmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, s. 46; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVI, s. 668-669; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 70; Âşûr, Saîd Abdülfettâh, "İbn Killis", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 136-137, İstanbul 1999.

bakımından Fâtımîlerin ilk veziri olarak kabul edilmektedir.¹²¹ Benzer şekilde İbn Hallikân da Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesi sırasında (358/969) İbn Killis'in Muiz-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildiğini ve onun Mısır'daki ilk Fâtımî veziri olduğunu teyit etmektedir.¹²²

İbn Killis'in, Muiz-Lidînillâh'ın vefatından sonra halife olan oğlu Ebû Mansûr Nizâr b. el-Muizz-Lidînillâh (ö. 386/996) yani meşhur adıyla Azîz-Billâh tarafından 368/978-979 yılında vezir olarak atandığı aktarılsa da¹²³ onun Muiz-Lidînillâh döneminde vezir olduğunu 368/978-979 yılında “vezîrû'l-ecell” unvanı ile tanındığını ve Azîz-Billâh döneminde 373/983-984 yılında birkaç ay hapis kaldıktan sonra eskisinden daha geniş yetkilerle görevine döndüğü de aktarılmaktadır.¹²⁴ Fâtımîler'de vezirlerin dini ve etnik kökenine bakıldığı zaman göreve gelen kişilerin çoğunlukla Müslüman olmakla birlikte içlerinde bazılarının gayrimüslim¹²⁵ olduğu da görülmektedir.¹²⁶ Fâtımîler'de göreve gelen vezirlerin büyük bir kısmı Şîliğin özelde İmâmiye ve İsmâiliyye mezheplerine mensuptular. Az da olsa içlerinde Sünnî (Hanefî-Şâfiî-Mâlikî) olanlar¹²⁷ vardı.¹²⁸

Fâtımî vezirleri, yetişmiş oldukları koşullara bağlı olarak kalem ehli ve kılıç ehli olarak iki grupta mütalaa edilmektedir.¹²⁹ Fâtımîlerde, Bedrû'l-Cemâlî'nin vezir olmasıyla kılıç ehli vezirlerinin¹³⁰ devletin yıkılışına kadar iktidarda söz sahibi olduğu *Vezirler Asrı* dönemi başlamıştır. Bu temel ayırmadan sonra sahip oldukları konum bakımından ikinci bir kategorileştirme ise vezâret-i tâmmе ve vezâret-i vesâta olarak yapılmaktadır. Bu ikinci ayırmada ise vezâret-i tâmmе'nin, vesâta'dan rütbe olarak daha üst seviyede olduğu ve daha geniş yetkilere sahip olduğu ifade edilmektedir.¹³¹

¹²¹ İbn Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s. 29, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 447; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XVIII, s. 46; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, s. 203.

¹²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VII, s. 29.

¹²³ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 241; bkz. Ayaz, “Vezir”, 81.

¹²⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, s. 203; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 241; Âşûr, Saîd Abdulfettâh, “İbn Kilis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 136-137, İstanbul 1999.

¹²⁵ Abbas b. Nesturus, Fehd b. İbrâhim, Mansûr b. Abdûn, Zü'rat b. Îsâ b. Nesturus, Saîd b. Îsâ b. Nesturus, Mansûr b. Mekravah (vezirliği sırasında Müslüman oluyor), Behrâm el-Ermenî Fâtımî Devleti'nde görev alan Hristiyan vezirlerdir. Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 297-303.

¹²⁶ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 38.

¹²⁷ Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Fazl b. Furât İbn Hinzâbe (İhşîdî veziridir, Mısır ele geçirilince ilk zamanlarda görevine devam etmiştir.) Ebû Muhammed el-Hasan el-Yâzûrî, Rıdvan b. Valehşî, Ali b. es-Sellâr, Abbas b. Yahya b. Badis, Esedüddîn Şîrkûh ve Selâhaddîn-i Eyyûbî Fâtımî Devleti'nde görev alan Sünnî vezirlerdir. Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 297-303.

¹²⁸ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 297-303.

¹²⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 33, 36; bkz. Ayaz, “Vezir”, 81.

¹³⁰ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 37.

¹³¹ Ayaz, “Vezir”, 81.

Fâtımîler’de vezirlik kurumu Abbâsî Devleti’nde var olan şekliyle Mısır’a taşınmıştı. Bu ilk vezirler sadece halifenin verdiği görevleri yerine getirmekle mükellef olan “vezir-i tenfiz” olarak adlandırılıyorlardı. Bu görev bir bakıma sadece verilen görevleri yerine getirmekle beraber sınırlı yetkilere sahip olan uygulama vezirliğiydi. İlk dönem vezirleri bir bakıma icracı olarak görev yapmaktaydı, halifenin onlardan istediklerini yerine getirmekle mükelleftiler. Sonraki süreçte daha geniş yetkilere sahip olan vezirler devlette önemli konularda söz sahibi olmaya başladılar. Bu vezirler ise “vezir-i tefviz” olarak bilinmekteydiler. Fâtımîler’de, geniş yetkilere sahip tefviz vezirliği Bedrû’l-Cemâlî’nin göreve gelmesi ile başlamıştır. Ondan önceki vezirler halifenin kendilerine verdiği görevleri yerine getirmekle mükelleftiler.¹³² Tefviz vezirlerinin en önemli görevleri ülkenin ekonomi-mali işlerini düzenlemek ve devletin kaynaklarını halife adına kontrol etmek/yönetmekti.¹³³ Behrâm el-Ermenî dışında göreve gelen tefviz vezirlerinin hepsinin Müslüman olduğu görülmektedir. İçlerinde Bedrû’l-Cemâlî, Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî, Ebû Ali Ahmed b. Efdal, Ebû’l-Feth Yânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermenî (Hristiyan), Talâi‘ b. Rüzîk, Rüzîk b. Talâi‘ gibi devlet yönetiminde önemli rol oynayan isimlerin de bulunduğu tefviz vezirlerinin büyük kısmının Ermeni asıllı olduğu görülür. Yine Fâtımî vezirlerine bakıldığı zaman göreve gelen vezirlerin farklı etnik kökene mensup oldukları ve farklı coğrafyalardan geldikleri göze çarpmaktadır.¹³⁴ Fâtımî vezirlerine “sicillü’l-vizâre” denilen bir görevlendirme yazısı veriliyordu ve bu görevlendirme yazısı devlet eliyle kayıt altına alınan bir belgeydi. Devletin resmi evrakı olan bu belge ile vezirlerin ataması gerçekleşmiş oluyordu.¹³⁵

Fâtımî vezirlerinin genel görev ve yetkilerine bakıldığı zaman vezirler önemli işlerde halifenin başdanışmanı konumundaydılar, halife ile halk arasında köprü görevini üstlenerek halifenin dini konuları dışında kalan yetkilerini kısmen üstlenmişlerdi.¹³⁶

Fâtımîler, devletlerinin büyüklüğünü göstermek için vezir atamalarında gösterişli törenler düzenlemekteydiler.¹³⁷ Törenlerde vezirlerin tayin fermanı okunduktan sonra halife, vezir ve devlet erkânı tören alayı ile birlikte halkın karşısına çıkmaktaydı. Bu törenlerde vezirlerin göreve başladığını göstermek için kendilerine hilat/kaftan giydirilirdi. Bu elbiseler onları diğer devlet adamlarından ayıran özel olarak

¹³² Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 40; bkz. Ayaz, “Vezir”, 82.

¹³³ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 41.

¹³⁴ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 39.

¹³⁵ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 43.

¹³⁶ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 40.

¹³⁷ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, s. 51.

tasarlanmış giysilerdi. Törenden sonra orada bulunan devlet adamları ile birlikte *Dârü'l-Vizâre*'ye doğru yürünürdü. Halife tarafından atanmış olan vezire, altından yapılmış mürekkebek hokkası hediye edilirdi.¹³⁸

Fâtımîler'de devlet işlerinde yazılan resmi belgelerde halifenin adından sonra vezirlerin adı da zikredilirdi. Hatta Yâzurî ve Ebû Ali Ahmed b. Efdal, kendi vezirlikleri sırasında paralara kendi isimlerini de yazdırmışlardır. Ayrıca İbn Killis gibi bazı isimler de kendi dönemlerinde inşa edilen bina ve imarathanelere isimlerini nakşetmişlerdir.¹³⁹ Bu bilgiler bize Fâtımîler'de vezirlerin ulaşmış oldukları gücü göstermektedir.

Fâtımî vezirleri zamanla ulaştıkları güç sayesinde halifelerin belirlenmesinde bile rol oynamaya başlamışlardır.¹⁴⁰ Fâtımîlerin Sünnî veziri Yâzurî, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile iletişime geçerek kendisini Mısır'ı fethetmek için ülkeye davet etmiştir. Olayın duyulmasından sonra bu vezir öldürülmüştür.¹⁴¹ Bu malumata göre Fâtımî vezirlerinin ülke siyasetinde ne kadar etkili oldukları açıkça görülür. Özellikle Ermeni asıllı vezirler görevde oldukları zaman diliminde ülkede belirleyici rol oynamıştır.

1.2. Fâtımî Devleti'nin Tarihçesi

Hilafetin, Hz. Ali ve oğlu Hz. Hasan'dan gasp edildiğine inanan ve bu inanış doğrultusunda hareket eden Şîa mensubu şahsiyetler, Emevîlerin (41-132/661-750) saltanatta olduğu zaman diliminde çeşitli ayaklanma girişimlerinde bulunmuşlardır. Organize ettikleri ya da destekledikleri bu ayaklanmalar sonucunda Hz. Ali taraftarları ya bulundukları yerlerden farklı İslâm beldelerine göç etmek zorunda kalmışlardır ya da yer altına çekilerek Emevîlerin takibatından kurtulabildikleri kadar faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmeye çalışmışlardır.¹⁴²

Emevîlerin bir takım ayrıştırıcı ve baskıcı politikalarına mevâlî adı verilen kalabalık Müslüman kesimin reaksiyonunu kendi lehlerine çevirmek için gerek Hz. Ali taraftarları ve gerekse amcaoğulları Abbâsî ailesi muhalefeti organize ve temsil etmeye çalışıyorlardı. Önce Şîiler, Emevî saltanatına karşı zaten defalarca ayaklandılar ancak başarılı olamadılar. Abbasî ihtilalcileri uzun hazırlık safhasından sonra Şiilerin de desteğini alarak ayaklanmışlardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) ailesinden birinin halife

¹³⁸ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 52, 74.

¹³⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 74.

¹⁴⁰ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 225.

¹⁴¹ Tâmir, Ârif, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, Dârü'l-Mesire, Beyrut 1990/1410, s. 30.

¹⁴² Doğrusözlü, Zekeriya, "Ehl-i Beyt Mensuplarının Dönemin İktidarları ile Olan İlişkileri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, s. 119-133, ss. 127 – 143, Malatya 2016.

olmasını isteyen Şîiler, Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim'in (ö. 98/716-17) önderliğinde bir araya gelmiştir. Ebû Hâşim'in, Abbâsîler'le gizli bir şekilde iletişime geçerek Humeyme'ye geldiği¹⁴³ ve ortak hedefleri Emevîler'e son vermek için ittifak ettiği söylenmiştir.¹⁴⁴

Abbâsî ihtilalinin hazırlık aşamasını yöneten Muhammed b. Ali, dâîlerini (propagandacılarını) Horasan ve Irak'a göndermiştir. Toplam da 28 yılı hazırlık son dört yılı ayaklanma ve isyanla bu hareket nihai amacına ulaşmak üzereyken, “Hz. Muhammed'in ailesinin veziri” unvanını kullanan Ebû Seleme el-Hallâl, Irak'ta idareyi ele almıştır. Emevîler tarafından hapsedilen İmam İbrahim kendi yerine kardeşi Ebu'l-Abbâs'ın geçmesini vasiyet etmiştir. Ebu'l-Abbâs, hareketin başına imam olarak geçmiş ve Kûfe'nin en büyük camisine gelerek hutbeye çıkmış; ilk olarak Allah'ı sonra Hz. Muhammed'i ardından Abbâsîler'i öven bir konuşma yapmış ve kendilerinin hilafete daha lâîk olduklarını halka duyurarak halktan biât almıştır.¹⁴⁵ Böylelikle Ali evladının uzun yıllardır beklediği ve bu uğurda çabaladıkları halifelik/imamet bir kez daha ellerinden kayıp gitmiştir. Abbâsîler hükümdarlıkları boyunca iktidarları için tehlike arz eden Şîi grupları hep baskı altında tutmuşlar ve nihayetinde kontrol altına almışlardır. Şiiler açısından bu baskı dönemlerinde Şîa'nın altıncı imamı sayılan Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) sonra kimin imam olacağı konusunda *İmamiyye Şîa*'sında bölünmeler meydana gelmiştir.

Ca'fer es-Sâdık'tan sonra büyük oğlu İsmâîl'in yeni imam olması beklenirken diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım, imam olarak tayin edilmiştir. İsmâîl'in babasından üç yıl önce vefat etmesi, içkiye ve kadınlara düşkün olması gibi bazı durumlar yüzünden onun yerine Mûsâ el-Kâzım'ın imam olarak belirlendiği söylenmiştir. Bazı Şîa mensuplarının beklentilerinin aksine bir durumun ortaya çıkması İmamiyye Şîası'nın bölünmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı İsmâîl'in imamlığını kabul edenler, Kûfe'de ortaya çıkarak onun ismi etrafında birleşmişlerdir. Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâîl'e ithafen kurulan mezhep mensupları *İsmâîliyye* olarak adlandırılmıştır. Bu mezhebin ilk iki yüz yılı pek bilinmez zira mensupları bu dönemde kendilerini hep gizlemişler ve açığa çıkmamışlardır.¹⁴⁶

¹⁴³ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 24.

¹⁴⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4*, s. 18-25; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu, Yayınları, Ankara 2000, ss. 24-34.

¹⁴⁵ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, s. 370; Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *el-Ahbâr et-Tivâl (İslâm Tarihi)*, çev. Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007, s. 405.

¹⁴⁶ Atalan, Mehmet, *Şîiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s. 182.

İsmâîliler, Abbâsîlerin takibatından uzaklaşmak için ücra bölgelere çekilmişler ve farklı isimler kullanarak davetlerine devam etmişlerdir. Daha sonra iyi şekilde eğittikleri dâîlerini Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars gibi merkezden uzak diyarlarına göndermişlerdir. Özellikle Kuzey Afrika'ya gönderilen dâîlerin çalışmaları neticesinde bu bölgedeki propagandalar meyvelerini vermeye başlamış ve Fatimî Devleti'nin temelleri böylece atılmıştır. İhtilâlin altyapısının hazırlanmasını takiben başdâî Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin buraya gelmesiyle de bölgenin sahip olduğu siyasi koşullar hızla değişmeye başlamış ve Fatimî Devleti kurulmuştur.¹⁴⁷

Şia'nın İsnâaşeriyye mezhebinin altıncı imam kabul ettiği Ca'fer es-Sâdık'ın da, 144-145/762-763 yıllarında mezhebinin öğretilerini Kuzey Afrika bölgesindeki insanlara yaymak amacıyla buraya Ebû Süfyan ve el-Hulvânî adında iki dâî gönderdiği rivayet edilmiştir.¹⁴⁸ Bu iki dâînin bölgedeki faaliyetleri sonucunda Kuzey Afrika Şiileşmeye veya Şia hâkimiyetine hazır hale gelmiştir. Ebû Abdullah eş-Şîî, bölgeye geldiğinde ise Şia'nın uzun zamandır beklediği *devlet* hasretini giderecek uygun bir ortam oluşmuştur.¹⁴⁹ Ebû Abdullah eş-Şîî'nin büyük bir titizlikle ve özveri ile yürüttüğü propagandalar sonucunda 296/909 yılında Fatimî Devleti'nin kurulduğu dünyaya ilan edilmiştir.

İslâm tarihinin önemli devletlerinden biri olan Fâtımîler ilerleyen zamanlarda İslâmiyetin yaygın olduğu toprakların önemli bir kısmına egemen olmuşlardır. Halifelerin gücünü göstermesi açısından son derece önemli, Müslümanlar için kutsal beldeler olan Mekke ve Medine'ye de hükmetmişlerdir. Kutsal beldelerde Abbasîler adına okunan hutbeler kısa süreliğine de Fâtımîler adına okunmuştur. Onların en büyük handikaplarının başında Sünni dünyasına kendilerine kabul ettirememeleri yanında bazı muhalif şiiilerin de Yahudi veya Mecusi asıllı oldukları iddialarını dillendirmeleri idi. Kendilerine özgü dini anlayışları devletin sürekliliğini devam ettirmek için bazen zorunlu değişikliklere (imamet meselesi) uğramak zorunda kalmışlardır. Müslümanlar için dini, siyasi ve kültürel önemi oldukça fazla olan Mısır'a da hâkim olmayı başarmaları çok önemliydi. Ancak konumuz bağlamında Ermeni asıllı vezirlerin bu ülkenin yönetiminde uzun süre kalmaları da dikkat çekicidir. Bu vezirlerin görev sürelerinde yürürlüğe koymuş oldukları uygulamalar İslâm dünyasını Haçlılar karşısında yeterince savunmadıkları söylene de Bedrü'l-Cemâlî'nin Mısır'a gelişiyle

¹⁴⁷ Çelik Aydın, "Fatimîler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, cilt: 15, sayı: 2, s. 143, ss. 433-453.

¹⁴⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 183; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, s. 42.

¹⁴⁹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, s. 42.

Fâtımîler bir bakıma yıkılmaktan kurtulmuş ve devletlerinin ömrü uzamıştır da denilebilir.

1.2.1. Propaganda Dönemi

Fâtımîlerin kökeni tartışmaları bir yana onlar kendilerini Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın soyuna dayandırmaktadır.¹⁵⁰ Tarihte onlara genelde Fâtımîler denilmiş olsa da bazen ilk liderleri olan Ubeydullah el-Mehdî'ye nispetle Ubeydîler¹⁵¹ olarak da anılmışlardır.¹⁵² Genellikle Ubeydullah el-Mehdî'nin kurmuş olduğu devletin adını Fâtımîler olarak kabul eden İslâm tarihçileri onların Hz. Fatıma'nın soyundan geldiğini kabul ederken bu görüşü doğru bulmayan İslâm tarihçileri ise bu devleti Ubeydîler olarak kabul etmektedir. Yapılan bu isimlendirmeler bir bakıma siyasi zıtlıklar ya da mezhepsel farklılıklara da işaret etmektedir. Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebi konusunda yaşanan tartışmalar, devletin isimlendirilmesini de etkilemiştir. Onun soyunu Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya bağlayan tarihçiler bile kendi arasında görüş ayrılığına düşmektedirler. Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunu İsmail b. Cafer'e kadar götürenler olduğu gibi putperest veya Mecusî olduğu iddia edilen Deysân'a, hatta Yahudî asıllı Haddâd veya Meymun el-Kaddâh'ın soyuna dayandıranlara bile rastlanmaktadır.¹⁵³

Fâtımîlerin ilk imamı ve bir manada halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebi ile ilgili olarak onun çağdaşı ve siyasi rakibi olan Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs el-Kâdir-Billâh (ö. 422/1031), Bağdat'da içinde Şîî âlimlerin de bulunduğu ulema aracılığıyla

¹⁵⁰ Seyyid, "Fâtımîler", 228.

¹⁵¹ İbn Tağrıberdî, Cemaleddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XIX, Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, IV, s. 104; Zehebî, *el-'İber fî haberi men ğaber*, II, s. 303, 340, c. III, s. 68; Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn, *A 'yânü'l-'asr ve a 'vânü'n-nasr*, nşr. Ali Ebû Zeyd vd., I-VI, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir-Dâru'l-Fikr, Beyrut-Dımaşk 1998, I, s. 246; Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma 'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, s. 324, III, 100, 110, 116, 284, 290, 304, 329, 335; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasan Habeşi, I-IV, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Kahire 1969-1998, IV, s. 188; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 66, 69, 93, 94, 402, 436; Semhûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh, *Hulâsatü'l-Vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, nşr. Muhammed el-Emîn Muhammed Mahmûd el-Cekenî, I-II, Beyrut, ts. II, s. 306, 391; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1986-1993, V, s. 231, 344, VI, s. 414, VII, s. 172.

İbn Haldûn, Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunun sahih olduğunu belirtmesine rağmen ilginçtir ki bu devletten Ubeydîler olarak bahsetmektedir. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, I, s. 30.

¹⁵² Azimli, Mehmet, "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005, cilt:7, sayı: 1, s. 60, ss. 59-73.

¹⁵³ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 64; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 181; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 242; Süyûtî, Celâlüddîn b. Ebî Bekr, *el-'Urfü'l-verdî fî ahabâri'l-mehdî*, thk. Ebû Ya'lâ el-Beydâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 22; Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 525; Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", s. 79.

hazırlatmış olduğu bir risale ile Ubeydullah el-Mehdî'nin soyunun Hz. Peygamber'e dayanmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebi hakkındaki tartışmaların bu olaydan sonra başladığı da söylenmiştir.¹⁵⁴ Ancak Bağdat'taki bu toplantıdan önce de konunun tartışıldığı görülmektedir.¹⁵⁵

Fâtımîlerin kuruluşunda Ebû Abdullah eş-Şîî'nin faaliyetleri bu devletin kuruluşu için uygun ortamın hazırlanmasından dolayı önemlidir. Kendisi zeki ve dirayetli bir dâî olmasından ötürü Fâtımî propagandasının Kuzey Afrika'da amacına ulaşması için görevlendirilmiştir.¹⁵⁶ Ebû Abdullah eş-Şîî, kendisinden önce Kuzey Afrika bölgesinde Şîî daveti için çeşitli propagandalarda bulunan dâîlerden sonra bölgeye gelerek bu coğrafyada yaşayan insanlarla bir şekilde diyaloga girmeyi amaçlamıştır. Ebû Abdullah eş-Şîî, bu amaç uğruna ilk temasları için Hicaz bölgesine yöneldi. Hicaz bölgesinde Kuzey Afrika'nın önemli kabilelerinden olan Kutâme kabilesinin hacı adayları ile Mekke'de tanışarak ilerleyen süreçte kurulacak olan Fâtımî Devleti adına ilk temaslarını başlatmıştır.¹⁵⁷ İlk temas için bu bölgenin seçilmesinin nedeni Kuzey Afrika'nın merkeze (Bağdat'a) olan uzaklığından ötürü dikkat çekmeme isteğiydi.

Mekke'de Kutâmeli hacı adayları ile iletişime geçerek onlara gerçek niyetini sezdirmeden sevgilerini kazanmayı başaran Ebû Abdullah eş-Şîî, kendisini zühd, takva sahibi biri gibi tanıtmış ve böylelikle kendisine İfrikıyye'nin yolunu açmıştır. Asıl amacının İfrikıyye'de bulunan insanlara Kur'an-ı Kerim öğretmek ve İslâm dinini anlatmak olduğunu söyleyerek gerçek niyetini gizlemeyi başarmıştır. Bunun üzerine Kutâmeli hacılar kendisinin onlarla birlikte gelmesinde ısrarcı olunca Ebû Abdullah eş-Şîî'ye Kuzey Afrika'nın yolu açılmıştır.¹⁵⁸

Kutâme kabilesine mensup olanlarla birlikte Kuzey Afrika'ya giden Ebû Abdullah eş-Şîî, bu kabilenin Ağlebî Devleti ile var olan sorunlarını kendi lehine kullanarak verdiği dini sohbetlerde etrafına çok sayıda insanın toplanmasını sağlamıştır. Mağrib'de tebliğ faaliyetlerini hızlandıran Ebû Abdullah eş-Şîî, sessiz bir şekilde

¹⁵⁴ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, I, s. 30; IV, s. 40; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 182; Azimli, "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifelîği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 62.

¹⁵⁵ Öz, Mustafa, "Ubeydullah el-Mehdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII, s. 23-24, ss. 23-25, İstanbul 2012.

¹⁵⁶ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 42.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, s. 450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VI, s. 396; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târihi'l-beşer*, II, s. 64-65; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 242.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, s. 450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VI, s. 396; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, s. 451; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 242; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 43.

etrafında bulunan insanları Mehdi'ye imana davet etmiştir.¹⁵⁹ Ebû Abdullah eş-Şîi'nin fiillerine baktığımız zaman o ilk olarak kuracağı devletin dayanağı olacak gücü Kutâme kabilesinde bulmuş daha sonra bu gücü istediği gibi yönlendirmek amacıyla kendisini onlara kabul ettirecek faaliyetlerde bulunarak onların sevgisini, bağlılıklarını kazanarak kendisine saygı duymalarını sağlamıştır. Bütün bunları yaptıktan sonra da Ubeydullah el-Mehdî'nin ikâmet ettiği Suriye'nin Selemiyye şehrinden gelmesini sağlayarak devleti kurmuştur.¹⁶⁰ Her şey planladığından daha iyi ve hızlı geliştikten sonra Ebû Abdullah eş-Şîi'nin, Ağlebîler'e karşı başlattığı isyan kısa sürede İfrîkiye'nin geniş alanlarına yayılmaya başlamıştır.

Ebû Abdullah eş-Şîi, etrafına topladığı insanlarla İfrîkiye bölgesinde geniş bir alana sahip olmaya başlamıştır. Onun bu faaliyetlerini benimsemeyen bir grup Kutâmelinin, Ağlebîlerin son hükümdarı III. Ziyâdetullah ile iletişime geçerek Ebû Abdullah eş-Şîi üzerine bir ordu göndermesini istediği de kaydedilmiştir. Zira Ağlebi hükümdarı Ziyâdetullah, İbrahim b. Habeşî komutasında 40.000 kişilik bir orduyu Ebû Abdullah eş-Şîi'nin üzerine göndermiş olsa ve yaklaşık altı ay boyunca Ebû Abdullah eş-Şîi'nin çıkardığı isyan bir türlü bastırılamamıştır.¹⁶¹

Abdullah eş-Şîi, Ağlebîleri mağlup ettiği bu ilk zaferin ardından Ubeydullah el-Mehdî'yi İfrîkiye'ye davet etmiştir. Bu davete icabet eden Ubeydullah el-Mehdî, tüccar kisvesi altında kimliğini gizleyerek yola çıkmış ve nihayet Cezayir'deki Sicilmâse'ye ulaşmıştır.¹⁶²

Sicilmâse'de gerçek kimliği ortaya çıkan Ubeydullah el-Mehdî ve oğlu tutuklanarak ev hapsinde tutulmuştur.¹⁶³ Ancak Ebû Abdullah eş-Şîi, Ağlebîlerin merkezi Rakkâde'yi ele geçirmesinden hemen sonra Ubeydullah el-Mehdî ve oğlunu hapisten kurtarmak için 7 Zilhicce 296/27 Ağustos 909 tarihinde Sicilmâse'ye gelmiştir. Ebû Abdullah eş-Şîi, Ubeydullah el-Mehdî ve oğlunu hapisten kurtardıktan sonra onun

¹⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, s. 124; Zehebî, *el-'İber fî haberi men ğaber*, I, s. 414; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXI, s. 23; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, III, s. 366; Zirikî, *el-A'lâm*, II, s. 230.

¹⁶⁰ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 45; Aydın, Yunus Emre, "Fâtîmî Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtîmî- Kutâme İlişkileri (762-972)", *ANASAY*, 2018, sayı: 3, s. 79-98.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VI, s. 455-460; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, VI, s. 403-409; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 63; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 43.

¹⁶² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 64-65; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, I, s. 243; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 61-63.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, VI, s. 455; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, VI, s. 403; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 193.

halifeliğini ilan etmiştir.¹⁶⁴ Ebû Abdullah eş-Şîî'nin, 289/902 yılında Ağlebîlere karşı başlattığı ihtilâl hareketi yaklaşık yedi yıl sonra 29 Cemâziyelâhîr 296/25 Mart 909 Cumartesi günü onların boşalttığı Kasrû'l-Kadîm'in ele geçirilmesiyle başarıya ulaşmıştır. Şehirlere gönderdiği görevlilerle halka emân veren Ebû Abdullah eş-Şîî, bütün bunları mehdi olarak kabul ettiği Ubeydullah el-Mehdî'nin gelip tahta oturması için gerçekleştirmiştir.¹⁶⁵ Ubeydullah el-Mehdî, gösterişli bir törenle karşılandığı Rakkâde'de 20 Rebûlâhîr 297/6 Ocak 910 tarihinde 35 yaşındayken ilk Fâtîmî halifesi sıfatıyla saraya yerleşmiştir.¹⁶⁶

Ubeydullah, Fâtîmî Devleti'ni kurduktan sonra kendisini *Mehdi* ilan ederek insanlardan biat almış ve *el-Mehdî* unvanını kullanmıştır. Fâtîmîler, Sicilmâse'de Midrârîlerin (Benî Midrâr)¹⁶⁷ varlığına son verdikten sonra Tâhert'te bulunan Rüstemîler Devleti'ni¹⁶⁸ ve ardından İfrîkiye'de hâkimiyetini sürdüren Ağlebîler'i de tarih sahnesinden sildiler. Bu siyasi başarılarından sonra Abbâsîler'e karşı mücadele ve savaş vereceklerdir.¹⁶⁹

İfrîkiye'de kurulmuş olan Fâtîmîler, Mağrib'in tamamını ele geçirmek için önce İdrîsî topraklarına yönelmişlerse de Endülüs Emevî Devleti'yle karşı karşıya gelmişlerdir. İdrîsîlere ait bazı topraklar Mağrib'teki şehirler Fâtîmîler ve Endülüs Emevî Devleti arasında el değiştirmeye başlamıştır. İdrîsî Emirleri de varlıklarını devam ettirebilmek için zaman zaman güçlü olan tarafa itaat etmişlerdir.¹⁷⁰

Ebû Abdullah eş-Şîî ve kardeşi Ebû'l-Abbâs ihtilalin bütün safhalarında ortak hareket ederek maddi ve manevi birçok kazanım elde etmişlerdir. Fakat Ubeydullah el-Mehdî'nin tahta oturmasıyla bütün prestijlerini kaybetmeye başladılardır. Bununla birlikte kendileri ile ortak hareket eden Kutâme kabilesi'nin ileri gelenleri de devlet idaresindeki birçok ayrıcalıklarını kaybedince Ubeydullah el-Mehdî'ye karşı bir komplo

¹⁶⁴ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 65; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut 1990, XI, s. 180; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s. 45; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 64-65; Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 24.

¹⁶⁵ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 63; İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., IX, s. 3905; Özeydî, "Ağlebîler", 477.

¹⁶⁶ ed-Deşrâvî, Ferhât, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye bi'l-Mağrib*, Arp. çev. Hammâdî es-Sahilî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, s. 181.

¹⁶⁷ Fas'ın Sicilmâse şehrinde 772-976 yılları arasında hüküm süren bir hânedan. Harekât, İbrahim, "Midrârîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 14-16, İstanbul 2005.

¹⁶⁸ Cezayir'de 777-909 yılları arasında hüküm süren İslâm hânedanı. Özkuyumcu, Nadir, "Rüstemîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 295-296, İstanbul 2008.

¹⁶⁹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s. 45.

¹⁷⁰ Razûk, Muhammed, "İdrîsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 495-497, s. 496, İstanbul 2000.

hareketine girişmişlerdir.¹⁷¹ Bunun üzerine henüz daha devletin ilk yıllarında (belki de devrimin doğası gereği) Ebû Abdullah eş-Şîî ve kendisi ile birlikte hareket edenler, Ubeydullah el-Mehdî tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹⁷²

1.2.2. Mehdiye'nin İnşası ve Kuruluş Dönemi Halifeleri

Ebû Abdullah eş-Şîî tarafından ele geçirilen Kayrevan,¹⁷³ Ubeydullah el-Mehdî'nin hilafetinin ilk yıllarında başkent olarak kullanılmıştır.¹⁷⁴ Ubeydullah el-Mehdî, ihtilâlden sonra yeni bir başkent kurmayı zaten düşünmekteydi. Hasan İbrahim Hasan'a göre, onun bu kararını fiile dökmesinde Ebû Abdullah eş-Şîî ve kardeşi Ebu'l-Abbas ile birlikte Kutame'deki taraftarlarının Ubeydullah el-Mehdî ve onun aile üyelerine karşı düzenledikleri saldırı girişiminin etkili olmuştur.¹⁷⁵ Kavas'a göre ise Kayrevan'da yaşayan Sünnî ve Haricilerin baskısı da onu yeni bir şehir kurmaya yönlendirmiştir. Bu amaçla Tunus ile Kartaca arasında güvenli bir yer arayan Ubeydullah el-Mehdî, Tunus ve Trablus arasında yer alan ve deniz yolu dışındaki diğer ulaşımına kapalı olan bir yarımada'yı inşa edilecek yeni şehir için uygun bulmuştur. Aynı zamanda burayı yapacağı Mısır seferleri için de askeri üs olarak kullanabilmeyi planlamıştır.¹⁷⁶

Kazvinî'de geçen bir rivayette, Ubeydullah el-Mehdî'nin amacı, kendisine karşı isyan edenlerden onu koruyacak bir şehir inşa etmektir. Onun tespit ettiği bu yer Kayrevan yakınlarındaydı ve bir koy şeklindeydi. Ubeydullah el-Mehdî şehri kurmak için tespit ettiği bölgeyi gezerken mağarada bir rahibe rastladı ve ona buranın adını sordu. Rahip kendisine buranın adının *Hülefalar Adası* olduğunu söyleyince bu ismi beğendi ve buraya şehri inşa ederek kendisine başkent yaptı. Şehrin içerisine kendisi ve ailesi için güzel bir kasr inşa ettirdi. Şehrin etrafına yüksek surlar inşa ederek kendi

¹⁷¹ ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye bi'l-Mağrib*, s. 184-185; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 69.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, s. 461; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VI, s. 412-415; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997, s. 43; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 193; Zehebî, *el-Iber fi haberi men ğaber*, I, s. 415; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII, s. 203-204, XIX, s. 242; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 66; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 45; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 185; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 50; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 84; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 69-72.

¹⁷³ Emevîler'in İfrîkiye valisi Ukbe b. Nâfi' tarafından 50 (670) yılında bölgede yapılacak fetihleri kalıcı hale getirmek, bölgede kontrolü sağlamak ve askeri üs olarak kullanılmak amacıyla kurulan şehirdir. Özkuyumcu, Nadir, "Kayrevan", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, ss. 88-90, İstanbul 2002.

¹⁷⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, s. 62.

¹⁷⁵ Hasan, İ. Hasan, "Fâtûmîler", s. 297.

¹⁷⁶ Kavas, Ahmet "Mehdiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, s. 387, ss. 387-389, Ankara 2003.

güvenliğini sağladı ve surları çok sayıda demir kapı ile güçlendirdi.¹⁷⁷ Makrîzî de, yeni kuracağı şehir için uygun yeri bulan Ubeydullah el-Mehdî'nin, 305/917-918 yılında yeni başkenti buraya inşa ettiğini kaydetmektedir.¹⁷⁸ Zira Ubeydullah el-Mehdî, ticaret gemilerinin rahatça demirleyebilmesi için şehrin güney tarafındaki kayaları oydurarak geniş bir liman yaptırmıştı. Başkent Mehdiye'ye yapılan liman sayesinde Suriye, İspanya, İskenderiye, Sicilya ve diğer yerlerden ticaret gemileri gelmekteydi.¹⁷⁹

Ubeydullah el-Mehdî, Mehdiye şehrini inşa ettirdikten sonra sıradan halkın yerleşmesi için buranın biraz ötesinde Züveyla adında küçük bir kasaba daha inşa ettirdi. Bu iki şehir arasında kendi güvenliğini sağlamak için geniş bir meydanı boş bıraktıktan sonra iki şehri birbirinden ayıran surlar inşa ettirdi. Surlarda şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla çok sayıda kapı, burç ve gözetleme kulesinin yapılmasını emretti. Ubeydullah el-Mehdî, Mehdiye şehrinin içerisinde her meslek kolundan zanaatkarların bulunduğu bir çarşı da inşa ettirdi. Burada yaşayan insanların iş yerlerini Mehdiye tarafına yerleştirirken evlerini ise Züveyla tarafına inşa ettirdi. Ubeydullah el-Mehdî'nin böyle bir girişimde bulunmasının nedeni şehirde yaşayan insanların kendisine karşı isyan etmelerini engellemeye yönelikti. Ona göre eğer bu insanlar Züveyla'da isyana kalkışırlarsa servetleri Mehdiye'de bulunduğu için bunu gerçekleştirmekten çekinecekler ya da Mehdiye'de isyan hareketine girişirlerse ailelerinin canı onun elinde olduğu için bunu da göze alamayacaklardı. Çünkü Ubeydullah el-Mehdî, onları gündüz ailelerinden, gece de servetlerinden ayırmıştı.¹⁸⁰

Ubeydullah el-Mehdî'nin bu stratejisine bakılırsa kendisini ve ailesini isyancılardan korumak için iki farklı amaçla iki yeni şehir inşa etmiştir. Fakat bununla da yetinmeyip ileri görüşlülüğü ile şehrin planını kendisine karşı oluşabilecek isyan hareketlerini engellemek amacıyla bu şekilde düzenlemiştir. İnsanların evlerini ve işyerlerini birbirinden ayırarak onların değer verdiklerini sürekli gözetimi altında tutarak kendisine muhalif olanları de kontrolü altında tutmayı amaçladığı söylenebilir.

Fâtımî Devleti'nin kurucu halifesi, güçlü ve başarılı lideri Ubeydullah el-Mehdî, 15 Rebülevvel 322/5 Mart 934 tarihinde Mehdiye'de vefat etti.¹⁸¹ Ubeydullah el-Mehdî, 24 yıllık halifeliğinden sonra vefat edince oğlu Muhammed (Abdurrahman),

¹⁷⁷ Kazvîni, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrut ts., s. 276.

¹⁷⁸ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 185-186; Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", s. 298.

¹⁷⁹ Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", s. 297.

¹⁸⁰ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 94-276; Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", s. 298.

¹⁸¹ Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*, s. 234; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 186; Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 25.

Ebü'l-Kâsım el-Kâim-Biemrillâh (ö. 334/946) unvanını alarak Fâtımîlerin yeni halifesi oldu.¹⁸² Ebü'l-Kâsım el-Kâim-Biemrillâh, 280/893 yılında Suriye'nin Selemiyye şehrinde doğdu. Annesi ve babası ile birlikte Fas'a yapılan yolculuğa katıldı.¹⁸³ Kâim-Biemrillâh, tahta geçtikten sonra uzun süre babasının ölümünü insanlardan sakladı. Ülkedeki işleri tamamen düzene koyduktan sonra devlet adamlarından ve halktan biat alarak kendi yerini sağlamlaştıran Kâim-Biemrillâh, daha sonra babasının ölüm haberini insanlara duyurdu. Ardından Cenova'ya gönderdiği donanma sayesinde şehri tahrip ederek önemli başarılar elde etti. Babasının vefatından kısa bir süre sonra Mısır'a yeni bir sefer düzenledi fakat Mısır'a düzenlenen bu üçüncü sefer de başarıya ulaşmadı. Kâim-Biemrillâh'ın hilafeti sırasında devleti en çok uğraştıran sorun Ebû Yezid isyanı oldu.¹⁸⁴ Fâtımîler'de uzun yıllar süren bu isyan ancak Kâim-Biemrillâh'ın vefatından sonra onun yerine imam olan oğlu İsmâîl el-Mansûr döneminde sonlandırılabilirdi.¹⁸⁵ Kâim-Biemrillâh'ın yaklaşık on iki yıllık hilafetinin neredeyse tamamının Ebû Yezid isyanının bastırılmasıyla geçtiği¹⁸⁶ söylenebilir.

13 Şevval 334/18 Mayıs 946'da vefat eden Kâim-Biemrillâh'ın halifeliliği 12 yıl 7 ay ve 12 gün sürdü. Kendisi vefat ettiğinde 58¹⁸⁷ yaşındaydı. Vefatının ardından 7 erkek, 4 de kız çocuğu bırakmıştı.¹⁸⁸ Ondan sonra imamlığa oğlu İsmâîl el-Mansûr-Billâh (ö. 341/953) geçti. İsmâîl el-Mansûr, babasının vefatını takip eden yıllarda devleti zor duruma düşüren Ebû Yezid'in isyanı ile ilgilenmek zorunda kaldı. İsmâîl el-Mansûr, Ebû Yezid'in babasının ölüm haberini duymaması için Kâim-Biemrillâh'ı gizli olarak defnetti. Yaklaşık 2 yıl boyunca babasının ölüm haberini gizlemeyi başardı. Ebû Yezid isyanını sonlandırdıktan sonra babasının ölüm haberini insanlara duyurdu.¹⁸⁹

İsmâîl el-Mansûr'un vefatından sonra tahta geçen Muiz-Lidînillâh (ö. 365/975), 11 Ramazan 319/27 Eylül 931 tarihinde Mehdiye'de dünyaya geldi. Babasının vefatının ardından 341/953 yılında Fâtımîlerin yeni imamı olarak halife tayin edildi. Kendisi Ebû Temîm künyesi ile bilinmektedir.¹⁹⁰ Kendi hilafeti sırasında devletin sınırlarını önemli ölçüde genişletti. Sicilya üzerine gönderdiği donanmanın önemli başarılar kazanması

¹⁸² ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*, s. 234; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 51.

¹⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXVII, s. 233.

¹⁸⁴ bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 98-117; Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ebû Yezîd en-Nükkârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, X, ss. 259-260, İstanbul 1994.

¹⁸⁵ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 186-187.

¹⁸⁶ ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*, s. 239.

¹⁸⁷ Çelik, Kâim-Biemrillâh'ın vefat ettiğinde yaşının 55 olduğu kanaatindedir.

Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 117.

¹⁸⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, s. 86; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 117.

¹⁸⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXV, s. 241-242; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, s. 86.

¹⁹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 265; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 68.

sonucunda buraya hâkim olmaya başladı. Endülüs'ü ele geçirerek Endülüs Emevîleri'ne son vermek için çeşitli girişimlerde bulunsa da bunda başarılı olamadı. Yine bu dönemde Yahudiler, Kuzey Afrika'ya giriş yaptı ve buraya yerleşmeye başladılar. Devletin sınırları artık Mısır'ın kapılarına dayanmaya başlamıştı. Muiz-Lidînillâh, hilafeti sırasında Mısır'da yaşanan sorunları yakından takip etti ve Mısır'daki iç siyaset onun ilgisini çekmeye başladı. Bu dönemde Fâtımîlerin dini anlayışını Mısır'a taşımak için burada hüküm süren İhşîdîlerle iyi ilişkiler kurdu.¹⁹¹

1.2.3. Mısır'ın Ele Geçirilmesi

Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirmeden önce burada Abbâsîlerin halifeliğini tanıyan İhşîdîler hüküm sürmekteydi. Mısır, sahip olduğu bereketli topraklar ve stratejik konumu itibari ile hemen her devirde önemli devletlerin ilgi odağı olmayı başarmıştır. Fâtımîler, ilk halifeleri Ubeydullah el-Mehdî döneminde iki defa¹⁹² ve oğlu Kâim-Biemrillâh zamanında da bir defa olmak üzere Mısır'ı ele geçirmek için üç sefer düzenlemişlerdir.¹⁹³ Fakat Mısır'a düzenlenen bu üç sefer de ele geçirmek için gerekli olan koşullar olgunlaşmadığından dolayı başarıya ulaşmamıştır.

İhşîdî Devleti'nde ünlü vezir Kâfûr'un¹⁹⁴ (ö. 357/968) vefatından sonra devlet içerisinde sorunlar yaşanmaya başladı.¹⁹⁵ Mısır'da Fâtımî daîlerinin propagandası ve yaşanan iç sorunlar neticesinde Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh toplumun bir kısmı tarafından kurtarıcı olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁹⁶ Kâfûr'un ölümünden sonra Mısır'da halk ve idareciler arasında sorunlar gün yüzüne çıkmaya başlamış; devlet yönetimde yaşanan bu sorunlar devletin ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Ülkede şiddetli bir kıtlık yaşanmış ve ürünlerin fiyatlarında ciddi artışlar meydana gelmiştir.¹⁹⁷ Yaşanan kötü vaziyeti kendisi için fırsata çevirmeyi düşünen Fâtımî halifesi, Mu'iz-Lidînillâh Mısır'ı almak için hazırlıklarına başlamış ve harekete geçmiştir.

¹⁹¹ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 68.

¹⁹² Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 82-87.

¹⁹³ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 95-96.

¹⁹⁴ Ebü'l-Misk Kâfûr, kölelikten hükümdarlığa kadar yükselerek M. 966-968 yılları arasında tahtta bulunduğu zaman diliminde yapmış olduğu idari düzenlemelerle İhşîdî Devleti'ni ayakta tutmayı başarmıştır.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, ss. 99-105; Ağırakça, Ahmet, "Kâfûr, Ebü'l-Misk", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ek-2, ss. 1-2, İstanbul 2016.

¹⁹⁵ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 68.

¹⁹⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 109; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, II, s. 288.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, s. 309; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VII, s. 234; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 226; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 148.

Mu'iz-Lidînillâh, daha önce büyük dedesi Ubeydullah el-Mehdî ve dedesi Kâim-Biemrillâh'ın Mısır'ı ele geçirmek için düzenledikleri seferlerin başarısız olmasından sonra ilk kez buraya hâkim olmaya bu kadar yakın olmuştur. Bunun için devletin bütün imkânlarını Mısır'ı ele geçirmek için seferber etmiştir. Çünkü ülke tamamen onun gelişine hazırlanmış durumdaydı.¹⁹⁸

Fâtımî ordusunun 358/969 yılında Cevher es-Sıkillî komutasında Fustat'a doğru yola çıktığı haberi¹⁹⁹ Mısırlılara ulaştığında İhşîdîlerin veziri Ca'fer b. el-Furât, devlet adamları ve toplumun önde gelen insanları ile görüşerek ne yapılması gerektiği hakkında görüş alış verişi yaptı. Yapılan istişare sonucunda Cevher es-Sıkillî ile savaşmamak ve anlaşma yapma fikrinde mutabık kaldılar. Bunlar yaşanırken Cevher es-Sıkillî'nin adamları Ca'fer b. el-Furât ile gizli bir şekilde diyalog halindeydiler. Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Ebu Ca'fer Müslim başkanlığında bir heyet barış koşullarını görüşmek ve itaatlerini bildirmek için Cevher es-Sıkillî ile görüşmek amacıyla Gize'ye²⁰⁰ gitti.²⁰¹

Cevher es-Sıkillî, Mısır'ı ele geçirdikten sonra Cuma günü Câmi'u'l-Atîk'te (Amr b. el-Âs) cami imamı, hutbe verdikten sonra imama Muiz-Lidînillâh'ın emîrû'l-mü'minîn olduğunu ve onun ailesinin soyunu öven cümleleri barındıran bir pusula vererek okumasını sağladı ve böylece Mısır'ın artık Fâtımî hâkimiyetinde olduğunu tescil ettirmiş oldu.²⁰² Böylelikle uzun yıllar süren mücadeleler sonucunda Mısır artık Fâtımîlerin egemenliği altına girdi.²⁰³ Cevher es-Sıkillî, Mısır'ın fethinden sonra 4 yıl 17 gün boyunca buranın idaresini elinde tuttu ve Muiz-Lidînillâh adına burayı yönetti.²⁰⁴

Mısır'ın ele geçirilmesi Fâtımîler için büyük bir öneme sahipti. Fâtımîler ilk halifelerinden itibaren burayı ele geçirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardı. Çünkü Mısır, Fâtımîlerin dini anlayışının ve devlet görüşlerinin Doğu'ya doğru açılan kapısı olarak gözükmekteydi. Buranın ele geçirilmesi sonucunda Fâtımîler propagandalarını daha geniş alanlara yayma imkânına sahip olacaktı. Aynı zamanda

¹⁹⁸ Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 537.

¹⁹⁹ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 409-410.

²⁰⁰ Nîl Nehri'nin Batı yakasına inşa edilmiş tarihi bir şehirdir. Verimli tarım arazilerine sahiptir. Sirâcüddîn İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer, *Harîdatü'l-'acâib ve feridetü'l-garâib*, thk. Enver Mahmûd Zennâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2008, s. 91.

²⁰¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVII, s. 31; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, s. 103-104; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 180.

²⁰² İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 61.

²⁰³ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 410; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 265.

²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, s. 91.

dönemin güçlü iki İslâm devleti olan Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri'ne karşı hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ile birlikte Hz. Muhammed'in davetinin mirasçısı olduklarını kabul ettirmek için Mısır'a hâkim olmaları önem arz etmektedir. Mısır'a hâkim olmak onlar için Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinin ele geçirilmesinin ön şartı konumundaydı. Bütün bu koşulların gerekçesi sonucunda Fâtımîler, Muiz-Lidînellâh'ın hilafeti sırasında Cevher es-Sıkkîlî'nin başarısıyla Mısır'ı ele geçirerek hâkimiyetlerini pekiştirmiş oldular.

1.2.4. Kahire'nin İnşası ve Mısır Dönemi Fâtımî Halifeleri

Hz. Ömer zamanında Mısır'ı fetheden Amr b. Âs, 22/643 yılında Nil nehri deltasında burada kurulan ilk İslâm şehri olan Fustat'ı inşa ettirmişti.²⁰⁵ Amr b. Âs, burada kendi adını taşıyan bir cami de inşa ettirdi.²⁰⁶ Kahire'nin kuruluşundan önce Mısır ile özdeşleşen şehir Fustat'tı. İdari yönetimin başkenti olan Fustat, ilmin merkezi olduğu kadar mimaride de zirveye ulaşmıştı. Bağdat'tan sonra İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biriydi. Bununla birlikte ekonomik olarak önemli pazarlardan biri olan Fustat, aynı zamanda Mısır'ın en kalabalık şehri ve merkezi konumundaydı.²⁰⁷

Mısır'ın, Cevher es-Sıkkîlî tarafından ele geçirilmesi Fâtımîler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fâtımîler burada yeni bir başlangıcın sembolü olarak kendi hâkimiyetlerini simgeleyen bir şehir kurmaya karar vermişlerdir. Cevher es-Sıkkîlî, 358/ 969 yılında Fustat'a girdikten sonra Katâi' şehrinin kuzeyindeki Menâh bölgesinde saray ve sur inşaatı başlatmıştır. Cevher es-Sıkkîlî, Kahire'yi inşa ettikten sonra Muiz-Lidînellâh'ı buraya gelmesi için teşvik etmiştir. Büyük bir saray, hükümet konağı ve askeri kışlalardan oluşan bu şehir Muiz-Lidînellâh'ın buraya gelmesinden sonra Kahire (düşmanlarını kahreden, ezip geçen) adıyla anılmaya başlanmıştır. Muiz-Lidînellâh, 6 Şaban 362/12 Mayıs 973 tarihinde İskenderiye'ye ulaştıktan sonra 7 Ramazan 363/1 Haziran 974'te Mısır'a geldi ve Kahire'ye giriş yaparak kendisi için yapılmış olan saraya yerleşmiştir.²⁰⁸ Kahire şehrine “el-Mansuriyye”, “Kahiretü'l-

²⁰⁵ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, I, s. 381; Eymen, Fuâd Seyyid, “Kahire”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, s. 173, ss. 173-175, İstanbul 2001.

²⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, IV, s. 265.

²⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, II, s. 201.

²⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, s. 88-89; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, I, s. 111-112; Eymen, “Kahire”, s. 173.

Muîziyye” ve “el-Kahire” şeklinde üç farklı isim verilmiştir.²⁰⁹ Muiz-Lidînillâh buraya geldikten sonra şehrin kurulduğu yeri önce beğenmemiş fakat komutanlar kendisine şehrin kurulacağı yerin belirlenmesi sürecinde Nil Nehri’nin çeşitli kıyılarına et asıldığını ve asılan etin, şehrin bugün kurulduğu yerde üç gün boyunca bozulmadığını söylemişlerdir. Bundan dolayı yeni başkentin buraya yapıldığı konusunda kendisini bilgilendirmişlerdir.²¹⁰ Kahire’ye yerleşen Muiz-Lidînillâh Mısır’daki ilk Fâtımî halifesi unvanına sahip olmuştur.²¹¹ Aynı zamanda Cevher es-Sıkkîlî, Kahire’de İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumlarından biri olan el-Ezher Camisi’ni de inşa ettirmiştir.²¹² Yaşanan bu gelişmelere ilaveten Muiz-Lidînillâh döneminde onun vefatına kadar Mekke ve Medine’de hutbeler Fâtımîler adına okunmuştur.²¹³

Muiz-Lidînillâh, Mısır’da düzeni sağladıktan sonra kendisine zorluk çıkartan Karmatîler ile uğraşmaya başlamıştır. Bu sırada halkın isteği üzerine Dimaşk’a giren eski bir Büveyhî kumandanı olan Alp Tegin et-Türkî’yi Mısır’a davet ederek Dimaşk’ın yönetimini ona vermek istemiştir. Fakat Alp Tegin onun bu davetine icabet etmemiştir. Bunun üzerine Muiz-Lidînillâh, Alp Tegin üzerine sefer hazırlığına başlamıştır.²¹⁴ Sefer hazırlığı devam ederken hastalanan halife Muiz-Lidînillâh 17 Rebîülâhîr 365’te Cuma günü (24 Aralık 975) vefat etmiştir.²¹⁵ Muiz-Lidînillâh’ın hilafeti, 3 yılı Mısır’da olmak üzere yaklaşık 23 yıl sürmüştür.²¹⁶ Halife Muiz-Lidînillâh’ın hayatının son dönemlerinde Dimaşk’ta ortaya çıkan Alp Tegin sorunu onun vefatından sonra yerine geçecek olan oğlu Azîz-Billâh’ın hilafeti sırasında çözüme kavuşturulmuştur.²¹⁷

Asıl adı Ebû Mansûr Nizâr b. el-Muizz-Lidînillâh (ö. 386/996) olan Azîz-Billâh, 14 Muharrem 344/10 Mayıs 955’te Mehdiye’de dünyaya geldi.²¹⁸ Kendisi henüz 22 yaşındayken kardeşinin vefatı sonrasında babası tarafından veliaht olarak belirlenmiştir.²¹⁹ Babası, 11 Rebîülâhîr 365/18 Aralık 975 tarihinde vefat edince

²⁰⁹ Çelik, Aydın, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008, s. 11.

²¹⁰ Makrîzî, *el-Hitâtü’l-Makrîziyye*, I, s. 240.

²¹¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XXVII, s. 483; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXVI, s. 348; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 15.

²¹² İbnü’l-Gazzî, Ebü’l-Me‘âlî Muhammed b. Abdîrrahmân, *Dîvânü’l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, I-IV, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1990, IV, s. 162; Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, s. 148.

²¹³ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 65; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 220-223.

²¹⁴ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi’l-beşer*, II, s. 115; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, s. 289.

²¹⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVII, s. 484; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 65.

²¹⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVII, s. 483.

²¹⁷ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi’l-beşer*, II, s. 115; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 65; Makrîzî, *el-Hitâtü’l-Makrîziyye*, IV, s. 69; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, s. 289; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 229-233.

²¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, V, s. 375; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVII, s. 483.

²¹⁹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVII, s. 483; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtimiyye*, s. 92-93.

Fâtımîlerin Mısır'daki ikinci halifesi olarak tahta çıkmıştır. Babasının vefatından yaklaşık 8 ay sonra 10 Zilhicce 365/9 Ağustos 976'da resmen halifeğini ilân etmiştir.²²⁰ Onun halife olması Mısır'da halk tarafından coşku ile kutlanmıştır. Fâtımî ailesinin üyeleri ve devletin önde gelen kişileri de bu kutlamalarda yer almıştır.²²¹

Azîz-Billâh, babasının Mısır'daki Sünnîlere uyguladığı baskıcı politikayı devam ettirmiştir. Onun döneminde Ezher Camii, tamamen İsmâiliyye fikhının öğretildiği bir üniversite kimliğine bürünmüştür. Bu dönemde Fâtımî öğretisini Mısır'da yaymak için uğraşıldığı görülmektedir.²²² Babası Muizz-Lidînillâh'ın vefatına kadar Mekke ve Medine'de hutbe Fâtımîler adına okunmaktaydı. Fakat Muizz-Lidînillâh'ın vefatından sonra Hicaz bölgesinde hutbe yeniden Abbâsîler adına okunmaya başlandı. Azîz-Billâh, burada yeniden hutbenin Fâtımîler adına okunması için askeri seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin sonucunda Fâtımîler yeniden Hicaz bölgesine hâkim olmuşlardır.²²³

İbn Hallikân, Azîz-Billâh'ın hilafeti döneminde kendisi ile Endülüs halifesi III. Abdurrahman arasında Fâtımîlerin kurucusu olan Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebi konusu tartışmanın meydana geldiğinden bahsetmektedir. Yaşanan bu tartışmada III. Abdurrahman, Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebinin Haşimîler'e dayanmadığını iddia ederken Azîz-Billâh ise halka yaptığı açıklamalarda bunun doğru olmadığını ispata çalışmıştır.²²⁴

Muizz-Lidînillâh, Mısır'a geldikten sonra Yahudi asıllı olan fakat daha sonra İslâm dinini benimseyen İbn Killis'i veziri olarak atamıştı. Azîz-Billâh'ın hilafeti sırasında da görevine devam eden İbn Killis bu dönemde saygınlığını oldukça arttırdı.²²⁵ Makrîzî, Azîz-Billâh döneminde gücünü oldukça arttıran İbn Killis'in, ekonomik anlamda hayata geçirdiği katı kurallı reformlar sonucunda devletin gelirlerinin artmasını sağladığını söylemektedir.²²⁶ Aynı zamanda İbn Killis, bürokraside önemli yetkilerle donatılmış ve devlet yönetimindeki etkisi açıkça görülmeye başlanmıştır.²²⁷ Sıbt İbnü'l-

²²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 371; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 4, s. 112; İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, s. 93; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, IV, s. 69; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 224; Özeydin, Abdülkerim, "Azîz-Billâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 346, İstanbul 1991.

²²¹ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, s. 93; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s. 94; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 224.

²²² Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, IV, s. 199-200; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 227.

²²³ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 65-66; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 246.

²²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 373.

²²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, s. 46; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 70.

²²⁶ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 58.

²²⁷ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 394.

Cevzî'nin aktardığına göre İbn Killis, vefat ettiğinde Azîz-Billâh onun cenaze namazını kıldırması ve kendisi için bir türbe yaptırmıştır.²²⁸

Azîz-Billâh, hilafetinin ilk yıllarında Alp Tegin sorununu halletmişti. Fakat Suriye'de Karmatîlerin işgali ve talanı hala hissediliyordu. Halife, Halep'i tamamen ele geçirebilmek için Mengü Tegin komutasında bir orduyu buraya göndermiştir. Halep kuşatması sırasında Karmatîler'e yardım amacıyla gelen Bizans ordusu mağlup edildikten sonra şehir 13 ay kuşatma altında tutulmuştur. Bu sırada Bizans, yeni bir ordu ile saldırı hazırlığına başlayınca Azîz-Billâh bizzat kendisi bir ordu hazırlayarak sefere çıkmaya karar vermiştir. Fakat halife Bilbîs'te bulunduğu sırada 28 Ramazan 386/14 Ekim 996 tarihinde burada vefat etmiştir. Azîz-Billâh'ın cenazesi gizlice Kahire'ye taşınarak burada defnedilmiştir.²²⁹ Azîz-Billâh vefat ettiğinde 42 yaşındaydı ve halifeligi 21 yıl 5 ay sürmüştür.²³⁰

Azîz-Billâh vefat ettiği gün devlet erkânı tarafından oğlu Hâkim-Biemrillâh'a biat edildi. Hâkim-Biemrillâh halife olduğu zaman henüz 11 yaşındaydı.²³¹ 23 Rebûlevvel 375/13 Ağustos 985 tarihinde Kahire'de doğan Hâkim-Biemrillâh'ın²³² tam künyesi el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî (ö. 411/1021)'dir.²³³ Hâkim-Biemrillâh, babasının vefat ettiği gün Bilbîs'te devletin ileri gelenlerinden biat almasının akabinde babasının cenazesini iki gün sonra Kahire'ye getirerek burada gömdü. Bundan sonra devletin işleri ile ilgilenmeye başladı. Onun hilafeti sırasında devletin egemenlik alanı Mısır, Suriye kıyıları, Kuzey Afrika ve Hicaz bölgelerine kadar genişlemişti.²³⁴

Hâkim-Biemrillâh, Fâtımîlerin en gizimli halifelerinden biridir. Halifeligi döneminde tutarsız davranışları ve yürürlüğe koyduğu bazı uygulamalar açısından adından çokça söz ettirmiştir. Hâkim-Biemrillâh'ın hilafetinin ilk yılları yaşının küçük olmasından dolayı vesayet altında geçmiştir. Bu dönemde başkumandan Ammâr el-

²²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XVIII, s. 46.

²²⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, V, s. 374-375; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi 'l-beşer*, II, s. 131; Makrîzî, *el-Hutatü 'l-Makrîziyye*, III, s. 343- II, s. 190- IV, s. 69; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni 'l-Verdî*, I, s. 302; Özeydî, "Azîz-Billâh", 346.

²³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî 't-târih*, VII, s. 477; Makrîzî, *el-Hutatü 'l-Makrîziyye*, II, s. 190; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni 'l-Verdî*, I, s. 302; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 250.

²³¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, IV, s. 176; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, V, s. 292; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni 'l-Verdî*, I, s. 302; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 251.

²³² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, IV, s. 176; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 305.

²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî 't-târih*, VIII, s. 128; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî 't-Târih Tercümesi*, VII, s. 578; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi 'l-beşer*, II, s. 131; bkz. Öz, Mustafa, "Hâkim-Biemrillâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XV, s. 199, ss. 199-201, İstanbul 1997.

²³⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 305.

Kutâmî'nin ve Ebü'l-Fütûh Bercevan'ın devlet yönetiminde etkileri açıkça görülmektedir.²³⁵

Hâkim-Biemrillâh kişilik olarak kurnaz, zeki ve sert bir mizaça sahipti. Kan dökmekten asla çekinmezdi. Onun döneminde çok sayıda insan öldürüldü. Yine Hâkim-Biemrillâh'ın emri ile belli dönemlerde sahabeyi kötüleyen yazılar camilerin, evlerin ve dükkânların duvarlarına yazıldı.²³⁶ Hâkim-Biemrillâh, halk şarap içme yasağına uymadığı için üzüm bağlarını imha edecek kadar farklı ve bir o kadar da ilginç bir kişiliğe sahipti. Yahudi ve Hristiyanların, Müslümanlardan ayırt edilebilmesi için onların özel elbiseler giyip zünnâr²³⁷ kuşanmalarını emretti. Huzuruna çıkanların önünde eğilip el etek öpme geleneğine son verdi. Onun halifeliği döneminde Sünnî Müslümanlar ve gayrimüslim teba çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldı.²³⁸ Bunlara ilaveten 395/1004 yılında köpeklerin öldürülmesini emretti. Onun bu emri üzerine ülkenin sokaklarında, çarşılarında ve pazarlarında uzun süre köpekler görülmedi.²³⁹

Hâkim-Biemrillâh, Mısır'da kadınları sosyal hayattan izole edecek farklı uygulamaları yürürlüğe koydu. Kadınların, cenazelerin arkasından ağlamalarını, kalabalık yerlerde ve evlerinin önlerinde oturmalarını yasakladı. Zorunlu haller dışında kadınların sokağa çıkmalarına kısıtlama getirdi. Hatta kadınların evlerinin pencerelerinden bakmalarını, evlerinin damlarında durmalarını ve kabirleri ziyaret etmelerini de yasakladı. O kadar ileri gidildi ki kadınlar dışarı çıkamamasın diye kadın ayakkabısının imalatını bile kısmi olarak yasakladı.²⁴⁰

Hâkim-Biemrillâh'ın emri ile 399/1009 yılında Kudüs'te bulunan ve Hristiyanlar için kutsal sayılan Kıyâme (Saint Sepulcre) Kilisesi yağmalanıp yıkıldı.²⁴¹ Bundan bir yıl sonra Hristiyanların Mısır'da dini bayramlarını kutlamaları da yasaklandı.²⁴² Hilafeti sırasında onun veziri Hamza b. Ali tarafından Hâkim-Biemrillâh'ın ilahlılığını iddia eden

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, s. 479; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VII, s. 431-435; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", 199.

²³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 293; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, s. 283; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, III, s. 20; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, s. 61; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 263.

²³⁷ Gayrimüslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kuşak veya kemere verilen isimdir.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Zünnar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, ss. 572-574, İstanbul 2013.

²³⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV, s. 177; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 293-294; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, III, s. 20; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", 200.

²³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 293.

²⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV, s. 178-179; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 102-103; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 104.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 50; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VII, s. 503; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, IV, s. 412.

²⁴² Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, II, s. 33.

aşırı bir fıkra ortaya çıktı.²⁴³ Ebû Abdillâh Anuş Tegin Muhammed b. İsmail ed-Derezi (ö. 411/1020) tarafından Dürzilik olarak adlandırılan bu fırka inanç konusunda aşırı uç fikirler ortaya koydu. Hâkim-Biemrillâh'ın ilahlığını iddia eden bu fırka Mısır'da tepki ile karşılandı. Kahire'de patlak veren ayaklanma yaklaşık üç gün sürdü ve Anuş Tegin'in suikast sonucu öldürülmesiyle olaylar ancak yatıştırılabildi.²⁴⁴

Hâkim-Biemrillâh, tutarsız ve halk arasında hoş karşılanmayan bu davranışlarından dolayı bu durumdan rahatsızlık duyan kız kardeşi Sittülmülk²⁴⁵ tarafından devletin geleceğini koruyabilmek adına öldürtüldü. Sittülmülk, daha sonra kardeşinin ortadan kaldırılmasında piyon olarak kullandığı devletin önde gelen kişilerini de ortadan kaldırarak onlardan da kurtuldu.²⁴⁶ Hâkim-Biemrillâh, öldürüldüğünde 36 yaşındaydı ve halifelik süresi 25 yıldır.²⁴⁷ Onun vefatından sonra en küçük oğlu Ali, Zâhir-Lii'zâzidînillâh lakabıyla 5 Cemâziyelâhir 544 / 10 Ekim 1149 tarihinde halife ilân edildi.²⁴⁸

Zâhir-Lii'zâzidînillâh, 10 Ramazan 395/20 Haziran 1005 tarihinde Kahire'de doğdu.²⁴⁹ Asıl adı Ebû Haşim/Ebü'l-Hasan Ali olan Zâhir-Lii'zâzidînillâh babasının ölümünden sonra halife olduğunda 16-17 yaşlarındaydı.²⁵⁰ Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın hilafetinin ilk yılları halası Sittülmülk'ün vesayeti altında geçti. Sittülmülk, 413/1023 yılında vefat edene kadar devlet yönetimini tek başına elinde tuttu.²⁵¹

Zâhir-Lii'zâzidînillâh babasının aksine kendi döneminde insanlar tarafından iyi olarak anılmıştır. O müsamahakâr, yumuşak huylu, şiddetten kaçınan ve babasının döneminde yaşanan tatsızlıkları onarmaya çalışan biriydi.²⁵² Zâhir-Lii'zâzidînillâh döneminde Bizans ile yaşanan anlaşmazlıkları sonlandırmak için çeşitli girişimlerde

²⁴³ Zirikli, *el-A'lâm*, II, s. 30.

²⁴⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 113.

²⁴⁵ Fâtûmî halifesi Azîz-Billâh'ın kızı ve Hâkim-Biemrillâh'ın kız kardeşidir. Kutâme kabilesi şeyhlerinden ve ordu kumandanlarından Seyfüddevle Hüseyin b. Devvâs'ın desteği ile abisinin öldürülmesini sağlamıştır.

Zirikli, *el-A'lâm*, III, s. 77.

²⁴⁶ Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, III, s. 20; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 151; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 124-125; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 322; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, s. 61; Zirikli, *el-A'lâm*, II, s. 237.

²⁴⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 151; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, s. 322.

²⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, s. 228; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 151; İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, *el-Enbiyâ' fî târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 2001, s. 186.

²⁴⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 124; Öztürk, Murat, "Zâhir el-Fâtûmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XLIV, s. 88, ss. 89-89, İstanbul 2013.

²⁵⁰ Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 292.

²⁵¹ İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Yuhannâ Mâr Grigoriüs b. Tâciddîn, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesû'î, Dâru'r-Râidi'l-Lübnânî, Hazimiyye 1994, s. 180.

²⁵² Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 120; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 293; Öztürk, "Zâhir el-Fâtûmî", 89.

bulunuldu. 418/1027 yılında Zâhir-Lii'zâzidînillâh ve Bizans hükümdarı VIII. Konstantinos²⁵³ arasında barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Bizans topraklarındaki camilerde hutbe sadece Fâtımîler adına okunacaktı. Buna ilaveten İstanbul'da bulunan caminin restorasyonu yapılarak ibadete açılacaktı. Bunun karşılığında Fâtımîler, Kudüs'te bulunan ve Hâkim-Biemrillâh döneminde tahrip edilen Kıyâme (Kamâme) Kilisesi ve diğer kiliselerin ibadete açılmasına izin verecekti. Hâkim-Biemrillâh döneminde uygulanan baskılar sonucu din değiştirmek zorunda kalan Hristiyanlar eski inançlarına da dönebileceklerdi.²⁵⁴ Fakat Bizans'ta meydana gelen taht değişikliğinden sonra Zâhir-Lii'zâzidînillâh kiliselerden aldığı malzemelerle bu mekanları onarmak yerine Kudüs'ün etrafına bir sur inşa ettirdi. Daha sonra Fâtımî ordusu 424/1033 yılında Trablus'u istila etti. Buna karşılık olarak Bizanslılar, İskenderiye bölgesine bir saldırı düzenlese de başarılı olamadılar.²⁵⁵ Zâhir-Lii'zâzidînillâh, 15 yıl 9 ay 17 günlük halifelığının ardından 33 yaşında vefat etti.²⁵⁶

Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın vefatının ardından aynı gün oğlu Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh'a biat edildi.²⁵⁷ Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Müstansır-Billâh, 16 Cemâziyelevvel 420/2 Haziran 1029 Salı günü Kahire'de doğdu. Annesi Sudanlı bir câriye olan Seyyide Rasad idi.²⁵⁸ Müstansır-Billâh, 60 yıl 4 ay tahtta kalarak Fâtımîlerin en uzun süre halifelik görevinde bulunan imamı oldu.²⁵⁹ Müstansır-Billâh'ın halifelik dönemi hakkında diğer bölümde bilgi verileceği için burada ayrıntılı olarak ele almadık.

1.2.5. Fâtımî Devleti'nin Yıkılış Süreci

Fâtımî Devleti'nin tarihçesini ele aldığımız bu kısımda konunun bütünlüğünü sağlamak adına devletin yıkılış sürecini de aktarmayı uygun bulduk. Müstansır-Billâh'ın hilafet dönemi ve Ermeni vezirlerin devlet yönetiminde etkili olduğu zaman dilimini bir sonraki bölümde ele aldığımız için burada kısaca devletin tarih sahnesinden silinmesini değindik.

²⁵³ Çelik, dönemin Bizans hükümdarını III. Romanos olarak aktarmaktadır. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 304-305.

²⁵⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 176; Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", 89; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 304-305.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 352; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 305.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, s. 219; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 57.

²⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, s. 186.

²⁵⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 184; Özeydin, Abdülkerim, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 119, ss. 119-121, İstanbul 2006.

²⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 1.

Nûreddin Mahmud Zengî'nin (ö. 569/1174) Mısır'ı ele geçirmesine zemin hazırlayan sebepler genelde üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki şudur; Mısır'da son yıllarda yaşanan hadiseler ülkede bir kaos ortamı yaratmıştı. Halifeler, vezirler öldürülüyor ve vezirlerin kendi aralarında süre gelen bir çekişme ortamı bulunmaktaydı. Sadece son bir yılda üç vezir başa geçmişti. Böyle bir ortam hâlihazırda Nûreddin Zengî'ye Mısır'ın kapısını aralamış bulunmaktı. İkinci sebep ise Haçlıların Mısır'ı ele geçirme emellerinin Nûreddin Zengî'yi, onlardan daha erken davranarak Abbasilerin manevi desteği ile birlikte ülkede bulunan Sünnî Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmeye zorlamasıydı. Üçüncü sebep ise Nûreddin Zengî'nin Fâtımî-İsmâîlî inancını sonlandırarak Mısır'da Sünnî anlayışı yeniden egemen kılma isteği idi.²⁶⁰ Bütün bu sebepler Nûreddin Zengî'de Mısır'ı ele geçirme isteğini tetikledi ve o da ayağına kadar gelen fırsatı tepmek istemedi. Çünkü yıllarca çabalasa bu kadar uygun bir ortamı yaratamazdı. Nûreddin Zengî'nin, bu aşamadan sonra sadece olayların akışına göre hamle yapması gerekiyordu.

Şâver b. Mücîr (ö. 564/1169), Rüzûk b. Talâi'yi devirdikten sonra vezir olarak göreve başlamış bulunmaktaydı. Fakat onun bu ilk vezirliği çok uzun sürmedi. Talâi' b. Rüzûk'ın komutanlarından olan Dırgâm b. Âmir (ö. 559/1164), 27 Ramazan 558/29 Ağustos 1163 tarihinde Şâver b. Mücîr'e karşı isyan ederek vezirliği ele geçirdi. Mısır'dan çıkmak zorunda kalan Şâver b. Mücîr, çareyi Dımaşk'a giderek Nûreddin Zengî'ye sığınmakta buldu. Şâver b. Mücîr, Nûreddin Zengî'den Mısır'ı ele geçirmesini isteyerek bunun karşılığında kendisinin onlara tabii olacağını söyledi ve çeşitli vaatlerde bulundu.²⁶¹

İbnü'l-Esîr, Nûreddin Zengî'nin Mısır'a asker göndermesinin karşılığında Şâver b. Mücîr'in kendisine ülkenin gelirlerinin üçte birini vereceğini ve aynı zamanda askerlerinin masraflarını karşılayacağına dair söz verdiğini söylemektedir.²⁶² Şâver b.

²⁶⁰ Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 549-550.

²⁶¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIX, s. 192-193; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 247; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 345-346; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 38-39; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 419; Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 40-41.

Tomar, Cengiz, "Şâver b. Mücîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, s. 382, ss. 382-383, İstanbul 2010.

²⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 465; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 320.

Müçîr'in bu teklifi sonucunda Nûreddin Zengî, önemli komutanlarından olan Esedüddîn Şîrkûh'u²⁶³ (ö. 564/1169) Mısır'a göndermiştir.

Esedüddîn Şîrkûh, Mısır'dan döndükten sonra sürekli olarak Mısır'ı ele geçirmekten söz ediyordu. Hırslı ve azimli bir komutan olan Esedüddîn Şîrkûh'un bu konuya karşı özel bir zaafı bulunmaktaydı. Yeniden sefere çıkmak için hazırlıklara başlamıştır.²⁶⁴ Esedüddîn Şîrkûh bu hamlesi ile Abbâsî halifesini de Fâtımîler'e karşı cihat ilan etme konusunda ikna etti. Bu cihad konusu muhtemelen aşırı dindar olan Nûreddin Zengî üzerinde de olumlu bir etki yaratmıştır. Esedüddîn Şîrkûh, böylelikle emeline ulaşarak bağlı bulunduğu Nûreddin Zengî'den sefer izni alabildi.²⁶⁵ Esedüddîn Şîrkûh, Mısır Seferine çıktığı vakit gayesini gizlemeden hedefini belli ederek yola koyuldu.²⁶⁶

Esedüddîn Şîrkûh, açık bir şekilde Mısır'a doğru yola çıktığını ortaya koyduğu için bundan haberdar olan Şâver b. Müçîr, Haçlılarla iletişime geçerek onlardan yardım istedi. Haçlılar da çıkarlarından dolayı birçok zorluğu göze alarak Şâver b. Müçîr'e yardıma gelmişlerdir. Çünkü eğer Mısır düşer ve Esedüddîn Şîrkûh burayı ele geçirirse Haçlıların kendi topraklarının güvenliği de tehlikeye girmiş olacaktı.²⁶⁷ 25 Cemaziyülâhır 559/10 Nisan 1167 tarihinde iki ordu Mısır'da karşı karşıya gelmiştir. Esedüddîn Şîrkûh sayıca daha az askere sahip olmasına rağmen Haçlı ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır.²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, bu savaşı iki bin kişilik süvari birliğinin Mısır ve Haçlı kuvvetlerini mağlup ettiği ender ve değerli bir zafer olarak

²⁶³ Ebü'l-Hâris el-Melikü'l-Mansûr Emîrû'l-cüyûş Esedüddîn Şîrkûh b. Şâdî b. Mervân (ö. 564/1169), Azerbaycan'ın bir kasabası olan Duvîn'de doğdu. Babasının valilik yaptığı Tikrit'te büyüdü. Nûreddin Zengî'nin önemli komutanlarından. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin amcasıdır. Kendilerinin Kürt kökenli olduğu kaynaklarda geçse de onların aslen Arap olduğu ve Kürtlerle evlendikleri de kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.

Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIX, s. 195.

²⁶⁴ Şeşen, Esedüddîn Şîrkûh ve Nûreddin Zengî'nin Mısır'a düzenlediği ikinci seferin sebeplerini yukarda aktardıklarımızla paralel bilgiler sunarken bunlara ek olarak Şâver b. Müçîr ve Haçlıların gizli bir antlaşma yaptığından bahsederek askeri harekâtı hızlandıran asıl unsurun bu olay olduğunu da zikretmektedir.

Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 45

²⁶⁵ Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 310.

²⁶⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 311; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 422.

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 3-4; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 339; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 311; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımîyyîn*, s. 487.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 3-4; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 339-341; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 133; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târihi'l-beşer*, III, s. 43.

Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 311-313; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 424; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 46.

değerlendirmektedir.²⁶⁹ Esedüddîn Şîrkûh, savaşı kazanmasına rağmen hala karşısında sayıca üstün olan bir müttetik ordusu bulunmaktaydı. Esedüddîn Şîrkûh yeğeni Selâhaddîn-i Eyyûbî ile birlikte ordusunu kendilerine kapılarını açan İskenderiye'ye nakletti. Bu sırada Şâver b. Mücîr ve müttetiki Haçlı komutanı Amaury, askerleri ile birlikte İskenderiye'ye gelerek şehri kuşatma altına aldılar. Yaklaşık bir ay süren kuşatma sonucunda Esedüddîn Şîrkûh, Selâhaddîn-i Eyyûbî ile 1000 kadar askerini burada bırakarak şehirden ayrıldı. Fakat şehirde işler gün geçtikçe daha da kötüye gitmeye başladı. Bunun üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî, kendilerine yardım eden İskenderiye halkına dokunulmaması karşılığında buradan ayrılabilceğini Haçlılar'a bildirdi. Bu konuda Şâver b. Mücîr ve Amaury ile anlaştıktan sonra şehri terk ederek Dimaşk'a döndü. Fakat Şâver b. Mücîr, anlaşmaya uymayarak kendisine ihanet edenleri tutuklamaya başladı.²⁷⁰ Böylelikle Nûreddin Zengî'nin göndermiş olduğu ordunun ikinci Mısır seferi de amacına ulaşmadan son bulmuş oldu.

Esedüddîn Şîrkûh, 1168 yılının Aralık ayında (Safer-Rebîülevvel/564) Mısır'a yeniden sefere çıktı. Mısır'a düzenlenen fakat başarısızlıkla sonuçlanan ikinci seferin sonunda Haçlılar, Şâver b. Mücîr'in koruyuculuğunu üstlenerek burada önemli imtiyazlar elde ettiler. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Nûreddin Zengî, Mısır'ı Haçlılar'a bırakmak istemediğinden dolayı yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi.²⁷¹ Bu dönemde Haçlılar, Mısır'ı kısmen idareleri altına aldı. Bunun birlikte halka kötü davranmaya da başladılar. Aynı zamanda ekonomik ve siyasi olarak Mısır'da istediklerini yapabilecek güce eriştiler. Fâtımîler, kısmi olarak neredeyse Haçlılar'a bağlanmaya başlanmıştı.²⁷² Haçlıların Mısır'a hâkim olmaya başlaması Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh'ı, endişlendirmeye başladı. Halife Âdîd-Lidînillâh, ülkesinin içinde bulunduğu durumu Nûreddin Zengî'ye gönderdiği bir mektupta²⁷³ belirterek ondan

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 4; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 341.

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 4-5; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 133-134; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târîhi'l-beşer*, III, s. 43-44; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 70-71; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 47-48; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 425-426; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 313.

Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Esedüddîn Şîrkûh'un 4 Ağustos 1167 tarihinde İskenderiye'yi teslim ettiğini ve 10 Zilkade 559/ 5 Eylül 1167 tarihinde Dimaşk'a vardıkları aktarılmaktadır.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 5; Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahmân b. İsmâ'il, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi ahhâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, nşr. İbrâhîm ez-Zeybek, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, II, s. 14.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 465; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 348; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 428-429; Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 222.

²⁷² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, s. 649; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 163.

²⁷³ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 433.

yardım istedi. Halife Âdîd-Lidînillâh, gönderdiği mektubun içine saray kadınlarının saçını da koyarak durumun vahimetini anlatmaya çalıştı. Yolladığı haberde mektupta bulunan saçların hanımlarına ait olduğunu ve onları Haçlılardan korumak için yardımına ihtiyacı olduğunu bildirdi.²⁷⁴ Yaşanan bütün bu gelişmeler Fâtımîler adına onların sonunu hazırlayan olayların bir parçası olsa da Nûreddin Zengî için büyük ideale kavuşmak anlamına geliyordu. Nûreddin Zengî hayatının büyük kısmını Mısır'ı ele geçirmek için adadığından dolayı bu fırsatı geri tepmedi.

Halife Âdîd-Lidînillâh'ın yardım talep ettiği mektup Nûreddin Zengî'ye ulaştığında kendisi Halep'te bulunuyordu. Nûreddin Zengî, Esedüddîn Şîrkûh'a Mısır'daki gelişmeleri anlattıktan sonra sefer için hazırlık yapmasını istedi. Esedüddîn Şîrkûh gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra yanına yeğeni Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi de alarak yola çıktı.²⁷⁵ Mısır'dan sonra Kahire'ye doğru saldırıya geçen Haçlılar burada halk tarafından beklemedikleri bir direniş ile karşılaştılar. Esedüddîn Şîrkûh komutasında Nûreddin Zengî'nin ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Haçlılar, kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar.²⁷⁶

Esedüddîn Şîrkûh, 7 Cemaziyülâhır 564/8 Mart 1169 günü Kahire'ye ulaştı. Âdîd-Lidînillâh ile görüştüktan sonra halife tarafından kendisine hilat giydirildi. Halife, Esedüddîn Şîrkûh ve yanında bulunan askerlere bol miktarda hediyeler vererek onların gönlünü hoş tutmaya çalıştı.²⁷⁷ Şâver b. Mücîr, Esedüddîn Şîrkûh'un burada bulunmasından pek de memnun değildi. Bundan dolayı onu öldürmek için plan yapmaya başladı fakat oğlu Kâsım b. Şâver buna engel oldu. Esedüddîn Şîrkûh, İmâm-ı Şafî'nin kabrini ziyaret ettiği bir sırada Şâver b. Mücîr onun çadırına geldi. Orada bulunan askerlere Esedüddîn Şîrkûh'un nerede olduğunu sordu. Askerler yanlarında

Makrîzî, halife Âdîd-Lidînillâh'ın Nûreddin Zengî'ye yazmış olduğu bu mektubun mimarının Şâver b. Mücîr'in oğlu olan Kâmil b. Şâver olduğunu aktarmaktadır. Kâmil b. Şâver, babasının ülkeyi Haçlılara teslim etme niyetinde olduğunu görünce buna engel olarak halifeye Sünni olan Nûreddin Zengî'den yardım talep etmeyi önermiştir. Bunun üzerine halife söz konusu mektubu yazarak Nûreddin Zengî'den ülkesini kurtarması için yardım talebinde bulunmuştur.

Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 293.

²⁷⁴ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 13; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 255; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân*, III, s. 281; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, s. 350

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 350; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, s. 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 255; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 294.

²⁷⁶ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 297-298; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 429.

²⁷⁷ Zehebî, *el-'İber fi haberi men ğaber*, I, s. 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 15-16; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 351-352; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 149-150; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, s. 57-58; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 101-102; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, III, s. 300-301; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 73-74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 256.

Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Şâver b. Mücîr ile birlikte Esedüddîn Şîrkûh'un bulunduğu yere giderken yolda Şâver b. Mücîr'i atından indirip onu esir aldılar. Esedüddîn Şîrkûh'un izni olmadan onu öldürmediler. Fakat halife Âdîd-Lidînillâh, Esedüddîn Şîrkûh'tan Şâver b. Mücîr'in kellesini isteyince o da 17 Rebiyülâhir 564/18 Ocak 1169 tarihinde halifenin isteğini yerine getirerek Fâtımîlerin son veziri olan Şâver b. Mücîr'in kafasını keserek kellesini ona gönderdi.²⁷⁸ Bu olayın ardından hilafet sarayına giden Esedüddîn Şîrkûh'a halife tarafından vezirlik hilatı giydirildikten sonra kendisine *el-Melikü'l-Mansur Emîru'l-Cüyûş* lakabı verilerek yeni vezir ilan edildi.²⁷⁹ Esedüddîn Şîrkûh, Mısır'da vezirlik görevine getirildikten kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Mısır'da 2 ay 5 gün görevde bulunuktan sonra 22 Cemaziyülahır 564/ 23 Mart 1169 tarihinde vefat etti.²⁸⁰ Esedüddîn Şîrkûh'un vefatından sonra Mısır'da bulunan Nûreddin Zengî'nin önemli adamlarının da içinde bulunduğu bir grup komutan vezirliğe talip olduğunu belli etmeye başladı. Fakat halife Âdîd-Lidînillâh, Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi yanına çağırarak kendisine hilat giydirdikten sonra onu *el-Meliku'n-Nasır* unvanı ile yeni vezir olarak ilan etti.²⁸¹ Mısır, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vezir olmasından sonra hayata geçirilen yeni uygulamalarla artık tamamen son hamleye hazır hale geldi. Bunun sonucunda Nûreddin Zengî, Selâhaddîn-i Eyyûbî'den Mısır'da Fâtımîler adına verilen hutbelerin sonlandırılmasını ve Abbâsîler adına hutbelerin okunmasını istedi.²⁸²

Halife Âdîd-Lidînillâh'ın 10 Muharrem 567/13 Eylül 1171²⁸³ tarihinde vefat etmesinden sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî, kendisinden beklenen hamleyi yerine getirmek

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 15-16; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 351-352; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 149-150; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, s. 57-58; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 101-102; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, III, s. 300-301; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, II, s. 73-74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 256.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 15-16; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 351-352; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 149-150; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, s. 57-58.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 15-16; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 352; Takkûş, *Târihu'l-Fâtîmiyyîn*, s. 507; Kılıç, Mahmut, "Şîrkûh el-Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 204, ss. 203-204, İstanbul 2010.

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 17-18; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 354-355; İbnü'l-İbrî, *Târihu muhtasari'd-düvel*, s. 213; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 308; Şeşen, Ramazan, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, s. 337, ss. 337-340, İstanbul 2009.

²⁸² Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 223.

²⁸³ Halife Âdîd-Lidînillâh'ın ölüm tarihini H. 567 yılının Muharrem ayının ikinci cuması yani 17 Eylül 1171 olarak kaydeden kaynaklar da bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, s. 33; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 372; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târihi'l-beşer*, III, s. 50.

için artık önünde hiçbir engel kalmadığına kanaat getirince Mısır'da hutbeyi Abbâsîler adına okutmaya başladı.²⁸⁴ Böylelikle Fâtımîler tarih sahnesinden silinmiş oldu.

²⁸⁴ Sallâbî, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, s. 223; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 213; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIX, s. 40; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 77-78; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 106; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 322; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 339-340; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 435-437; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 523; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 58; Şeşen, Ramazan, “Âdîd-Lidinillâh”, *TDV İslâm Ansiklopedis (DİA)*, I, s. 375, ss. 374-375, İstanbul 1998.

BÖLÜM II

ERMENİ ASILLI VEZİRLER DÖNEMİ

2.1. Fâtımîler’de Ermeni Asıllı Vezirler

Fâtımîlerde Ermeni asıllı vezirlerin göreve gelmesini hazırlayan koşullar halife Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh’ın (ö. 487/1094) halifeliği döneminde meydana gelmiştir. Ebû Temîm, henüz 7 yaşındayken babası Zâhir-Lii‘zâzidînillâh’ın ölümü üzerine Müstansır-Billâh unvanı ile halife ilan edilmiştir.²⁸⁵

Halifeliğinin ilk yıllarında yaşının küçük olmasından dolayı babasının da veziri olan Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâî’nin etkisinde kaldı.²⁸⁶ Zirikli, Cercerâî’nin vefatından sonra devlet yönetiminde Müstansır-Billâh’ın annesi Seyyide Rasad ve annesinin eski efendisi olan Yahudi asıllı Sehl et-Tüsterî etkili olmaya başladığını söylemektedir.²⁸⁷ Aynı şekilde Makrîzî de Müstansır-Billâh’ın annesi ve Sehl et-Tüsterî’nin devleti birlikte yönetmeye başladığını aktarmaktadır. Yine bu ikilinin devlet yönetiminde aldığı kararlar ve Sehl et-Tüsterî’nin yönetimde Türk askerlerin aleyhine davranmasının ülkede siyasi birtakım sorunların yaşanmasına neden olduğuna değinmektedir.²⁸⁸ Müstansır-Billâh’ın bu dönemde halifeliği unvan olarak kullanmaktan başka bir işlevi kalmamıştı. Ülke yönetimi tamamen annesinin ve Sehl et-Tüsterî’nin eline geçmiş durumdaydı. Sehl et-Tüsterî’nin, Mağribli askerlerin desteğini sağlamak amacıyla onların maaşını arttırması ve Yahudi soydaşlarını devletin önemli kadrolarına yerleştirmesi ülkede yaşayan Müslümanlar tarafından kendisine karşı bir nefretin doğmasına neden olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan Türk askerler, vezir Felâhî’nin kışkırtması ile onu öldürmüşlerdir.²⁸⁹

Yaşanan bu olaylar sırasında görev yapan bazı vezirlere değinmek gerekirse; Cercerâî, 436/1043 yılında vefat edene kadar görevde kalmıştır.²⁹⁰ Ondan sonra Felâhî göreve gelerek 439/1047 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.²⁹¹ Onun azledilmesinden

²⁸⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 135; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 183; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 137; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 125; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 22.

²⁸⁶ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 332; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 22.

²⁸⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, VII, s. 266.

²⁸⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 332.

²⁸⁹ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 137-138; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 28; Özaydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, 119; Hasan, İ. Hasan, “Fâtımîler”, s. 182-183.

²⁹⁰ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 253.

²⁹¹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 254-255.

sonra Kadı Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî görevi devralmış, 450/1058 yılında tutuklanana kadar bu görevi sürdüren Yâzûrî²⁹² döneminde ülkedeki kötü koşullar gün geçtikçe daha da içinden çıkılmaz bir hâl almaya başlamıştır.²⁹³ Çelik, “Mısır’daki siyasi istikrarsızlığın en bariz göstergesi 450/1058’de vezir Yâzûrî’nin öldürülmesinden sonraki 9 yıl içerisinde 40 kişinin vezir olarak göreve getirilmesidir”²⁹⁴ diyerek durumun vehametine açıkça işaret etmektedir. Tâmir ise, sadece Müstansır-Billâh döneminde yaklaşık 60 kişinin vezir görev yapmıştır diyerek bu sayıyı daha da ziyadeleştirmektedir.²⁹⁵ Münâvî’nin aktardığına göre ise bu zaman diliminde çok sayıda vali de azledilmiştir.²⁹⁶

Kahire’de meydana gelen bu iç karışıklıklar sonucunda Türkler, Berberîler ve Sudanlı köleler arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Yaşanan bu olaylar beraberinde ülkede büyük gerginliklerin yaşanmasını da tetiklemiştir.²⁹⁷ Zehebî, ülkede önemli bir güce sahip olan Nâsırüddeve el-Hamdânî’nin etrafında toplanan Türkler ve Berberîlerin, halifenin annesi tarafından organize edilen Sudanlı köleleri mağlup ederek başkenti ele geçirdiğini söylemektedir. Türkler, çok sayıda Sudanlı köleyi öldürerek ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyet kurmayı başarmışlardır.²⁹⁸

Ülkede iktidarı ele geçiren Nâsırüddeve, halifeyi ailesinden ayırarak onu onur kırıcı bir durumun içine düşürmüştür. Devlet hazinesinde bulunan bütün paralara el koyan Nâsırüddeve bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştır. Bu dönemde Müstansır-Billâh’ın üzerinde oturacak bir halısından başka bir şeyi kalmamıştı. Nâsırüddeve ve onunla birlikte hareket eden gruplar devletin hazinesini tamamen boşaltmışlardı. Nâsırüddeve’nin yapmış olduklarını ve ilerde yapmayı planladıklarını kendi çıkarlarına ters bulan Türk komutanlardan İldeniz ve Beldekûş çıkarları doğrultusunda ondan kurtulmak için onu öldürmüşlerdir.²⁹⁹

Yaşanan bu iç sorunların yanı sıra 439/1047-1048 yılında etkisini göstermeye başlayan, uzun yıllar boyunca etkisi devam eden ve kaynaklarda “*Şiddetü’l-‘Uzmâ*

²⁹² Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtumî*, s. 257.

²⁹³ Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, II, s. 332.

²⁹⁴ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 310.

²⁹⁵ Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtumî*, s. 27.

²⁹⁶ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtumî*, s. 201.

²⁹⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, s. 218.

²⁹⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXI, s. 18.

²⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, VIII, s. 397-398; İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 268-274; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi’l-beşer*, II, s. 190; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, s. 364.

(*Büyük Felaket*)³⁰⁰ ya da “*Şiddetü'l-Müstansırıyye*” olarak adlandırılan el-Cezire’den Bağdat’a oradan Mısır’a kadar etkili olan büyük bir kıtlık meydana geldi. Nil nehrinin debisinin düşmesi sonucunda buğday üretiminde azalmalar meydana geldi. Bunun sonucunda ülkede etkisi herkes tarafından hissedilen büyük bir kıtlık yaşandı. Bu buhran sırasında ülkede buğday kıtlığı meydana geldi ve bunun da tetiklemesi ile temel ihtiyaç gıdaları bulunamadığı gibi bulunanlar da yüksek fiyatlarından dolayı alınamıyordu. Mısır’ın içinde olduğu bu durum Hz. Yusuf’un döneminde yaşanan büyük kıtlığa benzetilmektedir.³⁰¹

Mısır’da yaşanan bu kıtlık durumuna değinen kaynaklara göre bu zaman diliminde hastalıklardan ve salgından dolayı çok sayıda Mısırlı hayatını kaybetmiştir. Yiyecek bir şey bulamayan insanlar karınlarını doyurmak için birbirlerini yeme boyutuna varmışlardı. Hatta Mısırlı halktan bazı kişilerin kadın ve erkekleri keserek yedikleri, parçaladıkları insan etlerini sattıkları ve hayvan leşlerinin yenilmeye başlandığı da aktarılan bilgiler arasında bulunmaktadır. Yaşanan bu kötü durumdan önce Mısır’da 1000 tane at olduğu ama bu sayının kıtlık dolayısıyla 3’e düştüğü; insanların atları, develeri ve köpekleri 5 dinara satarken senurları (kediye benzeyen bir hayvan) 3 dinara sattıkları kaynaklarda geçmektedir.³⁰²

Mısır’da Müstansır-Billâh döneminde ülkede idari ve ekonomik konularda zorluklar yaşansa da Bağdat’ta Abbâsilerin başkentinde Türk asıllı Büveyhî komutanlarından olan Ebü’l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer el-Besâsîrî (ö. 451/1060) tarafından 450/1059 yılında Fatımîler adına kısa bir süreliğine hutbe okutabilme başarısını göstermişlerdir.³⁰³

Ülke içerisinde meydana gelen bu kıtlık ve iç sorunlar sonucunda halk tepki göstermeye başlayınca halife Müstansır-Billâh, çözüm olarak Akkâ’da bulunan nâibi Bedrü’l-Cemâlî’ye 466/1074 yılında bir mektup yazarak onu Mısır’a davet etmiştir.³⁰⁴

³⁰⁰ Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 157.

³⁰¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 120; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 228; Alican, Mustafa, “Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billâh Döneminde Mısır’da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Dergisi*, Sayı 59 (2014/1), ss.1-26, İstanbul 2014; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 310.

³⁰² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 15-16; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s.219; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s.310

³⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 143-146, 148; Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2007, s. 540; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 208; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 152-153.

³⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 135; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXI, s. 26; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s. 331; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 143; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 340; Dadoyan, *The Armenians*, II, s. 77.

Bedrû'l-Cemâlî'nin Kahire'ye gelmesiyle birlikte Fâtımî Devleti'nde “*Vezirler Tahakkümü*”, “*Güçlü Vezirler Dönemi*” veya “*Ermeni Vezirler Dönemi*” olarak adlandırılan yeni bir dönem başlamış oldu.³⁰⁵ Bedrû'l-Cemâlî, Mısır'a geldikten sonra devlet yönetiminde halifelerin söz söyleme yetkisi kısıtlanmış hatta bazı dönemlerde halifeler tamamen pasif hale getirildi. Vezirlerin devlet yönetiminde bu kadar etkili olmaya başlamasının Fâtımî tarihinde büyük kırılmalara sebebiyet verdiği de görülmektedir. Ermeni vezirlerin iş başına gelmesinin devletin yüz yıldan biraz daha fazla yaşamasına olanak verdiği görülmektedir.

2.1.1. Bedrû'l-Cemâlî (446-487/1074-1094)

2.1.1.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Asıl adı Emîrû'l-cüyûş Ebü'n-Necm Bedr b. Abdillâh el-Cemâlî olan ve tarihte Bedrû'l-Cemâlî (ö.487/1094) olarak tanınan Fâtımî Devleti'nin ilk Ermeni-Müslüman veziridir. Suriyeli Cemâlüddevle b. Ammâr tarafından köle olarak alındığı ve onun yanında büyüdüğü için *Cemâlî* takma adıyla tanınmıştır.³⁰⁶ Bedrû'l-Cemâlî, Cemâlüddevle b. Ammâr'ın yanında yetişen değerli, güçlü ve önemli adamlarından biriydi.³⁰⁷ Bedrû'l-Cemâlî'nin Suriye'de rol aldığı önemli olaylara kadar hayatı ile ilgili kaynaklarda çok fazla bilgi yoktur. Hayatı ile ilgili bilgiler Müstansır-Billâh tarafından Fâtımî Devleti'nin nâkibi olarak Dimaşk valiliğine tayin edilmesinden sonra kaynaklarda daha fazla zikredilmeye başlanmıştır.

454/1063 yılında halife Müstansır-Billâh tarafından Dimaşk valiliğine tayin edilmesine³⁰⁸ rağmen halk tarafından kendisine gösterilen tepki ile karşılaşınca şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat 457/1066 yılında halife tarafından aynı göreve yeniden getirilmiştir.³⁰⁹ Aynı olumsuz durumlarla tekrar karşılaşınca kısa bir süre Sûr şehrini kuşatmıştır. Ancak burayı ele geçirdikten sonra kendisini halka kabul ettiremediği için³¹⁰ beklediği karşılığı burada da bulamayınca bu girişiminden sonra Mısır'a davet edilene kadar Akkâ valiliği yapmıştır. Becker, Bedrû'l-Cemâlî'nin savaş

³⁰⁵ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 317; Ertuş, Kasım, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, s. 64-65, ss. 63-84, Şırnak 2017.

³⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 448; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, s. 45; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 270; Dadoyan, *The Armenians*, s. 78; Carl Heinrich, Becker, “Bedrülcemâlî”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 447, Eskişehir 2001

³⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 448.

³⁰⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 154; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 329.

³⁰⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 155; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 329.

³¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 453.

yoluyla ele geçirdiği şehirlerde kendisini Fâtımî valisi olarak halka kabul ettirememesinin nedenlerinden biri olarak ordu komutanlarının onun sert yönetimine karşı isyan etmesini gösterilmektedir.³¹¹ Bedrü'l-Cemâlî'nin Akkâ'ya gitmesine sebep olan en önemli olay 462/1070'de Selçukluların, Halep'i ele geçirmesidir. Selçuklular Halep'in yönetimini ele geçirdikten sonra şehrin Şîî ağırlıklı nüfusunu Abbâsîler'e biat ettirme ve camilerde Abbâsî halifesi adına hutbe okunması gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bedrü'l-Cemâlî, kendi açısından zor olan bu durum karşısında çözüm olarak saltanat sarayını terk ederek Fâtımîler ile arasındaki iletişimin ve ticari bağlarının kopmasını engellemek amacıyla kıyı şeridini kontrol edebileceği Akkâ'ya giderek orada karargâhını kurmuştur.³¹²

Halife Müstansır-Billâh, ülkesinin içinde bulunduğu kötü gidişata son vermek amacıyla 466/1074 yılında Akkâ'da (Filistin) naibi olarak görev yapan Bedrü'l-Cemâlî'ye bir mektup yazarak onu Mısır'a davet etmiştir.³¹³ Bedrü'l-Cemâlî, yapılan bu davet sonucunda yanında kendisine bağlı Ermeni askerlerle birlikte 100 parçadan oluşan bir donanma ile Akkâ'dan yola çıkmıştır. Kahire'ye vardığında şehre giriş yapmadan önce halifeden ülkenin yönetimini elinde bulunduran İldeniz'in tutuklanmasını istemiştir.³¹⁴

Kahire'ye gelişinin fetih olarak algılanmaması için kendisi önde adamları onun arkasında tek sıra halinde şehre giriş yaptı.³¹⁵ Bedrü'l-Cemâlî böylelikle şehirde kendisine karşı oluşması muhtemel bir direnişi engellemiştir. Bu tavrıyla kendisinin buraya davet edildiğini göstererek halktan gelebilecek tepkileri de azaltmayı başardı. İlerleyen süreçlerde yapmış olduğu faaliyetler dolayısıyla halkın içinde bulunduğu kaos ortamına son verip ülkeyi bir nebze de olsa nefes alınabilir hâle getirince Mısır toplumunun sevdiği bir kişiliğe dönüştü. Kendi döneminde yaratmış olduğu olumlu atmosfer kendisinden sonra oğlunun ve torununun da vezir olmasının yolunu açmıştır.

Halifenin davet mektubundan itibaren Bedrü'l-Cemâlî, adeta bir santraç ustası edasında karşılaşılabileceği muhtemel olayları önceden sezmiş ve bu doğrultuda adımlar atmıştır. Yanında kendisine bağlı Ermeni askerler ile birlikte Mısır'a gelmesi, şehre girişini engelleyecek muhalif kişileri halifenin eliyle etkisiz hale getirmesi ve geniş

³¹¹ Becker, "Bedrülcemâlî", 447.

³¹² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 157; Dadoyan, *The Armenians*, s. 81.

³¹³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 315; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 458; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, s. 26; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 191; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, II, s.311; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 340.

³¹⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 311; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 340.

³¹⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 331; İmad, *The Fatimid Vizierate*, s. 65; Özaydın, Abdülkerim, "Bedr el-Cemâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 330, İstanbul 1992.

yetkilerle vezirliğe getirildikten sonra ülkedeki birçok Türk asıllı komutanı öldürmesi bunlara birer örnektir.

Dadoyan, Fâtımîlerin son yüzyılında ülkede Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan bu olayları rekabete dayalı bir mücadele³¹⁶ olarak tanımlasa da meydana gelen olayların tarihi bir geçmişi yoktur. Türkler ve Ermeniler, Bedrü'l-Cemâlî'nin halifenin çağrısı üzerine ülkeye gelmesinden sonra iktidar mücadelesinde karşı karşıya gelmişlerdir. Ermeni asıllı vezirlerin kendi halkından olanlara ve Hristiyan toplumuna göstermiş oldukları tolerans ülkede dengelerin yeniden düzenlenmesine sebebiyet vermiştir. Bunun sonunca Mısır'da hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Sünnîler birlikte hareket ederek memnun olmadıkları bu yeni düzen karşısında direniş göstermişlerdir. Toplumdaki bu tepki ilerleyen süreçte Türk ve Kürt grupların Selâhaddin-i Eyyûbî (ö.589/1193) önderliğinde yeni bir devlet kurmalarıyla sonuçlanacaktır.

Bedrü'l-Cemâlî, başkente giriş yaptıktan sonra bu kötü duruma sebebiyet verdiğini düşündüğü birçok kişiyi öldürdü. Türk komutanlar adına verilen bir ziyafette adamları bu yemekte hazır bulunan bütün Türk komutanları öldürdüler.³¹⁷ Bedrü'l-Cemâlî, daha önce halktan müsadere yoluyla alınan bütün malları yeniden halka dağıttı.³¹⁸ Ülkedeki bu kaosa sebebiyet verenlerin hepsi öldürüldükten sonra bu kişilerden çok sayıda ganimet elde edildi. Böylelikle fiyatları aşırı bir şekilde artarak ülkede yiyecek bulma sıkıntısına sebep olan ürünlerin fiyatları hızlı bir şekilde düştü ve ülkedeki kötü hava değişmeye başladı.³¹⁹ Bedrü'l-Cemâlî, devrimin yarattığı *de facto* durumu kendi lehine çevirmek ve kazanımlarını sürekli hale getirmek için Mısır'da rahat bir şekilde yönetebileceği bir ülke dizayn etti. Tarihteki birçok devlette karşılaştığımız durumun bir izdüşümü Mısır'da da yaşandı. Bedrü'l-Cemâlî, ülkeyi daha kolay yönetebilmek için idari konularla ciddi değişikliklere gitti.

Bedrü'l-Cemâlî için kaynaklarda en çok zikredilen unvan *Emîrû'l-Cüyûş*'dür. O, Mısır ordusuna "başkomutan" olduktan sonra ve Fâtımî Devleti'ni yöneten güç/kilit taşı konumuna yükselerek³²⁰ halife Müstansır-Billâh tarafından hem kılıç hem de kalem vezirliğine getirildiğinde kendisine *es-Seyyidü'l-Ecell Emîrû'l-Cüyûş* lakabı verildi.

³¹⁶ Dadoyan, *The Armenians*, s. 81.

³¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 315; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 311; Seyyid, *ed-Devlettü'l-Fâtimiyye*, s. 144; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtumiyyîn*, s. 340; Dadoyan, *The Armenians*, s. 83.

³¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 315; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 311; Dadoyan, *The Armenians*, s. 83.

³¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 274.

³²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 181.

Böylelikle Fâtımîlerin tarihteki ilk tefviz (tam yetkili) veziri oldu.³²¹ Bu unvanın yanı sıra kendisine *Seyfû'l-İslâm, Nâsırû'l-Eimme, Kâfilû Kudâtî'l-Müslim* olarak da hitap edildi.³²² Bedr'ül-Cemâlî, halife tarafından vezirlik görevine getirilirken kendisine mücevherlerle işlenmiş bir gerdanlık takıldı ve kendisinin tam yetkili vezir olduğunu belirtmek için yakası yuvarlak olan bir hil'at giydirildi.³²³

Bedr'ül-Cemâlî, Mısır'a girdikten sonra ülkenin içerisinde bulunduğu kötü gidişata son vermiştir. Yapmış olduğu reformlar sonucunda ülke bir nebze de olsa eski günlerine dönmeye başlamış aynı zamanda yeni vezir devletin ömrünü en az 100 yıl daha uzatacak adımlar atmıştır. Hayata geçirdiği bütün bu faaliyetler halk tarafından takdir edilmiş ve Bedr'ül-Cemâlî'nin insanların gönlüne taht kurmasına vesile olmuştur. Mısırlı halk, Bedr'ül-Cemâlî'ye kendilerini bu kötü durumdan kurtardığı için *emîrû'l-mü'minîn* diye hitap etmeye başlamıştır.³²⁴

2.1.1.2. İzlediği Genel Siyaset

Bedr'ül-Cemâlî, Mısır'a ulaştıktan sonra ilk iş olarak kendisine rakip olarak gördüğü ülkedeki Türk komutanları etkisiz hale getirmiştir. Devletin içinde bulunduğu duruma sebebiyet veren kişileri ortadan kaldırmakla işe başlamıştır. Bunun akabinde ülkede mevcut olan kötü gidişatı kendi lehine çevirerek hâkimiyetini yerleştirmeye ve muhaliflerini sindirmeye çalışmıştır. İlk olarak Müstansır-Billâh'ın tutukladığı İldeniz'i ve onunla birlikte hareket edenleri öldürerek 466/1074 yılında ülke yönetimini ele geçirmiştir.³²⁵

Bedr'ül-Cemâlî, çok geniş yetkilerle donatılmış bir şekilde görevi devraldı. Eşine daha önce az rastlanmış bir törenle Müstansır-Billâh'ın yazmış olduğu fermanın okunması sonucunda resmi olarak vezirlik görevine başladı.³²⁶ Bedr'ül-Cemâlî, sahip olduğu yetkileri fazlasıyla kullanarak gruplaşmaların meydana geldiği Fâtımî ordusunda yeniden yapılanmaya gitti. Kendisi ile birlikte Mısır'a getirdiği Ermeni askerlerin de içinde bulunduğu kendisinin Emîrû'l-Cüyûş lakabına ithafen *Cüyûşîyye* olarak adlandırılan özellikle Türklerden azade yeni bir ordu oluşturdu.³²⁷

³²¹ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 144-145; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 23; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 318; Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

³²² Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 67.

³²³ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s.144-145; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 318.

³²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 214.

³²⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXI, s. 22-23; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 340.

³²⁶ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 340; Dadoyan, *The Armenians*, s. 85.

³²⁷ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 320; Dadoyan, *The Armenians*, s. 84.

Bedrû'l-Cemâlî, Fâtımî Devleti'nde yeni bir yönetim modeli inşa ederek devletin yıkılışına kadar varlığını idame ettirecek olan bir sistem oluşturmuştur. Birçok yetkiyi kendisinde toplamasının bazı çevreleri rahatsız ettiğinin farkında olan Bedrû'l-Cemâlî, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak hem ülkeyi istediği gibi yönetmeyi planlamış hem de faaliyetlerini meşrulaştırmanın yolunu bulmuştur. Bunu yaparken gizli hedefini uygulamak istediği anlaşılmaktadır. Bedrû'l-Cemâlî böylelikle halifenin imam olarak manevi yetkilere sahip olmasına izin verirken bütün siyasi yetkileri kendi üzerine almıştır. Böylelikle Müstansır-Billâh'ı küçük bir devlet memurunu bile atayamayacak kadar yetkisiz hale getirmiştir. Sahip olduğu yetkiler sonucunda Bedrû'l-Cemâlî bir anda ülkede en yetkili kişisi konumuna gelmiştir. Başkomutan, vezir, başdaî ve başkadı olan Bedrû'l-Cemâlî, ülkedeki siyasi liderliğinin yanında dini konuların da büyük bir kısmına hâkim duruma gelmiştir.³²⁸ Halife tarafından geniş yetkilerle göreve getirilen Bedrû'l-Cemâlî, kısa sürede ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlığa son verdikten sonra kendisinin başkente gelmesinden önce yaşanan kıtlık sonucu bozulan ekonomiyi yeniden canlandırmak için de önemli girişimlerde bulunmuştur.³²⁹

Bedrû'l-Cemâlî, ülkedeki siyasi istikrarsızlığı hayata geçirdiği katı kurallar ile sonlandırdıktan sonra ilgisini devletin ekonomik durumuna yöneltmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi Bedrû'l-Cemâlî, Mısır'a ulaşmadan önce ülkede yaklaşık 7 yıl süren büyük bir kıtlık yaşanmıştı.³³⁰ Durum o kadar kötü bir hale gelmişti ki insanlar bir ekmeği elli dinara satarken bununla birlikte aynı zamanda sokaklarda yürüyen insanlar halsizlikten yere düşüp oracıkta can veriyordu.³³¹ Zehebî, yaşanan durumun vahametini gösteren en önemli olay olarak halife Müstansır-Billâh'ın annesi ve kızlarının kıtlık sonucunda Bağdat'a gitmesini ve oraya sığınmasını aktarmaktadır.³³² Yaşanan bu kötü senaryonun en büyük sebepleri arasında birçok ülkeyi etkileyen küresel bir kıtlık olmasının yanı sıra Nil Nehri'nin debisinin düşmesi ve bunun etkisiyle tarımın neredeyse yok olma boyutuna ulaşması sıralanabilir.³³³ Bedrû'l-Cemâlî'nin vezirliğinin ilk yıllarında, ülkede daha önce yaşanan ekonomik sorunlar ordunun zayıflamasını

³²⁸ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV s. 82; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 341; Dadoyan, *The Armenians*, s. 85; Özeydî, "Bedr el-Cemâlî", 330.

³²⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 141.

³³⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 228; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 266.

³³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 230.

³³² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 228.

³³³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, s. 3.

beraberinde getirdiği için bu durumun sonucu olarak Kahire yönetimi Mısır ve Suriye’de siyasi olarak zayıflamaya başlamıştı.³³⁴

Bedrü’l-Cemâlî, ekonomik koşulları düzeltmek için ilk reformları tarım alanında yapmıştır. Çiftçilerin bu sıkıntılı dönemden daha kolay kurtulabilmesi için onları 3 yıl vergiden muaf tutmuştur. Ülke ekonomisinin büyük bir kısmının karşılandığı tarım alanları işlevsel hale getirilmiş; kanallar ve köprüler korunarak devletin maddi kazancını karşılamaya çalışmıştır.³³⁵ Yine bu dönemde Bedrü’l-Cemâlî, Cevher es-Sıkkî tarafından yapılan Kahire şehrinin etrafında bulunan surları yenilemiş ve bunlara eklemeler yaptırmıştır. Aynı zamanda Fâtımîlerin günümüze kadar ulaşmış olan en etkileyici kalıntılarından olan *Babu Zevîle el-Kebîr*, *Babu’n-Nasr* ve *Babu’l-Fütûh* adıyla bilinen üç önemli kapıyı inşa ettirmiştir.³³⁶

Bedrü’l-Cemâlî’nin vezirliğe getirilmesinden sonra başkent Kahire, çeşitli malların satıldığı bir ticaret merkezi hâline gelmeye başlamıştır. Bunun yanında ülkenin içinde bulunduğu kötü koşullardan dolayı Mısır’ı terk eden birçok çiftçi Bedrü’l-Cemâlî’nin vergi muafiyeti uygulamasından sonra yeniden ülkeye dönmüştür. Bu dönemde ülkedeki ekonominin gelişmesine bir diğer örnek ise ticari işlemlerin devlet bünyesinde yapılmaya başlanmasıdır. Ekonomiye tamamen devletin tekeline geçirmek yerine ekonomik istikrarı koruyucu adımlar atılmıştır. Bu adımlara örnek olarak aşırı fiyat artışlarını ve ekonomideki manipulasyonları engellemek amacıyla hayata geçirilen yeni uygulamalar gösterilebilir.³³⁷ Bütün bu bilgilere bakıldığı zaman Fâtımîlerde devletin ekonomik gücü belli zamanlar dışında iyi seyreden bir grafik göstermiştir. Ülke ekonomisinin genel olarak iyi duruma gelmesinde vezirlerin katkısı yadsınamayacak bir gerçektir.³³⁸

Bazı araştırmacılara göre Bedrü’l-Cemâlî, Mısır’ın yeniden eski günlerine kavuşması için ciddi adımlar atarak reform niteliğinde yeniliklere imza atmıştır. Bedrü’l-Cemâlî, ülkedeki koşulları iyileştirmek isterken aslında bir bakıma kendi yönetimini de kolaylaştıracak adımlar atmıştır. Bu dönemde meydana gelen iyi veya kötü olayları iki yönlü düşünüp yorumlamakta fayda vardır. Çünkü Mısır’ın yeni

³³⁴ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtûmî*, s. 225.

³³⁵ Eymen, F. Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtûmiyye*, s. 146; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s.319; Artur, İsrâelyan, “en-Nedvetü’l-İlmiyyetüd Düveliyyetü Anil İktisadî Beynel Arabî-ve’l Ermenî”, *Ermeni Araştırmaları Merkezi Kahire Üniversitesi*, s. 20, Kahire, 29 Mart 2010, ss. 17-28; Dadoyan, *The Armenians*, s. 86.

³³⁶ Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtûmî*, s. 46; Takkûş, *Târihu’l-Fâtûmiyyîn*, s. 341; Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtûmî*, s. 128.

³³⁷ Takkûş, *Târihu’l-Fâtûmiyyîn*, s. 341; Artur, “en-Nedvetü’l-İlmiyyetüd...”, s. 23.

³³⁸ Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtûmî*, s. 126.

vezirinin siyasi birçok uygulaması kendi tahakkümünü sağlamlaştırmak adına atılmış birer adım olarak yorumlanabilir. Nitekim Lewis, bu dönemde dini ve manevi bir iktidara sahip olan imamın kendi hükmü altındaki bürokratik bir yönetimden, ordunun son sözü söylediği ve halifenin askeri bir diktatörün elinde sadece oyuncak haline geldiği bir döneme geçiş yaptığını değinmektedir.³³⁹

Askeri ve ekonomik gelişmelerin yanında Bedrü'l-Cemâlî döneminde yaptırdığı eserlerle de ünlenmiştir. Oğlu Vahid b. Bedrü'l-Cemâlî'nin etrafına İskenderiyeliler'i toplayarak kalkıştığı isyan babası tarafından bastırılarak sonlandırılmıştır.³⁴⁰ Bedrü'l-Cemâlî, bu isyanın kendisi ve askerleri için çok pahalıya mâl olduğunu belirterek oğluna destek olan ve isyanın büyümesine sebebiyet veren İskenderiyeliler'in mallarını müsadere etmiştir.³⁴¹ Ele geçirdiği bu mallarla şehirde *Cami el-Attarin* olarak adlandırılan bir cami inşa etmiştir.³⁴²

Bedrü'l-Cemâlî'nin vezirliği döneminde Kahire'de Mukattam Dağı üzerinde, adını vezirin unvanından alan *Cüyûşî Camii* de inşa edildi. Bina girişinde 478/1085 tarihli bir kitabeden yapının aynı zamanda meşhed amacıyla da yapıldığı anlaşılmaktadır fakat kim adına inşa edildiği bilinmemektedir.³⁴³ İslâm tarihine bakıldığı zaman herhangi bir idareci döneminde inşa edilen yapıların çoğunlukla devletin ya da dönemin ihtişamını yansıtmaya gayesi taşıdığı görülmektedir. Bedrü'l-Cemâlî'nin de Kahire'ye hâkim bir noktada olan Mukattam Dağı'nda görkemli duvarlar ve ihtişamlı kapılarla süslenen böyle bir yapı oluşturmaya kendi hâkimiyetini sembolize etmek amacıyla yaptırdığı söylenebilir.³⁴⁴

Bedrü'l-Cemâlî, Kahire'ye gelmeden önce ülkede yaşanan iç savaştan dolayı etkisini yitiren *Fâtımî İsmâîlîliği*'ni yeniden düzenlemiştir. Bu dönemde Fâtımî öğretisini daha fazla insana ulaştırmak amacıyla çok sayıda okul açıldı ve propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu çalışmaların akabinde Müstansır-Billâh, İsmâîlilerin

³³⁹ Lewis, "İsmâîlîler", 1121.

³⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, V, s. 119.

Çelik, Bedrü'l-Cemâlî'nin bu isyan sonucunda oğlunu tutuklattığı aktarsa da Dadoyan farklı olarak Bedrü'l-Cemâlî'nin oğlunu da isyancılar ile birlikte bizzat boğdurttuğunu aktarmaktadır. bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 319; Dadoyan, *The Armenians*, s. 89.

³⁴¹ Takkûş, *Târihu 'l-Fâtımiyyîn*, s. 341.

³⁴² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, V, s. 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XIX, s. 311-388; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, II, s. 450; Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, XXXIV, s. 210; Takkûş, *Târihu 'l-Fâtımiyyîn*, s. 342; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, s. 319; Dadoyan, *The Armenians*, s. 89.

³⁴³ Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, s. 45-46; Takkûş, *Târihu 'l-Fâtımiyyîn*, s. 342; Dadoyan, *The Armenians*, s. 89; Doris Behrens-Abouseif, "Cüyûşî Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 146-147, İstanbul 1993.

³⁴⁴ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 128.

imamı olarak kabul edilmiştir.³⁴⁵ Dadoyan, Bedrü'l-Cemâlî'nin yapmış olduğu bu uygulamaların yanı sıra kendisinin manevi yönden Şîî inancına sahip olmasına rağmen dini dogmalardan uzak duran bir dini kimliğe sahip olduğunu söylemektedir.³⁴⁶ Kendisinin dindar bir Şîî olmadığını belirtmek mümkündür.

Bedrü'l-Cemâlî döneminde halife Müstansır-Billâh tarafından Mekke Emiri Muhammed b. Ebi Haşim'e gönderilen bir miktar para karşılığında kutsal belde ezana *eşhedü enne aliyyen veliyyullah ile hayye alâ hayri'l-amel* ibaresi eklenerek ezan Şîîlere göre okunmaya başlandı.³⁴⁷ Mekke ve Medine'de hutbeler yaklaşık 5 yıl sonra 467/1074'de yeniden Fâtımî halifesi adına okunmaya başlandı.³⁴⁸

Bedrü'l-Cemâlî, ekonomik hayatı düzeltmekle/düzenlemekle mücadele ettiği sırada ülkede meydana gelen isyan hareketleriyle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Ülkede yeniden siyasi birliği sağlamak amacıyla İskenderiye isyanını sonlandırarak şehrin yönetimini Hâkim İbn el-Muhterî'nin hâkimiyetine vermiştir. Bunun akabinde Mısır'ın güneyinde isyan eden Sudanlı Cüheyne, Kays ve Sâid kabilelerini yeniden itaat altına alarak onlardan tekrar biat almıştır.³⁴⁹

Dadoyan, Mısır'ın idari olarak daha kolay yönetilmesi için ülkenin eyalet, şehir ve ilçelere ayrılmasının ilk kez Bedrü'l-Cemâlî tarafından yapıldığını söylemektedir.³⁵⁰ Bedrü'l-Cemâlî, Kahire ve Fustat şehirlerine ek olarak Mısır'ın geri kalanını Kûs, Şarkıyye, Garbiyye ve İskenderiye olmak üzere dört bölgeye ayırmıştır.³⁵¹ Bu dönemde devletin doğusunda bulunan idarecilere geniş yetkiler verilmesi Fâtımîlerin Doğu'da bulunan ticaret yollarına olan ilgisinin ve yayılma arzusunun başlangıcı olarak açıklanabilir.³⁵²

Devlet kademelerine daha kolay hâkim olmak amacıyla idarede yenilikler yaptı ve birçok devlet memurunun işine son vererek kendisine bağlı kişileri göreve getirdi.³⁵³

³⁴⁵ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 342; Dadoyan, *The Armenians*, s. 86.

³⁴⁶ Dadoyan, *The Armenians*, s. 86.

³⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 255; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, II, s. 319.

³⁴⁸ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 211-212; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 145-146; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 318.

467-473 (1074-1081) yıllarında Fâtımîler Mekke ve Medine'ye yeniden hâkim olmayı başardılar.

Özaydın, "Müstansır-Billâh el- Fâtımî", 120.

³⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 274; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 191; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 318.

³⁵⁰ Dadoyan, *The Armenians*, s. 89.

³⁵¹ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 342; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 150-151; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 318.

³⁵² Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 342.

³⁵³ İmad, *The Fatimid Vizierate*, s. 66.

Yapılan bu yeni uygulamalar Bedrül-Cemâlî'nin ne kadar geniş yetkilere sahip olduğunu bize göstermektedir.

2.1.1.3. Dönemin Siyasi Olayları

Fâtımîler ve Selçuklular arasındaki ilk siyasi temaslar Tuğrul Bey (ö. 455/1063) tarafından Büveyhiler Devleti'ne (319-453/932-1062) son verilmesiyle başlamıştır. Sultan Alparslan'ın (ö.465/1072) vefatından sonra tahta çıkan oğlu Melikşah'ın (ö.485/1092) Suriye ve Filistin bölgesine fetih amacıyla yönelmesi bu bölgelere hâkim olan Fâtımîler ve Selçukluları karşı karşıya getirmiştir. Fâtımîler, mezheplerini Suriye'ye doğru genişletme politikası yürütürken Sünnî dünyasının koruyuculuğunu üstlenen Selçuklularla mücadeleleri kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

Fâtımîler ve Selçuklular arasındaki siyasi çekişmeler Bedrül-Cemâlî'nin Akka valiliği sırasında Atsız'ın (ö. 471/1079) komutanlarından Şöklü'nün buraya saldırmasıyla başlamıştır. Halife Müstansır-Billâh'ın Mısır'da yaşanan kaos sonucunda Bedrül-Cemâlî'ye yazdığı mektupla onu yardıma çağırmasından sonra vali, şehrin yönetimini güvendiği adamlarından İbn Sukhâ'ya bırakarak halifenin davetine icabet etmiştir. Bu boşluktan yararlanan Şöklü, Rebiülevvel 467/Ekim-Kasım 1074 tarihinde şehri ele geçirdikten sonra Atsız'dan bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır.³⁵⁴ Yaşanan bu olay ile birlikte Kuzey Suriye'nin önemli şehirleri ardı sıra Fâtımîlerin elinden çıkıp Selçuklulara bağlanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen beyi olan Atsız b. Uvak, Sultan Melikşah'ın Suriye bölgesinin idaresini kendi kardeşi Tutuş'a (ö. 488/1095) vereceği haberini alınca yönünü Mısır'a doğru çevirerek Fâtımîlerin Saîd bölgesindeki isyanla uğraşmalarından faydalanarak buraları ele geçirmek istedi.³⁵⁵ Bu amaçla hazırlık yapan Atsız, ordusu ile birlikte yola çıktı. Atsız'ın Mısır topraklarına girdiği haberi Bedrül-Cemâlî'ye ulaşınca vezir hemen başkente dönerek eli silah tutan herkesi orduya almış ve Saîd bölgesindeki askerlerle birlikte sayısı 30.000'e ulaşan bir askeri birlik oluşturdu.³⁵⁶ Bedrül-Cemâlî, Atsız'ı Mısır dışında karşılamak ve orada savaşmak için orduyu şehrin dışına gönderdi. Bu arada olası kötü bir duruma karşı vezir kendisi ve halife adına İskenderiye'ye kaçmak için gemi ve tekneleri hazırlattı. Bunu öğrenen halk

³⁵⁴ Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 66-68; Gökhan, İlyas, Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatimî Mücadelesi, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/2013, s. 96, ss. 92-108, Nevşehir 2013.

³⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 176-178; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 327-328.

³⁵⁶ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 327-328

olaya çok büyük tepki gösterince halife onlara kendisinin gitmediğini burada kaldığını ve isteyen kişilerin şehirden ayrılabilceğini, herkesi şehirden götürebilecek kadar tekne ve geminin mevcut olduğunu söyledi.³⁵⁷ 469/1077 yılında meydana gelen bu savaş Fâtımî ordusunun zaferi ile sonuçlandı. Bu savaştan sonra Atsız, Dimaşk'a dönmüş ve Mısır'a hâkim olma hayallerini ertelemek zorunda kalmıştır. Atsız, Mısır Seferi'nin başarısız olmasından ötürü beyliğinin ilk kurulduğu topraklara dönüp yeniden güçlenmek için çabalamışsa da bu Kahire hezimetini onun siyasi kariyerinin sonunu hazırladı.³⁵⁸

Bedrû'l-Cemâlî, 1085 yılında Selçuklu egemenliği altında bulunan Dimaşk'ı kuşatmasına rağmen bir başarı sağlayamadan Mısır'a eli boş bir şekilde geri döndü.³⁵⁹

Fâtımîler daha önce kaybettikleri Kuzey Suriye topraklarını yeniden ele geçirmek amacıyla 482/1089 yılında Bedrû'l-Cemâlî tarafından gönderilen Nasirüddeve el-Cüyuşi komutasında hazırlanan büyük bir ordu ile Filistin ve Suriye'nin kıyı bölgelerinde ilerleyerek Akdeniz'in önemli kıyı kentlerinden biri olan Sur'u kuşattılar. Karşılarında ciddi bir direnişle karşılaşmadıkları için şehri kolayca ele geçirip yönlerini daha önce Tutuş tarafından ele geçirilen Sayda ve Beyrut'a çevirdiler. Fâtımî ordusu buraları ele geçirdikten sonra Akkâ ve Cübeyl'e doğru hareket ederek buradaki kaleleri de işgal etti. Yapılan bu fetihler sonucunda Suriye ve Filistin kıyılarının büyük bir kısmı Fâtımîlerin kontrolüne geçti.³⁶⁰

2.1.1.4. Bedrû'l-Cemâlî'nin Ölümü

Mısır'a geldikten sonra devlet içinde yaşanan iktidar mücadelesini sonlandıran ve halkın uzun yıllardır maruz kaldığı kıtlığın etkilerini silmeye çalışan Bedrû'l-Cemâlî, Mısırlılar tarafından çok sevilen ve saygı duyulan bir kişilik haline gelmiştir.³⁶¹ Halife Müstansır-Billâh'ın daveti üzerine Mısır'a gelen Bedrû'l-Cemâlî 21 yıl bu vezirlik görevini yürüttükten sonra yaklaşık 80 yaşında 12 Zilhicce 487/2 Aralık 1094'te

³⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 323; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 74-78.

³⁵⁸ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.78-79; Sevim, Ali, *Âzîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(H.430-538=1038/39-1143/44)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 25; Çelik, Aydın, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler*, Ankara 2002, IV, s. 1227.

³⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, s. 236; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 196.

³⁶⁰ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 134; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 328-329; Çelik, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", s. 1227-1228.

³⁶¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 458.

Mısır'da vefat etmiştir.³⁶² Vezir, Bâbünnasr'ın dışında bir bölgeye gömülmüş ve daha sonra kabrinin üzerine türbe yapılmıştır.³⁶³ Ölmeden önce kendisinden sonra oğlu Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin vezir olmasını halifeye vasiyet etmiştir ve bunu halifeye onaylatmıştır.³⁶⁴

2.1.2. Efdal B. Bedrü'l-Cemâlî (487-515/1094-1121)

2.1.2.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Bedrü'l-Cemâlî, büyük oğlu Vahid b. Bedrü'l-Cemâlî'nin İskenderiye'de kendisine karşı isyan etmesinden sonra onun yerine ileride saltanatını sürdürecektir olan diğer oğlu Ebü'l-Kâsım Şehînşâh el-Melikü'l-Efdal b. Emîri'l-cüyûş Bedrü'l-Cemâlî'yi (ö. 515/1121) varisi olarak ilan etmiştir. Bedrü'l-Cemâlî henüz hayattayken oğlunun kendisinden sonra varisi olarak tanınmasını halife Müstansır-Billâh'a da onaylatmıştır.³⁶⁵ Bedrü'l-Cemâlî, böyle bir kararı alırken muhtemelen kendisinden sonra bıraktığı mirasını ele geçirmek isteyen kişilerin olabileceğini tahmin etmiş ve böyle bir durumu engellemek adına oğlunu vasi olarak bırakmıştır. Nitekim Bedrü'l-Cemâlî'nin vefatından sonra onun Ermeni asıllı komutanlarından biri olan ed-Devlah, orduda bulunan Ermeni askerlerin ve ülkedeki siyasi etkinliği olan diğer Ermenilerin onayını alarak kısmen de halifeyi ikna ederek vezir olmak üzereydi. Bu durum karşısında Bedrü'l-Cemâlî'nin sadık adamlarından biri olan Nâsırü'd-Devle el-Cüyûşî'nin girişimleri sonucu Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî vezir ilan edilmiştir. Babasının politikalarını sürdüren Efdal b. Bedrü'l Cemâlî, 27 yıl boyunca mutlak bir hükümdar gibi ülkeyi yönetmiştir.³⁶⁶

Müstansır-Billâh, Bedrü'l-Cemâlî'nin vefatından 8 ay sonra 67 yaşında 18 Zilhicce 487/29 Aralık 1094 tarihinde Gadîr-i Hum³⁶⁷ Bayramı gecesinde Kahire'de ölmüştür. Halife Müstansır-Billâh, Bedrü'l-Cemâlî'nin Mısır'a geldiği tarihten itibaren

³⁶² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 236; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 84; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 343; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 203.

³⁶³ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 343; Özeydî, "Bedr el-Cemâlî", 330.

³⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 450; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 151-153; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 29.

³⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 458; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, II, s. 7; Özeydî, Abdülkerim, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 452, ss. 452-453, İstanbul 1994; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 34.

³⁶⁶ Dadoyan, *The Armenians*, s. 90.

³⁶⁷ İsnâaşeriyye İmâmiyyesi ile birlikte bütün Şîî grupların Hz. Peygamber'in Veda Haccı dönüşünde taşlık bir arazi olan Gadîr-i Hum'da kendisinden sonra Hz. Ali'nin imamlığını duyurduğunu kabul ettiği olaydır.

Fıglalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 279-280, İstanbul 1996.

vefat edinceye kadar onun siyasi kimliğinin arkasında gölge bir halife olarak imamlığını sürdürmüştür.³⁶⁸

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, 458/1066 yılında Akkâ'da doğdu. 482/1089 yılından itibaren babası Bedrû'l-Cemâlî'nin yanında devlet işlerine vâkıf olmuş ve önemli başarılar göstermiştir. Bu zaman diliminde tecrübe sahibi olan Efdal, babasının vefatından sonra onun vasiyeti ve ordunun da desteğini alarak vezir oldu.³⁶⁹

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, *es-Seyyid el-Ecel el-Efdal, Seyfû'l-İmâm, Celâlû'l-İslâm, Şerifû'l-Enâm, Nâsirû'd-Dîn Halil Emîrû'l-Mü'minîn, Mâliki Ashabi ed-Düveli ve'l-Hamî an-Havzeti ed-Dîn, Eminullahi ale İbadihi, Ebû Ala Ahmed ibn Seyyid el-Ecelin Efdal Şâhinşâh, Emîri'l-cüyûş, Ebu'l-Kâsım Şâhinşah* gibi unvanlar kullanmıştır.³⁷⁰

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin vezirliği döneminde meydana gelen ve Fâtımî tarihinde de iz bırakan iki önemli olay bulunmaktadır. Bunların ilki İsmâiliyye mezhebinin Nizâriyye ve Mûs'tâliyye olarak iki fırkaya bölünmesi iken ikincisi ise İslâm dünyasını da derinden etkileyen Haçlı Seferleri idi. Burada Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin her iki olayda oynadığı roller göze çarpmaktadır. Bu zaman dilimi kötü bir dönemmiş gibi algılansa da Fâtımîlerin tarihinde insanların refah içerisinde yaşamasından dolayı parlak bir dönem olarak bilinmektedir.³⁷¹ Fakat bu dönemde yaşananlar devletin çöküşünün habercisi olarak algılanabilir. Çünkü Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin vezirliği sırasında yaşanan olaylar daha sonraki dönemlerde yaşanacakların hazırlayıcısı olmuştur.

2.1.2.2. İsmâiliyye Mezhebinin Bölünmesi

Halife Müstansır-Billâh, Fâtımî Devleti'nde 60 yıl halifelik yaparak en uzun süre tahtta kalan kişi olmuştur. Vefat etmeden önce kendisinden sonra oğlu Ebû Mansûr el-Mustafâ-Lidînellâh Nizâr'ı (ö. 488/1095) veliaht olarak bırakmıştır.³⁷² Fakat vezir Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, onun veliaht olarak bıraktığı büyük oğlu Nizâr'ın yerine daha kolay bir şekilde nüfuzu altına alabilmek ve devlet idaresinde elinde bulunan imtiyazları

³⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, s. 385; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, II, s. 205; İbn Haldûn, *Târîhu Ibn Haldûn*, IV, s. 84; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 7; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 348; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 33; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 120.

³⁶⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 271; Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 452.

³⁷⁰ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 69.

³⁷¹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 272.

³⁷² İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 195.

kaybetmemek adına Müstansır-Billâh'ın küçük oğlu Ebü'l-Kâsım el-Müsta'î-Billâh Ahmed'i (ö. 495/1101) halife ilan etmiştir.³⁷³

Halife Müstansır-Billâh, vefat ettikten sonra Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, sarayda bulunan görevlilere Ebü'l-Kâsım Ahmed'in hilafet töreni için hazırlanmasını emretti. Ebü'l-Kâsım Ahmed, törene hazır bir şekilde sarayda beklerken Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, Müstansır-Billâh'ın diğer oğulları Nizâr, Abdullah ve İsmâîl'i kardeşlerine biat etmeleri için çağırttı. Küçük kardeşlerinin hilafet kıyafeti içinde olduğunu gören Müstansır-Billâh'ın diğer oğulları karşılaştıkları manzarayı beğenmediler. Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, onlara Müsta'î'ye biat etmeleri için öne çıkmalarını ve yeri öpmelerini emrederken bu tayinin Müstansır-Billâh tarafından nass ile belirlendiğini söyledi. Bunun üzerine Nizâr, babasının kendisini veliaht olarak bıraktığını ve bu iddasını ispatlayabileceği belgeyi getireceğini söyleyerek oradan çıktı. Fakat bu çıkışı orada bulunanlar tarafından pek dikkate alınmayınca Nizâr, İskenderiye'ye gitmeye karar verdi.³⁷⁴

Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin, Nizâr'ı veliahtlıktan azledip onun yerine küçük kardeşi Ebü'l-Kâsım Ahmed'i imam olarak tayin etmesinin altında çeşitli sebepler yatmaktadır. Yukarda da değindiğimiz gibi bu sebeplerin en önemlileri arasında 50 yaşında, güçlü ve dirayetli Nizâr'ın tahakkümü altında olmak yerine kendi vesayeti altında tutabileceği daha küçük yaşta olan Ebü'l-Kâsım'ın halife olmasını tercih etmesi bulunmaktadır. Bunun yanında Ebü'l-Kâsım'ın vezir Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin eniştesi olması gibi akrabalık bağlarının bulunması bu tercihte etkili olmuştur.³⁷⁵

Fakat İbn Haldûn, bu sebeplerin dışında İsmâîliyye mezhebinde bölünmelere yol açan olayın geçmişe dayanan bir husumet nedeniyle yaşandığını da söylemektedir.³⁷⁶ Halife Müstansır-Billâh döneminde Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, bir gün atı ile birlikte Bâbu'z-Zehab kapısından saraya girmişti. Bu sırada dışarda olan Nizâr, karanlıktan dolayı kendisini görmeyen ve atından inmeyerek saygısını göstermeyen Efdal'e, "Ey! Ermeni köpeği atından aşağı in! Ne kadar edepsizsin!" şeklinde bağırıştır. Yaşanan bu olay sonucunda Efdal'in Nizâr'a karşı kin beslediği ve eline imkân geçtiği ilk anda da onun bu davranışına cevap olarak kendisini veliahtlıktan azledip yerine kardeşini

³⁷³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 143; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 450; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s. 148; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 389; Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtûmî*, s. 24; Dadoyan, *The Armenians*, s. 91; Öz, Mustafa, "Nizâriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, s. 200, ss. 200-201, İstanbul 2007; Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 452.

³⁷⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 143; Makrîzî, *İttî'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 11; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 390; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 350.

³⁷⁵ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 154; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 349.

³⁷⁶ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 84.

halife yaptığı aktarılmaktadır. Bunun yanında Efdal, eğer Nizâr halife olursa kendisini vezirlikten azledeceğini düşünmesinden dolayı ondan daha erken davranarak böyle bir yola başvurmuş olabilir.³⁷⁷

Nizâr, babasının vefat etmeden önce kendisini imam olarak tayin ettiğini ve hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia ediyordu. Halife olursa kendisine vezirlik sözü verdiği yakın arkadaşı Mahmûd b. Mesâl el-Lukkî ile birlikte Kahire'den çıkıp kendisinin imamlığını onaylayan İskenderiye valisi Nâsiruddevle Eftekin et-Türkî'nin yanına giderek onun desteğini aldı. İskenderiye'de kendisini halife ilan ederek *el-Mustafa-Lidînillâh* unvanını aldı. Burada İskenderiye halkından biat almakla birlikte daha önce Bedrû'l-Cemâlî'nin savaşmış olduğu muhalif grupların da desteğini almıştır.³⁷⁸

Nizâr'ın İskenderiyelilerin desteğini alarak ayaklanması beklenen sonucu vermedi. İki tarafın karşı karşıya geldiği ilk iki savaşta Efdal, üstünlük kurmayı başarinca Nizâr'ı destekleyen askerler taraf değiştirdi. İsyanı sonlandıran asıl savaş Kahire yakınlarında meydana geldi. Burada kesin sonuç alan Efdal, İskenderiye'ye kaçan Nizâr ve taraftarlarını takip ederek şehri kuşattı. 488/1095 yılında yaklaşık 10 ay kadar devam eden kuşatma sonucunda dayanacak gücü kalmayan İskenderiyeliler, Nâsiruddevle Eftekin ve Nizâr öncülüğünde Efdal'den emân dilediler. Efdal, Nâsiruddevle Eftekin ve Nizâr'ı tutukladıktan sonra onları, Kahire'ye göndererek hapsetti.³⁷⁹

Fâtımî daîilerinden olan Hasan Sabbâh³⁸⁰ (ö. 518/1124), Müstansır-Billâh henüz hayattayken Mısır'a bir ziyarette bulundu. Bu ziyaret sırasında halifeye kendisinden sonra kimin imam olacağını soran Hasan Sabbâh, Müstansır-Billâh'tan Nizâr'ı veliaht olarak tayin ettiğini öğrendi. Nizâr'ın imam olarak tayin edildiğini bildiği için Efdal'in Ebû'l-Kâsım Ahmed'i halife olarak açıklamasını kabul etmemiştir. Bundan dolayı iki

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 498; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 389; Dadoyan, *The Armenians*, s. 91; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 349-350.

³⁷⁸ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 143-144; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 155-156; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 391; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 351.

³⁷⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 144-145; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, XIX, s. 522; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 391-392.

Nâsiruddevle Eftekin'in hapse atılmayıp İskenderiye'de öldürüldüğü de Âzîmî Tarihi'nde geçmektedir. Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 34.

Nizâr'ın Kahire'deki hapishaneye gönderilmediği İskenderiye Hapishanesi'nde öldürüldüğü de aktarılan bilgiler arasında bulunmaktadır. Öz, "Nizârîyye", 200.

³⁸⁰ Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyârî er-Râzî, İran'da kurulan Nizârî-İsmâilî Devleti'nin kurucusudur. Özeydin, Abdülkerim, "Hasan Sabbâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, ss. 347-350, İstanbul 1997.

kardeş arasındaki bu mücadelede Nizâr'ın destekçisi olmuştur.³⁸¹ Lewis, Hasan Sabbâh'ın Mısır'a yapmış olduğu ziyaret sırasında askeri komutanla ters düştüğünü ve bu nedenle muhtemelen ülkeden uzaklaştırılmasına değinmektedir. Hasan Sabbâh'ın, Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Müsta'li-Billâh'ı imam olarak belirleme kararını söz konusu yaşananlardan dolayı tanımamış olabileceğine işaret etmektedir.³⁸²

Ermeni Vezirler Dönemi Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî zamanında yönetimde meydana gelen olaylarla belirginleşmeye başlamıştır. Temellerini dinsel argumanlara oturtan bu devletin babadan oğula nasslar aracılığıyla belirlenen *imamlık* doktrini Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin bu hamlesi ile itibar kaybına uğramıştır. Siyasi ayrışmalar beraberinde İsmâilî inançta bölünmeleri de getirmiştir. Bunun sonucunda devletin geniş bir coğrafyaya yayılan dini anlayışında bölünmeler meydana gelmiştir.

Nizâr, babası Müstansır-Billâh tarafından imam olarak tayin edilmişti. Fakat onun bu hakkı vezir Efdal tarafından tahakkümüne gelebilecek muhtemel tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla gasp edilerek onun yerine kardeşi Müsta'li-Billâh halifelğe getirilince Fâtımî İsmâililiği resmen ikiye bölünmüştür.³⁸³ İran'da yaşayan İsmâililer, Hasan Sabbâh önderliğinde Nizâr'ın destekçisi olurken³⁸⁴ Mısır, Suriye, Yemen ve Hindistan'da bulunan İsmâililer, Müsta'li'nin imametini kabul etmişlerdir.³⁸⁵

İran'da bulunan İsmâililerin Hasan Sabbâh önderliğinde Nizâr'ı imam olarak kabul etmelerinin altında yatan sebeplerden biri Hasan Sabbâh'ın Mısır seyahati sırasında Müstansır-Billâh tarafından oğlu Nizâr'ı veliaht tayin etmesini ona söylemesi³⁸⁶ olsa da elbette bunun dışında farklı sebepler mevcuttur. Kaynakların çoğunda bu bölünme tamamen imamet üzerinde oluşan farklılıklara dayandırılrsa da olayın arkasında siyasi ve politik sebepler olmalıydı. Çünkü Hasan Sabbâh'ın Selçuklulara karşı isyan ederek Alamut Kalesi'ni zapt etmesi ve burada kendisine ait bir devlet kurmaya çalışması 482/1090 yılına³⁸⁷ tekabül etmesine rağmen Müstansır-Billâh'ın vefatı 486/1094 yılında vuku bulmuştu. Mezhepsel bölünmenin de Müstansır-

³⁸¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 108; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 392-393; Dadoyan, *The Armenians*, s. 91.

³⁸² Lewis, "İsmâililer", 1121.

³⁸³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 27; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 225; Dadoyan, *The Armenians*, s. 92.

³⁸⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, s. 17; Tan, Muzaffer, "İsmaililik", ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 253; Öz, "Nizâriyye", 200.

³⁸⁵ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 156; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 392; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi 8909-1171*), s. 352.

³⁸⁶ Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 108; Dadoyan, *The Armenians*, s. 91.

³⁸⁷ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Zenkiyye*, s. 618.

Billâh'ın vefatından sonra gerçekleştiği bilinmektedir. Muhtemelen Hasan Sabbâh devletini kurduğu vakit ayrılmayı da tasarlamış olmalıdır.³⁸⁸ Fakat siyasi hedeflerini dini inancı üzerine inşa ettiğinden dolayı tam bağımsız olabilmesi için etrafındaki insanların desteğini koşulsuz olarak hissedeceği haklı bir sebebe ihtiyaç duymuştur. Böyle bir gereksinime duyulan ihtiyaç, Efdal'in Müsta'li-Billâh'ı halife tayin etmesiyle Hasan Sabbâh'a aradığı fırsatı sunmuştur. Bunun sonucunda Hasan Sabbâh ve beraberindekiler Nizâr'ı destekleyerek Fâtımî İsmaililiği ile aralarındaki siyasi bağları koparmışlardır.

2.1.2.3. Âmir-Biahkâmillâh Dönemi

Müsta'li-Billâh 17 Safer 495/11 Aralık 1101'de 27 yaşında, 7 yıllık hilafet döneminin sonunda Kahire'de ölmüştür.³⁸⁹ Müsta'li-Billâh, hayatta olduğu sürece devlet yönetiminde söz sahibi olamamıştır. Geniş yetkilere sahip olan Efdal, dinî, siyâsî ve mali konularda tek yetkili kişi haline gelmiştir. Efdal'in bu 7 yıllık zaman dilimindeki profili bir vezir olmaktan öte adeta bir hükümdar imajı taşımaktadır.

Müsta'li-Billâh'ın vefatından sonra vezir Efdal, onun 5 yaşındaki oğlu Ebû Ali el-Mansûr b. el-Müsta'li'yi (ö. 524/1130), Âmir-Biahkâmillâh unvanı ile tahta oturtmuştur.³⁹⁰ Böylelikle Âmir-Biahkâmillâh, Fâtımîlerin onuncu halifesi olmuştur.

Efdal, bu atamayı yaparken sahip olduğu otoriteyi resmi bir belgeye dayandırmak amacıyla Âmir-Biahkâmillâh adına düzenlenen ve kendisinin devlet yönetiminde ona destek olacağı bilgisini içeren bir atama belgesi de oluşturmuştur.³⁹¹ Böylelikle dedesi ve babasından sonra Âmir-Biahkâmillâh da hilafet döneminin bir kısmını vesayet altında geçirmeye başladı. Oluşan bu durumda yaşının küçük olması ve karşısında Efdal gibi siyasi tecrübeye sahip olan bir vezirin bulunması etkili olmuştur.

³⁸⁸ Ay, Zahide, *Ortaçağ İran'ında ve Anadolu'sunda Şiîlik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmaililiği(13-15. yüzyıllar)*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 31.

³⁸⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 229; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 153; Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 27; Aydın, Hasan, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016 s. 66; Özkuyumcu, Nadir, "Müsta'li-Billâh el-Fâtımî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 115, İstanbul 2006.

³⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 229; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, s. 522; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, s. 498; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 384; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 214-215; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 13; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 66; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s.161.

³⁹¹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 352; bkz. Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 394.

Efdal b. Bedrül-Cemâlî, babasından devraldığı görevi onun siyasi görüşleri doğrultusunda devam ettirmiştir. Görevde olduğu süre boyunca Müsta‘lî-Billâh’ın 7 yıllık hilafeti ve ondan sonra halife olan oğlu Âmir-Biahkâmillâh’ın ilk 20 yıllık hilafeti döneminde ülkeyi adeta tek başına yönetmeyi başarmıştır. Müsta‘lî-Billâh’ın tecrübesizliğini ve Âmir-Biahkâmillâh’ın küçük yaşta halife olmasını kendi lehine çevirmiş ve bu durumu çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Efdal b. Bedrül-Cemâlî’nin ülke yönetiminde bu kadar egemen bir hale gelmesinde *Cemâlî Ailesinin* ülke yönetimine geldikten sonra yapmış oldukları reformlarla Mısır halkı üzerinde yaratmış olduğu iyi izlenimin etkisi de göz ardı edilmemelidir.

Fâtımî Devleti tarihinde güçlü ve nüfuzlu birçok vezir iş başına gelmiştir. Fakat Efdal hem sahip olduğu siyasi tecrübe hem de döneminde tecrübesiz, pasif bir siyasi kimliğe sahip olan Müsta‘lî-Billâh ve ondan sonra çocuk yaşta halife olan Âmir-Biahkâmillâh’ın imam olmasının da yarattığı rahat ortamda uygulamaya koyduğu faaliyetleri ile öne çıkmaktadır.

Efdal b. Bedrül-Cemâlî, kendi döneminde Fâtımîlerin geçmişten beri uygulayageldikleri bazı dini gelenekleri de değiştirdi. Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fatıma ve dönemin halifesinin doğum günlerinin kutlanmasını kaldırdı. Yapmış olduğu bu uygulama soylarını Hz. Ali ve Hz. Fatıma’ya dayandıran Fâtımî hanedânının tepkisine neden oldu. Fâtımîlerin siyasi rejimi için adeta bir tehlike haline gelen Efdal b. Bedrül-Cemâlî kendi döneminde Hristiyanları daha fazla ön plana çıkardı. Devlette Hristiyan görevlileri istihdam ettiği ve birçok kilisenin onarılmasına öncülük ettiği de aktarılmaktadır.³⁹²

Efdal b. Bedrül-Cemâlî, daha önce Fâtımî tarihinde görülmemiş, benzeri olmayan bir ilke imza atarak 501/1107 yılında devletin yönetim binasını ve divanları Fustat’ın güneyinde Nil Nehri’nin kıyısında inşa ettirdiği Dâru’l-Mülk’e taşımıştır.³⁹³ Efdal b. Bedrül-Cemâlî atmış olduğu bu adımla halife Âmir-Biahkâmillâh’ı tamamen devlet işlerinden soyutlamaya çalıştığı görülmektedir.

Her ne kadar Efdal b. Bedrül-Cemâlî, vezirliği sırasında yaşanan siyasi olaylarla daha çok anılsa da kendisi bu dönemde devletin ekonomik sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Kırsal kesimdeki çiftçilerin su ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla

³⁹² Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, s. 161-162; Takkûş, *Târihu’l-Fâtımiyyîn*, s. 394-395; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 353-354.

³⁹³ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, s. 161; Takkûş, *Târihu’l-Fâtımiyyîn*, s. 395; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 354; Aydın, Yunus Emre, “Mısır Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh ve Dönemi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017, s. 14.

506/1113 yılında yapımı yaklaşık 2 yıl süren el-Efdaliyye olarak anılan bir kanalın açılmasını sağlamıştır. Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin vezareti sırasında ülkede birçok cami, köprü ve saray da inşa edildiği ulaştığımız malumatlar arasında bulunmaktadır.³⁹⁴

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, tarım alanında atmış olduğu adımlara bir yenisini ekleyerek Fâtımîler'de iktâ sistemini yeniden düzenlemiş ve buradan devlet hazinesine giren vergilerin artmasını sağlamıştır. Daha önceden dağıtılan iktâlar iptal edilerek 30 yıl süre ile yeniden yapılandırılmıştır.³⁹⁵ Vergilerin hesaplanması, tahsil edilmesi ve Suriye ile olan ilişkilerdeki ihtilafları gidermek amacıyla bir rasathane inşa ettirerek takvimi yeniden düzenletmiştir.³⁹⁶

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, sahip olduğu kişiliğiyle ve vezareti sırasında uygulamaya koyduğu reformlar ile dikkat çekmektedir. Halka karşı cömert davranması, karmaşık kişiliği, yaptırmış olduğu saraylar, hazinesi, adaleti ve katı kuralcı kişiliği öne çıkan özelliklerinden birkaçıdır.³⁹⁷

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, aynı zamanda şiir yazmasından ve şiire karşı ilgili olmasından ötürü³⁹⁸ şairleri de himayesi altına almıştır. Ölümünden sonra yaklaşık 5000 ciltten oluşan bir kütüphane bırakması³⁹⁹ onun ilme verdiği önemi göstermektedir. Hatta Çelik, kütüphanesinde 20.000'den fazla kitap bulunan Iraklı bir kitap tüccarı olan Efrahim b. Zaffan el-İsrailî'nin Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin kitaplarını satın almak için girişimlerde bulunduğunu fakat vezirin kendi kitaplarının satılmasını engelleyerek tüccarın kitaplarını alıp kendi kütüphanesine dâhil ettiğini söylemektedir.⁴⁰⁰

Babası Bedrû'l-Cemâlî'nin dini kimliği tarihçiler tarafından tartışma konusu olduğu gibi aynı tartışma Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin dini kimliği üzerinde de yaşanmıştır. Dadoyan, Ermenilerin yaşam tarzında İslâm'ın yansımaları pek görülmediğinden dolayı onların Müslüman olmadıklarını iddia ederken⁴⁰¹ Özaydın, Fâtımîlerin kutladıkları dört mevlide son vermesi bakımından Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin bu girişimini kendisinin itikatta Sünnî eğilimleri olduğuna dayanak olarak göstermektedir.⁴⁰² Fakat Haçlı Seferleri sırasındaki tutumlarına bakılırsa Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Sünnî eğilimlerinin olma ihtimali zayıf gözükmektedir. Kendi

³⁹⁴ Artur, "en-Nedvetü'l-İlmiyyetü...", s. 20-23.

³⁹⁵ Dadoyan, *The Armenians*, s. 95.

³⁹⁶ Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

³⁹⁷ Dadoyan, *The Armenians*, s. 97.

³⁹⁸ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 104.

³⁹⁹ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, s. 205; Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

⁴⁰⁰ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, s. 205.

⁴⁰¹ Dadoyan, *The Armenians*, s. 92.

⁴⁰² Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

vezirliği döneminde Şîî kimliği altında Fâtımîlerin aleyhine olarak yorumlanan uygulamaları onun Fâtımî-İsmâîliğini zayıflatmaya çalıştığı ya da bu amaca hizmet ettiği şeklinde yorumlanabilir. Babası gibi kendisinin de günlük hayata yansıyan bir dini kimliğinin bulunmadığı söylenebilir. Fâtımîler’de iktidara gelen *Cemâlî ailesi* ve diğer Ermeni asıllı vezirler, içinde bulundukları koşulları kendi lehlerine kullanarak devletin yıkılmaya yüz tutmasından azami derecede faydalanmışlardır.

2.1.2.4. Dönemin Siyasi Olayları

Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî’nin görev süresinde meydana gelen en önemli olay Haçlı Seferleridir. Selçukluların Malazgirt Savaşından sonra Anadolu’nun büyük bir kısmını ele geçirmesi ve bunun sonucunda Bizans İmparatorluğu’nu ortadan kaldıracabilecek güce ulaşmaları Hristiyan dünyasının Türkler’e karşı ortak hareket etmesine sebebiyet vermiştir. Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî, İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı bu tehdidi ilk zamanlarda gerektiği kadar ciddiye almadığından ya da meydana gelen bu durumdan devleti adına kârlı çıkabilmek için Selçuklular’dan farklı bir strateji izlemiştir.

Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî, iktidarda olduğu sürede siyasi politikalarını Abbâsîler ve Selçukluların aleyhine olacak şekilde belirlemiştir. Atmış olduğu adımlar kendince Fâtımîlerin politikalarıyla örtüşse de siyasi tavrı sonuç itibari ile İslâm tarihinde unutulmayacak infiallere sebebiyet vermiştir. Kudüs’ün Müslümanların elinden çıkması ve Haçlıların Kudüs’ü Fâtımîlerin elinden alırken yapmış oldukları katliamlar uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî, Haçlılarla ittifak yapmanın yollarını ararken belki de onları Selçuklular karşısında kendi konumlarını güçlendirecek yardımcı bir kuvvet olarak algılamış olabilir.

490/1096-1097 yılında halife Mustalî-Billâh, Halep Emiri Fahrû’l-Mülûk Rıdvan’a gönderdiği elçi ile birlikte şehirde hutbenin Fatımîler adına okunmasını istedi. Rıdvan, Mısır’ın desteğini alarak Dımaşk’a saldırmak ve şehri kardeşi Melik Dukak’tan almak amacıyla dört Cuma üst üste hutbede önce halifenin daha sonra Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî’nin adının zikredilmesini emretti. Yaşanan bu olay üzerine Emir Sökmen b. Artuk ve Antakya hâkimi Yağısıyan, Halep’e gelerek Rıdvan’ı verdiği kararın yanlış

olduğu konusunda uyardılar. Rıdvan kendisine yapılan tavsiyeleri dinleyerek tekrardan hutbeyi Sünnî Abbâsî halifesi adına okutmaya başlatmıştır.⁴⁰³

2.1.2.4.1. Haçlı Seferleri

XI. yy. sonuna doğru Avrupa'nın *Kudüs'ü Kurtarmak* sloganıyla Türkleri Anadolu'dan atmak ve Orta Doğu'ya hâkim olmak amacıyla başlatmış olduğu propaganda sonucu meydana gelen mücadelelere genel olarak Haçlı Seferleri denilmektedir. Yaklaşık iki yüz yıl boyunca (489-489/1096-1291) devam eden savaşlar bu isimle anılmıştır.⁴⁰⁴

Haçlı Seferleri'nin meydana gelmesinin birden fazla sebebi bulunmaktadır. Tarihçiler arasında en fazla dillendirilen sebeplerden biri 463/1071'de Malazgirt'te Bizans'ın Selçuklular'a yenilmesi sonucunda Türklerin ilerleyişinin Batı'da büyük bir tehlike olarak algılanmasıdır.⁴⁰⁵ Haçlıların, İslâm beldelerine doğru saldırıya geçmelerine sebep olan asıl gerekçeler ise dini, siyasi, sosyal ve ekonomik etkenlerdir. Görünüşte bu hareketin en önemli sloganı *Doğu'daki din kardeşlerimize yardım* olarak yansıtılsa da bu sadece itici bir güç olmuştur. Asıl sebep Batı'nın yıllardır içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan kurtulabilmek gayesi ile Doğu'nun zenginliklerini ele geçirme hayalidir.⁴⁰⁶

Papa II. Urbanus tarafından 487/1095 yılında toplanan Clermont Konsili'nde Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin ve Müslümanların zulmünden kurtarmak/korumak için çağrı yapılmıştır. Konuşmasında Türklerin meydana getirdiği tehlikeleri vurgulayan II. Urbanus, bu kutsal göreve katılanların dini anlamda ulaşacakları şerefi ve kazanımları anlatmıştır.⁴⁰⁷

Haçlı Seferleri'nin başladığı tarihlerde İslâm dünyasının siyasi olarak bölünmüşlüğü göze çarpmaktadır. Melikşah'ın 484/1092 yılında meydana gelen vefatından sonra onun varisleri arasında taht kavgaları başlamıştı. Devlet fiilen üç dört bölgeye ayrılmış durumdaydı. Bunun yanında Fâtımîlerin desteği ve kışkırtmasıyla yeni

⁴⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s. 216-217; Aydın, İbn Kalanîsî, *Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dımaşk Tercümesi (s. 142-549, s. 56.*

⁴⁰⁴ Özer, Serkan, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, 2015, s.14; Demirkent, Işın, "Haçlılar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, s. 525, ss. 525-546, İstanbul 1996.

⁴⁰⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, I, s. 50; Demirkent, "Haçlılar", 525.

⁴⁰⁶ Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 1.

⁴⁰⁷ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 5; Hoot, Peter Malcolm, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, çev. Özden Arıkan, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 16.

Şîî devletlerinin kurulmaya çalışılması Müslümanlar arasındaki ayrılıkları derinleştirmiş ve yerel hanedanlıklar arasında meydana gelen siyasi rekabetler had safhaya ulaşmıştı. Böyle bir ortamda Fâtımîler ve Selçuklular arasında meydana gelen mücadeleler Haçlıların zorlanmadan İslâm beldelerinde ilerlemesine yardımcı oldu.⁴⁰⁸

2.1.2.4.2. Fâtımîler ve Haçlılar

Musta'lî-Billâh'ın hilafeti döneminde meydana gelen en önemli olay Haçlı Seferleridir. Haçlı Seferlerinin başlangıcı Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin yönetiminde olduğu zamana tekabül etmektedir.⁴⁰⁹ Bu dönemde İslâm dünyasının içinde bulunduğu mezhepsel bölünmüşlük, siyasi ayrılıklar ve iktidar mücadeleleri Müslümanlar için tehdit unsuru olan Haçlıların, Doğu'da ilerlemesini kolaylaştırdı. Dönemin İslâm devletlerinin bu sorunu anlayıp çözüm aramaları Haçlıların birçok Müslüman beldesini ele geçirmesinden sonra meydana geldi. Musta'lî-Billâh, döneminde Haçlılarla olan mücadele politikasını yürüten Efdal, onun 17 Safer 495/11 Aralık 1101'de vefat etmesinden sonra yeni halife Âmir-Biahkâmillâh'ın hilafeti sırasında da bu mücadeleyi yürüttü.⁴¹⁰

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Haçlılara karşı uygulamış olduğu politika hem kendi çağdaşı olan Sünnî müverrihler tarafından hem de daha sonraki zamanlarda bu konuyu ele alan Sünnî tarihçilerin eserlerinde eleştirilmiştir.

Anadolu bölgesinde Haçlılar tarafından meydana gelen işgal haberleri Müslümanlara ulaştığı sırada Selçuklular, Antakya, Cezire ve Edessa/Ruha (Urfa) kontluğu bölgelerindeki sorunlarla uğraşmaktaydı. Haçlıların ilerleyişi haberini alan Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, daha önce Selçuklular'a kaybettiği Levant⁴¹¹ bölgesindeki toprakları almak için bu durumu kendisi adına bir fırsat olarak değerlendirdi. Antakya'yı kuşatma altında tutan Haçlıların liderlerine bu isteğini iletmek ve onlarla ortak hareket etmek niyetine sahip olduğunu bildirmek amacıyla Mısır'dan bir heyet gönderdi. Antakya'ya giden heyet onlara Suriye bölgesinin kuzey kısmının Haçlılar'da kalmasını ve güney

⁴⁰⁸ Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 20-21.

⁴⁰⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 205.

⁴¹⁰ Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)", s. 39-40.

⁴¹¹ Tam olarak hangi bölgeleri kapsadığı belirgin olmasa da çoğunlukla Akdeniz'in Doğu kıyılarına verilen isimdir. Turan, Şerafettin, "Levant", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, ss. 145-147, Ankara 2003.

kısımının ise Fâtımîler'e bırakılmasını içeren bir antlaşma sundu. Haçlılar onların bu fikrini kabul etmelerine rağmen Kudüs ile ilgili net bir şey söylemediler.⁴¹²

Haçlılar, İstanbul'a geldikleri vakit İmparator Aleksios, onlara Fâtımîler ve Türkler arasında süre gelen sorunlar olduğunu aktarmış ve bu durumdan faydalanmalarını tavsiye etmiştir.⁴¹³ Bunu kendi lehlerine kullanmak isteyen Haçlılar, Antakya önüne gelen Fâtımî heyeti ile birlikte siyasi olarak antlaşma yapma yetkisinden mahrum bir Haçlı heyetini Mısır'a göndermişlerdir. Fakat Mısır'da yapılan müzakereler sonucunda bir anlaşmaya varılamamıştır. Muhtemelen Haçlıların bu hamlesinin gayesi Fâtımîler'i bir süre oyalamak ve asıl amaçlarına ulaşmak için zaman kazanmaktır.⁴¹⁴

Haçlıların bu bölgelerde rahat bir şekilde ilerlemesinin nedeni açıklanmaya çalışılırken Fâtımîlerin onları bu bölgeye davet ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Selçukluların Atsız liderliğinde Gazze'ye kadar olan bölgeye ilerlemesi ve buraları ele geçirmesi sonucunda yönünü Mısır'a çevirmesi Fâtımîler'i endişelendirdi. Çünkü Türklerin hâkimiyetindeki Suriye ve Mısır arasında tampon bir bölgenin kalmaması Fâtımîler'i alternatif çözümler üretmeye zorladı. Bunun akabinde İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Fâtımîler çözüm olarak Haçlıları, Suriye bölgesine davet etmiştir.⁴¹⁵ Bu bilgidен hareketle Fâtımîlerin askeri açıdan Selçuklular karşısında zor durumda olduğunu ve bundan dolayı siyasi çözümler aramaya başladıkları söylenebilir.

Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin, vezirliği sırasında Fâtımî propagandasını yapmak amacıyla kendisine hedef olarak belirlediği Suriye bölgesinde uzun süredir istedikleri gibi rahat bir şekilde Şîî propagandası yapılamıyordu. Bu bölgenin Selçukluların elinde bulunması Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin hâkim olma ve yayılma politikasına engel olmaktaydı. Çıkarların çakıştığı bu coğrafyaya egemen olmak isteyen Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin Haçlı Seferleri

⁴¹² Şadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Tarihsiz, II, s. 275.

⁴¹³ Aktarılan bu rivayete tamamen ters düşen başka bir olayda ise İmparator Aleksios'un, Anadolu'ya gelen Haçlıları Türklerin önüne yem olarak attığı zikredilmektedir. Muhtemelen Aleksios, Haçlıları kendi ülkesinden uzak tutmak için amacına uygun davranmış olabilir.

Tritton, Arthur Stanley, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi*, İng. çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 15.

⁴¹⁴ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 176; Dadoyan, *The Armenians*, s. 94.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 411; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 41.

karşısındaki tutumunu bu sebebe bağlamak yerinde olacaktır. Çünkü o bu durumu kendi çıkarları ile örtüşen bir olay olarak değerlendirmiştir.⁴¹⁶

2.1.2.4.3. Fâtımîlerin Kudüs'ü Selçuklular'dan Almaları

Kudüs sahip olduğu statü bakımından üç ilahi dinin mensupları tarafından kutsal kabul edilen bir beldedir. Suriye ve Filistin topraklarının fethedildiği Yermük (15/636) zaferinin ardından bu bölge Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Kudüs, 358-463/969-1071 yılları arasında bir asır süreyle Fâtımîlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemde Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın uygulamış olduğu politikalar sonucunda şehirde yaşayan Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar zor zamanlardan geçmiştir. Hristiyanlar için önemli bir yeri olan Kıyâme (Kamâme) Kilisesi, Hâkim-Biemrillâh'ın talimatlarıyla 400/1009 yılında tahrip edilmiş ve ancak 40 yıl sonra yeniden ibadete açılabilmiştir.⁴¹⁷ Yaşanan bu üzücü olayın Haçlı Seferleri'nin başlangıcı aşamasında halktan daha fazla destek alabilmek için propaganda malzemesi olarak etkili olduğu zikredilmektedir.⁴¹⁸

Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh'ın tahta olduğu 463/1070 yılında Selçuklu beylerinden Atsız b. Uvak tarafından Kudüs kuşatılmış ve alınmıştır. Şehirde Fâtımî halifesi adına okutulan hutbeye 465/1072 yılında son verilerek Abbâsîler adına okutulmaya başlanmıştır. Atsız'ın vefatından sonra şehrin idaresi Tutuş'un eline geçmiştir. Tutuş, 484/1091 yılında vefat edene kadar şehrin yönetimini idare etmiştir. Tutuş vefat ettikten sonra şehrin yönetimi oğulları İlğazi Bey ve Sökmen Bey'e geçmiştir.⁴¹⁹ Haçlı Seferleri'nin başlamasından sonra Türkler birçok şehirde Haçlılara karşı mücadele ettiğinden dolayı askeri bakımdan güç kaybına uğramışlardır. Fâtımîler, Türklerin içinde bulunduğu bu durumu bulunmaz bir nimet olarak değerlendirerek 491/1098 yılında Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî önderliğinde büyük bir ordu ile Kudüs'e doğru hareket etmişlerdir. Şiîler/Fâtımîler bu durumu

⁴¹⁶ Gavanime, Yusuf Derviş, "el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü", çev. Abdülkerim Özaydın, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1987, s: 13, s. 142, ss. 139-154.

⁴¹⁷ Avcı, Casim, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, ss. 327-329, Ankara 2002.

⁴¹⁸ Takkûş, *Târihu'l-Fâtîmiyyîn*, s. 422; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 50-51; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 388.

⁴¹⁹ Uleymî, Ebü'l-Yümn Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, thk. Adnân Yunus Abdülmecîd Ebû Tebbâne, I-II, Mektebetü Dendîs, Amman 1999, I, s. 305; Takkûş, *Târihu'l-Fâtîmiyyîn*, s. 430.

kendileri için bir fırsata çevirmişlerdir.⁴²⁰ Fâtımîler, Kudüs'ü kuşattıkları vakit şehirde İlgazi, Sökmen ve onlarla birlikte çok sayıda Türk komutanı ve askerleri bulunmaktaydı. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, şehri alabilmek amacıyla kırktan fazla mancınık kurdurarak bazı kale duvarlarını tahrip etmeyi başarmıştır. Kırk günden fazla süren bu kuşatma sonucunda Türkler, diğer Selçuklu beylerinden bekledikleri yardım gelmeyince şehri barış yolu ile teslim etmek zorunda kalmışlardır. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, Sökmen Bey ve İlgazi Bey'in diledikleri yere gitmeleri için onlara izin verdi. Böylelikle Kudüs el değiştirek Fâtımîlerin hâkimiyetine geçmiştir.⁴²¹

2.1.2.4.4. Haçlıların Kudüs'ü Fâtımîler'den Almaları

Antakya'nın 15 aylık muhasaradan sonra düşmesinin ardından 492/1098-99 yılının Muharrem (Kasım/Aralık) ayında *Maarretunnûman*'ı ele geçiren Haçlılar buradan sonra yönlerini *Kefertâb*'a sonrasında ise *Hama*'ya çevirdiler fakat buraları ele geçiremediler.⁴²² Haçlılar güneye doğru sahil yolundan ilerlerken bunu bir fırsat olarak değerlendiren *Hıms*, *Trablus* ve *Şeyzer* gibi şehirlerin yöneticileri Selçuklulara karşı isyan ederek bağımsızlıklarını ilan ettiler.⁴²³ Haçlıların 2 haftalık mesafeyi 6 ay gibi bir zaman dilimde kat etmelerinin tek sebebi savaşarak yollarına devam etmeleri değildi. Çünkü yol üstünde bulunan şehirlerin yerel emirleri onlarla görüşüyor ve erzak yardımıyla bulunma sözü veriyorlardı. Böylelikle Haçlıların Kudüs'e ulaşması yaklaşık 6 ay sürmüştü.⁴²⁴

Haçlıların güneye doğru ilerlemesini endişe ile takip eden Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, bu durumu anlamlandıramamıştır. Çünkü ona göre bu ordu Bizans'ın paralı askerlerinden oluşuyordu ve kendisi de İmparator Aleksios ile bazı konularda anlaşma

⁴²⁰ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 430; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 205.

⁴²¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 220-221; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s.19; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 418; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, V, s. 25; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, I, s. 305; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, II, s. 231; İbnü'l-İbrî, *Târihu muhtasari'd-düvel*, s. 197; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 204; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 430; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 205; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 37; Çelik, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", s. 1228; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 59; Ayan, Ergin, "Fatimiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C: 1, sayı: 2, ss. 1-12, s. 8, Tokat 2019.

⁴²² Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950, s. 340; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 37.

⁴²³ Çelik, *Fâtımîler Devleti (909-1171)*, s. 388.

⁴²⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 340; Demirkent, "Haçlı Seferleri", s. 47; Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 297.

sağlamıştı. Karşılaştığı bu durum karşısında şaşkına dönen Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, imparatora elçilerini yollayarak askerlerinin amacının ne olduğunu öğrenmek istemiştir. Aleksios, Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'ye cevaben gönderdiği mektupta bu ordu üzerinde hiçbir etkisi olmadığını ve askerlerin kendisinden bağımsız hareket ettiklerini bildirmiştir. Böylelikle Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, gittikçe sınırlarına yaklaşan büyük tehlikenin farkına varmaya başlamıştır.⁴²⁵ Yukarda da daha önce değindiğimiz gibi aktarılan bilgilere bakılırsa Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, Haçlıları dost ve müttefik olarak algılamıştır. Muhtemelen Haçlılar da daha kolay ilerleyebilmek ve Müslümanlar arasındaki bu siyasi rekabeti kendi lehlerine kullanmak amacıyla ilk zamanlarda gerçek niyetlerini gizlemişlerdir. Haçlıların, Antakya'yı ele geçirdikten sonra sahil yolundan Kudüs'e doğru ilerlemeleri onların asıl gayelerinin belirginleşmesini sağlamıştır.

Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî ve Aleksios'un bu diyaloguna bakılırsa bu iki kişi ortak düşmanları olan Türklere karşı birlikte hareket etmektedirler. Çünkü Rumlar asırlardır ellerinde bulunan Küçük Asya'nın Selçukluların hâkimiyeti altına girmesini hazmedemezken Fâtımîler de neredeyse yüz yıldan daha fazla bir süredir ellerinde tuttukları Şam'ı ve Kudüs'ü kaybetmişlerdi. Selçukluların kendi içinde yaşadığı çözülmenin meydana geldiği bu zaman diliminde iki devlet ortak hareket ediyordu. Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî belki de Türkler'den intikam almak için bu fırsatı değerlendirmeyi düşündü.⁴²⁶ Fakat işler Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin beklediği gibi gitmedi. Bu dostluktan Bizanslılar ve Haçlılar kârlı çıksa da Mısırlılar çok şey kaybetti.

Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, Haçlıların gerçek niyetinin Beytü'l-Makdis'i ele geçirmek olduğunu anladıktan sonra Trablus yakınlarında bulunan Haçlı ordusunun komutanlarına vermek amacıyla kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi heyeti göndermiştir. Efdal göndermiş olduğu elçi heyetiyle Haçlılar'a 200 ya da 300 kişilik gruplar halinde silahsız bir şekilde hac vazifelerini yerine getirebileceklerini, Kudüs'te bulunun ve Hristiyanlar için önemli bir yer olan Kıyame Kilisesi'ni ziyaret edebileceklerini bildirmiştir. Fakat Haçlılar, gelen heyete haccı bizzat kendilerinin yapacağını ve bunu yapmak için de Fâtımîler'den izin almayacaklarını bildirmişlerdir. Yaşanan bu olay Fâtımîler ve Haçlıların Kudüs'ün hâkimiyeti için savaşmalarına sebep

⁴²⁵ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 49; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*", s. 43; Seyyid, Eymen Fuad, "Efdal bin Bedrü'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddin-i Eyyûbi Sempozyumu* (23-24 Kasım 1996 Diyarbakır), s. 145, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 1997.

⁴²⁶ Âmin, Maalof, *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*, çev. M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998, s. 71.

olmuştur.⁴²⁷ Fâtımîler, Haçlılar Antakya önlerine geldikleri vakit göndermiş oldukları elçilerle onlardan istekleri için ricacı olan bir diplomasi dili kullanırken bu aşamadan sonra kullandıkları dil de değişmiştir. Uzun yıllardır hâkimiyet alanlarında mücadele ettikleri Türklerin Haçlılar tarafından zayıflatılması sonucunda Kudüs'ü ele geçirmeleri kendilerine bir cesaret getirmişti. Fakat Haçlılar onların bu davranışlarını nankörlük olarak tanımlıyordu.⁴²⁸

Haçlılar güneye doğru ilerlerken Akka'dan ayrılarak kendilerine erzak temin etme sözü veren Trablus'a vardılar.⁴²⁹ Haçlıların bu yolculuğu esnasında Antakya'nın fethi sırasında bulunulan ve İsa Mesih'in kanı ile sulanmış olduğuna inanılan *kutsal mızrak* sorunu yeniden gündeme geldi. Kutsal mızrağın mahiyeti hakkında tartışmalar sürerken Haçlı kontları bu mızrağın bulunmasını askerlerin moralini arttırmak için ilahi bir mesaj olarak telkin ettiler.⁴³⁰

Haçlılar, Kudüs'e ulaştıkları vakit şehrin yönetiminde Efdal tarafından atanan İftiharü'd-Devle bulunmaktaydı. Haçlıların şehre doğru ilerledikleri haberini alan İftiharü'd-Devle onların bu saldırılarını boşa çıkarmak için bir takım hazırlıklarda bulunmuştur. Şehir Türkler'den alındığında sağlam surlara sahipti. İftiharü'd-Devle, Haçlıların uzun yoldan geldiklerini ve yanlarında büyük silahlarının olmadığını bildiği için onların ağaçlardan yararlanarak mancınıklar yapmasını engellemek amacıyla şehrin etrafında bulunan bütün ağaçları kestirdi.⁴³¹

İftiharü'd-Devle, Haçlılar'ı zor durumda bırakmak amacıyla şehrin dışında kalan su kuyularını ya kapatmış ya da suları zehirletmişti. Şehir zaten etrafı üç taraftan vadilerle çevrili olmasından ötürü doğal olarak kolaylıkla savunmaya müsaitti. Şehrin dışındaki hazırlıkların ardından içerde de hazırlıklar yapılmıştı. Şehirde yaşayan insanlar için uzun süren bir muhasarada yetecek kadar gıda depolanmıştı. Şehrin su ihtiyacı iç kısımda kalan kuyulardan sağlama yoluna gidilmiş ve büyük baş hayvanları şehrin dışında saklamıştı. İhanet etmelerinden çekindiği Hristiyanları şehrin dışına

⁴²⁷ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 427-428; Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 308; Seyyid, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 145.

⁴²⁸ Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 308-309.

⁴²⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 340; Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 297-299.

⁴³⁰ Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 306-307.

⁴³¹ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 434-435; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 389; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 50.

gönderirken Yahudilerin şehirde kalmasına izin vermiştir. Şehrin savunmasını Mısırlı ve Sudanlı askerlerden oluşan ordu ile yapmıştır.⁴³²

İftiharü'd-Devle, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Mısır'a bir heyet göndererek onlara şehrin durumunu bildirerek yardım istedi.⁴³³ Haçlılar 15 Recep 492/7 Haziran 1099 tarihinde kuşatmayı başlattılar. İftiharü'd-Devle'nin kuşatma için yapmış olduğu hazırlıklar şehrin uzun süre savunulmasını sağlayabilmiştir. Yaklaşık bir hafta boyunca süren muhasara sırasında Kudüs halkı yeterli gıda ve suya sahip olduğu için Haçlılar başarı elde edememişlerdir. Haçlıların yeterli lojistik desteğe sahip olmamaları ve askerlerin Filistin sıcağına alışkın olmamaları gibi etkenlerden dolayı Haçlılar muhasarayı daha fazla uzatmayıp bütün güçleri ile saldırıya geçmeye karar vermişlerdir. Fakat surları aşabilecek mancınıklara sahip olmamalarından ötürü bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Savaşın gidişatı Haçlılar için kötü bir sonuca gitmek üzereyken Yafa limanına yanaşan Ceneviz ve İngiliz gemileri onlara ihtiyaç duydukları lojistik desteği sağlamıştır. Bunun akabinde ağaçlardan yaptıkları mancınıklarla surlara tırmanmayı başaran Haçlılar yaklaşık 40 günlük muhasaranın sonucunda Kudüs'ü ele geçirmişlerdir.⁴³⁴

23 Şaban 492/15 Temmuz 1099 tarihinde mutlak neticeye ulaşan Haçlılar şehirde büyük bir katliam yaparak⁴³⁵ değerli eşyaları yağmalamışlardır. Şehir bir hafta boyunca Haçlıların katliamına sahne olmuştur. Müslümanların bir kısmı Davud Mescidi'ne sığınmıştı. Haçlılar orada bulunanlara emân verince bu kişiler oradan çıkarak şehri terk etmişlerdir. Fakat Mescid-i Aksâ'ya sığınan içlerinde âlim, zahid ve dervişlerin de bulunduğu herkesi öldürmüştür. Haçlılar, şehirde yetmiş binden fazla⁴³⁶ insanı katlederek sokakları adeta kan gölüne çevirmişlerdir.⁴³⁷ Hoot, Haçlıların burada sadece Müslümanları değil aynı zamanda Yahudileri de kılıçtan geçirerek tarihte eşine

⁴³² Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 49; Seyyid, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 388; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 215.

⁴³³ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 388; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 49.

⁴³⁴ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 435-436; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 340; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 215-220; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 388-390; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 53-55; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 37.

⁴³⁵ A.S. Tritton, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi*, s. 13-14.

⁴³⁶ A. S. Tritton, Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra sadece otuz bin Müslümanın öldürüldüğünü aktarmaktadır.

A. S. Tritton, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi*, s. 14.

⁴³⁷ İbnü'l-Kalânî, *Târihu Dimaşk*, s. 222; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 149; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, s. 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s.19; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 419; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 436-437; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 340; Aydın, *İbn Kalanî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 61; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 390-391; Gavanime, "el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", s. 145.

az rastlanmış bir katliam yaptığını söylemektedir. Yine onun aktardığına göre Haçlılar sadece savaşta yenilen Fâtımî valisi İftiharü'd-Devle ve onun yakın adamlarının şehirden çıkışına müsaade etmişlerdir.⁴³⁸

Haçlı tarihçilerinin aktardıkları bilgilere bakmak katliamın ulaştığı boyutu anlamak için yeterli olacaktır. Haçlı ordusunun komutanları ve askerleri şehre girdikleri andan itibaren karşılarına çıkan kişilerden kadın veya çocuk ayrımı yapmadan hepsini kılıçtan geçirmişlerdir. Öldürülen insanların bedenleri ikiye ayrılmış şekilde şehirdeki bütün yolları kaplamıştı ve Haçlı askerleri onların cansız bedenlerine basarak şehirde ilerlemişlerdir.⁴³⁹

Kaynaklarda aktarıldığına göre Haçlılar şehri ele geçirdikten sonra katliam yapmakla yetinmeyerek aynı zamanda şehirde yağmalama da yapmışlardır. Kubbetüs-Sahra'da bulunan 120 altın kandille birlikte ağırlığı 14 dirhem olan 40 gümüş kandil⁴⁴⁰ ve daha birçok değerli eşyayı yağmalamışlardır.⁴⁴¹

Şehirde bulunan bütün Müslümanların katledilmesinden sonra Haçlı liderleri ve askerleri kazanmış oldukları zaferi kutlamak amacıyla Kutsal mekânları ziyaret ederek çeşitli dini tören ve ayinlerle Tanrılarına şükür duasında bulunmuşlardır.⁴⁴²

Haçlıların Kudüs'e doğru ilerledikleri haberi şehre ulaşınca şehrin valisi İftiharü'd-Devle, Mısır'dan takviye kuvvet isteğinde bulundu.⁴⁴³ Efdal, Kudüs'ün kuşatıldığı haberini alınca ordusunun başında sefere çıktı.⁴⁴⁴ Mısır ordusu Askalan'a vardığı vakit Haçlılar onlara beklemedikleri bir anda saldırarak askerlerin büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Bu saldırıdan kurtulmayı başaran bazı askerler bölgedeki incir ağaçlarına tırmandılar fakat Haçlılar ağaçları ateşe vererek hepsini yaktdılar. Haçlılar ve Mısır ordusu arasında Askalan'da meydana gelen bu savaşta Müslümanlardan yaklaşık 10.000 kişi öldürüldü. Yine bu savaşta askerlerin dışında Askalan'da yaşayan ulemâ, köylü ve tüccar olan 2700 kişinin katledildiği söylenmektedir. Efdal ölüme o kadar çok yaklaşmışken onu kurtaran olay Beytül-Makdis'in yöneticisi Godfrey ve Trablusşam

⁴³⁸ Hoot, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, s. 23.

⁴³⁹ Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 361; Gavanime, "el-Efdal b. Bedrül-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", s. 145.

⁴⁴⁰ bkz. Abû'l-Farac, *Haçlıların gasp ettikleri gümüşler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.*

Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 340-341.

⁴⁴¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 19; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 419; Gavanime, "el-Efdal b. Bedrül-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", s.145; Seyyid, "Efdal bin Bedrül-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

⁴⁴² Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 391.

⁴⁴³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 149; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 50.

⁴⁴⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 341.

hâkimi I. Raimond arasında çıkan ihtilaf olmuştur. Yaşanan bu olay sonucunda Efdal kaçmak için gemiye binerek Mısır'a dönmüştür⁴⁴⁵ ve bundan sonra bir daha ordunun başında sefere çıkmamıştır.⁴⁴⁶ Efdal, başarısız siyasetinin sonucunda neredeyse canından olmak üzereydi. Bu vahim olaydan sonra Fâtımî ordusu ve Haçlılar sık sık karşıya geldi. Fakat bu mücadelelerin büyük bir kısmında Mısır ordusu mağlup oldu ve bunun sonucunda da hâkimiyet alanları sürekli daralmaya başlamıştır.

İbn Hallikân'a göre Kudüs, Fâtımîler tarafından Artuklular'dan alınmış olmasaydı Haçlılar belki de burayı kolay bir şekilde ele geçiremeyebilirlerdi. Muhtemelen Fâtımîlerin duyduğu en büyük pişmanlığın bu olay olduğunu ve Kudüs'ün, Türkler'de kalmasının Müslümanlar için daha iyi olacağını aktarmaktadır.⁴⁴⁷

2.1.2.4.5. Haçlıların Arsûf ve Kaysâriyye Bölgelerini İstila Etmesi

Haçlılar, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra yönlerini Fâtımîler'e ait topraklara çevirdiler. İki grup arasında artık dostluk ve müttefiklik kalmamıştır. Haçlılar kendilerini Mısırlılar'a karşı tam anlamıyla koruyabilmek için sahil şeridinde bulunan önemli şehirlere saldırılar düzenlediler. Çünkü Kudüs'ü ele geçirmelerine rağmen hâlâ karşılarında önemli bir donanmaya sahip olan Mısır ordusu bulunmaktaydı.

Godefroi, resmi olarak Kudüs kralı olduktan sonra hac yolunun güvenliğini sağlamak ve Filistin kıyılarını ele geçirerek Batı ile ticari ilişkileri güven içinde sürdürmek amacıyla Arsûf'u işgal etmeye karar vermiştir. Bu işgal için yeterli deniz gücüne sahip olmayan Haçlılar, Yafa limanına yanaşan bir Cenova donanmasıyla kuşatmanın sonucunda elde edilecek ganimet ve esirler üzerinden bir anlaşma yaparak onların desteğini sağlamışlardır.⁴⁴⁸

Elde ettiği destek ile birlikte Godefroi, Arsûf'u 492/1099 yılının sonbaharında kuşatmaya başladı. Şehir halkı bu kuşatmaya iradeli bir direnç ile karşılık verdi. Kuşatma sırasında Haçlı ordusu uzun süre arzulanan zafere ulaşamayınca taktiksel olarak geri çekilmeye başladı. Bu durumun rehavetine kapılan Arsûf halkı şehir dışına çıkarak gündelik işlerini halletmeye başladı. Fakat pusuda bekleyen Haçlılar dışarı

⁴⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 222-223; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 149; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 61; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 392; Seyyid, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

⁴⁴⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 149; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 392; Seyyid, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

⁴⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 451.

⁴⁴⁸ Makrîzî, *İttî'âzü'l-Hunefâ*, III, s. 26; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 442-443; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 392.

çıkan insanlara saldırarak çok sayıda kişiyi öldürdüler ya da ciddi şekilde yaraladı. Yaşanan bu olay sonucunda halk Mısır'dan askeri destek istedi. Vezir Efdal bu isteğin sonucunda yaklaşık 300 askerini şehre göndermiştir. Bu takviye güç ile biraz daha rahatlayan şehir sakinleri surların dışına çıkmaya başladılar fakat onları bekleyen Haçlı ordusu Arsûflulara ciddi kayıplar yaşattı.⁴⁴⁹

Kuşatmanın uzaması sonucunda halk yarı emân dileyerek teslim olmayı düşünürken Godefroi, şehri tamamen ele geçirme niyetindeydi.⁴⁵⁰ Uzun süren kuşatma sonucunda Arsûf şehri teslim olmak zorunda kaldı. Haçlılar şehirde yaşayan insanları dışarı çıkararak bölge üzerinde tamamen hâkim oldular.⁴⁵¹

Arsûf'u ele geçiren Haçlılar ardından Kaysâriyye şehrine yöneldiler. Burada şehir halkının göstermiş olduğu kısa süreli bir direnişten sonra Haçlı ordusu şehri Cemâziyelahir 494/Nisan 1101'de ele geçirdi. Şehirde Kudüs'te yapılan yağmalama ve katliamı andıran sahneler yaşanarak çok sayıda insan katledildi.⁴⁵²

Haçlılar kazandıkları bu savaşların ganimetlerini ortakları Cenovalılarla paylaşırken Fâtımî ordusu onların Kaysâriyye'ye saldırmalarını fırsat bilerek Filistin topraklarında ilerlemeye başlamıştır. Fâtımîlerin harekete geçtiğini öğrenen Baudoin, Remle'de Efdal'ın göndermiş olduğu orduyu karşılamıştır. I. Remle Savaşı olarak adlandırılan 11 Zilkade 494/7 Eylül 1101 tarihinde meydana gelen bu savaşta Müslümanlar çok sayıda kayıp vererek çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁵³

495/1102 yılının Nisan/Mayıs aylarında Efdal'ın oğlu Şerefü'l-Meâlî'nin komutanlığını yaptığı Fâtımî ordusu, kendi himayelerinde kalan sahil şeridindeki uç bölgelere saldıran Haçlı ordusuna karşı şehrin idarecilerine yardım edebilmek amacıyla Askalan'a ulaştı. Kudüs kontu Baudoin, Mısır ordusunun geliş haberi üzerine özel olarak seçtiği askerleri ile birlikte Fâtımîler'e saldırdı fakat bu saldırıdan mağlup ayrılan taraf Baudoin oldu. Baudoin, aldığı hezimet karşısında canını kurtarmak için Remle'ye

⁴⁴⁹ Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 70-71.

⁴⁵⁰ Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 68-69.

⁴⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 43; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 449-450; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 63; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 392; Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 72.

⁴⁵² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 43; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 450; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 396; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 63.

⁴⁵³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 227; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 396; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 64; Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 73-74.

kaçtı. Onu takip eden Fâtımî ordusu şehri kuşatmasına rağmen Baudoin tebdili kıyafet ile gece şehirden ayrıldı ve Yâfâ'ya doğru ilerlemeye başladı.⁴⁵⁴

Baudoin, Remle'den kaçtıktan sonra Fâtımî ordusundan saklanabilmek için şeker kamışlarının arasına gizlenmiştir. Fâtımî ordusu onu ele geçirebilmek için şeker kamışlarını ateşe verdi. Bu olaydan yaralı bir şekilde kurtulan Baudoin, Yâfâ'ya ulaştığında askerlerinin büyük bir kısmı öldürülürken bazıları da Mısırlılar tarafından esir alınmıştır.⁴⁵⁵ Fâtımîler gerçekleştirmiş oldukları bu saldırıdan önemli kazanımlar elde etmiş olsalar da savunmasız halde bulunan Kudüs'e saldırıp orayı ele geçirme cesaretini gösterememişlerdir.

İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Şerefü'l-Meâlî'nin emrinde bulunan askerler Kudüs'e saldırıp saldırmama konusunda kendi aralarında ihtilafa düştüler. Onlar ihtilaf halindeyken Batı'dan çok sayıda insan hac görevini yapmak için Kudüs'e gelmişti. Baudoin gelen hacı adaylarını kendisi ile birlikte Müslümanlara karşı savaşmaya ikna etti. Yeni katılan kişilerle birlikte kuvvetlenen Haçlı ordusu Askalan'a saldırdı. Fakat orduya yeni katılanlar geceyi müstahkem halde bulunan Askalan'da geçirmekten çekindikleri için Yâfâ'ya gittiler. Askalan'da bulunan Şerefü'l-Meâlî, kuşatmanın kaldırılmasıyla Mısır'a babasının yanına döndü.⁴⁵⁶

2.1.2.4.6. Haçlıların Akkâ'yı İstila Etmesi

Fâtımîler, Haçlılar ile mücadelelerinde büyük darbeler almış olsalar da Efdal'in gayretleri hala devam ediyordu. Fakat bu mücadelelerde Mısır ordusu büyük kayıplar verdiği için ordunun yeniden toparlanması ve güçlenmesi gerekmektedir. Mısır ordusunun yeniden toparlanması uzun zaman alınca Baudouin, bu durumdan istifade ederek daha önce ele geçirdiği bölgelerin arasında kalan ve stratejik olarak büyük öneme sahip olan Askalân, Akkâ, Sûr, Sayda, Beyrut gibi önemli sınır beldelerini ele geçirmek amacıyla harekete geçmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 229; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 444-445; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 396-397; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 66; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 76-77; Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 66.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 56; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 465; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 66.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 68; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 478; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 78.

⁴⁵⁷ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 447; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 398; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 72.

Kudüs kralı Baudouin ordusu ile birlikte Recep 497/Nisan 1104 tarihinde Akkâ önlerine geldi. Bu arada daha önce hac amacıyla gelen fakat Cübeyl'i de ele geçiren 90 parçalık⁴⁵⁸ Cenova donanması da kuşatmaya katıldı. Haçlılar kuşatma sırasında şehri denizden ve karadan kuşatarak Müslümanları zor durumda bırakmaya çalıştılar. Akkâ valisi Emir Zehrüddevle el-Cüyûşî, Haçlılar karşısında şehri savunabilecek güce sahip olmadığını anlayınca şehirden çıktı. Mısır'dan beklediği yardımın gelmesinden umudunu kesince kendisi ve şehir halkı için Haçlılardan emân diledi. Haçlı ordusu şehri kılıç zoruyla ele geçirince vali önce Dimaşk'a daha sonra Mısır'a kaçtı. Şehri ele geçiren Haçlılar daha önceki beldelerde yaptıkları gibi halka çok kötü muamelede bulundular.⁴⁵⁹

Akkâ, sahil şeridinde bulunan stratejik öneme sahip bir liman kentiydi. Fâtımîlerin Suriye bölgesi ile irtibatını sağladığı şehir konumundaydı. Akkâ'nın kaybedilmesi Fâtımîlerin, Haçlılar karşısında daha da zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Şehri ele geçiren Haçlılar bu liman sayesinde Avrupa ile daha kolay şekilde irtibat sağlamayı başarmışlardır.⁴⁶⁰ Haçlılar Akkâ'nın ele geçirilmesiyle Mısır ordusu karşısında üstünlüklerini arttırırken Fâtımîler için ise işler daha da kötüleşmeye başlamıştır.

2.1.2.4.7. Remle Savaşları

Efdal, Kudüs'ü kurtarmak için ordusuyla birlikte hareket ettiği son saldırıda Haçlılara karşı ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra bir daha ordunun başında sefere çıkmamıştı. Efdal ve ordusunun mağlup oldukları bu saldırıda Fâtımîler çok ağır kayıplar verdiği gibi vezir de canını zor kurtarmıştı.

Efdal'ın ordunun başında sefere çıkmamasının bir diğer sebebi de Mısır'ın iç sorunlarının gün yüzüne çıkmasıydı. Mısır'da meydana gelen komplolar onun ordunun başında sefere çıkmasına engel olmuştur. Fakat bütün olumsuz koşullara rağmen Efdal

⁴⁵⁸ Çelik, alıntı yaptığı kaynaklar aracılığıyla bu donanmanın 70 parçadan oluştuğunu aktarmaktadır. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 398.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 232-233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 72; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, VIII, s. 483; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 446-447; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 398-399; Aydın, İbn Kalanîsî, *Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 69-70; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 80-82; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 72.

⁴⁶⁰ Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 447; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 399.

yine de Haçlılarla mücadele etmekten vazgeçmemiştir. Efdal bundan sonra düzenlediği seferlerde oğlu Şerefü'l-Meâlî'yi komutan olarak tayin etmiştir.⁴⁶¹

Remle savaşıdan bir yıl önce vezir Efdal, oğlu Şerefü'l-Meâlî'yi Haçlılar'ın elinden Remle'yi alması için buraya göndermiştir. Şerefü'l-Meâlî, Haçlılar'ı mağup ederek Remle'yi onların elinden almıştı fakat savaşın sonrasında Mısır ordusu ve onlara yardım eden Araplar arasında anlaşmazlık vuku bulmuştur. Daha sonra Haçlılar bu durumdan istifade ederek Remle'ye saldırmıştır. Yaşanan bu olay sonucunda Şerefü'l-Meâlî, Mısır'a babasının yanına dönmüştür.⁴⁶² Savaş meydanında elde edilen başarı doğru hamlelelerin zamanında yapılmamasından ötürü kalıcı bir zafere dönüşmemiştir.

Mısır ordusu vezir Efdal'ın oğlu Şerefü'l-Meâlî⁴⁶³ komutasında piyade ve süvarilerden oluşan yaklaşık 10 bin askerle birlikte 487-489/1095 yılında Askalân'a doğru hareket etmiştir. Bu arada Fâtımîler daha önce düşman olarak algıladıkları Selçuklular'dan yardım talebinde bulunmuşlardı. Dimaşk hâkimi Atabek Zahiraddin Tuğtekin'e mektup yazarak ortak düşmanları olan Haçlılara karşı ittifak teklif etmişlerdir. Tuğtekin ilk başlarda başka sorunlarla uğraştığı için bu teklifi kabul etmemiş fakat daha sonra Mısır'ın müttefiklik teklifine olumlu cevap vermiştir.⁴⁶⁴

Mısır ordusu ve Tuğtekin'e ait birlikler Askalân'a ulaştıktan sonra şehrin dış kısmında karargâhlarını kurmuştur. Bu haberi alan Haçlı ordusu Baudouin komutasında Yafa'yı terk ederek Remle'ye doğru yola çıkmıştır. İki ordu 14 Zilhicce 498/27 Ağustos 1105 tarihinde Yafa ve Askalân arasında kalan bir mevkiye karşı karşıya gelmiştir. Savaşta Müslümanların ordusu Haçlılar karşısında ağır bir hezimete uğramıştır. Bu savaşta Mısır ordusunda bulunan askerlerin çoğu öldürülmüştür.⁴⁶⁵ Askalân valisi bu savaşta esir düşerken önemli komutanların birçoğu da öldürülmüş ve Mısır ordusu

⁴⁶¹ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 448; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 399-400; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 73.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 85; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 500.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, Efdal'ın Remle'ye gönderdiği ikinci ordunun başında oğlu Şerefü'l-Meâlî'nin değil diğer oğlu Senâülmülk Hüseyin'in bulunduğunu kaydetmektedir.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 85; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 500.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 240-241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 85; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 500; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 448; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 73; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 400; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi" (s. 142-549)*, s. 76.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, bu savaşta Müslümanların bin iki yüz şehit verdiğini ve Haçlıların da benzer sayıda kayıp verdiğini bildirmektedir.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 85; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 500.

Askalân'a, Dimaşk ordusu ise Busra'ya sığınmıştır.⁴⁶⁶ Böylelikle Fâtımîlerin Remle'ye düzenlemiş oldukları bu askeri harekât amacına ulaşmadan son bulmuştur.

Çelik, tarihe üçüncü Remle Savaşı olarak geçen bu muharebede Fâtımîler istediklerini elde edemedi bölgeden çekildiklerini söylemektedir. Yine onun aktardığına göre bu savaştan sonra Fâtımîlerin Filistin bölgesine yeniden hâkim olmak için küçük çapta teşebbüsleri olsa da yaptıkları son büyük saldırı bu olmuştur.⁴⁶⁷

2.1.2.4.8. Fâtımîlerin Trablus'u Kaybetmesi

495/1102 yılının sonuna gelindiğinde Askalân dışında kalan tüm Filistin, Kudüs, Yafa, Arsuf, Kaysariyye, Lazkiyye, Antakya, Urfa ve Serûc (Suruç) bölgelerinin tamamı Müslümanların elinden çıkmış Haçlı hâkimiyetine girmiştir.⁴⁶⁸ I. Haçlı seferine katılan Kont Raymond de Saint Gilles, Haçlıların en önemli komutanları arasındaydı. I. Haçlı Seferinden istediği kazanımları elde edemeyince 495/1102 yılında Suriye'de bulunan Trablusşam'ı muhasara etmiştir. Bu muhasarada emrinde bulunan az askerle birlikte Müslümanlara ciddi zarar vermesine rağmen şehri ele geçirememiştir.⁴⁶⁹ Bu kuşatmanın en önemli sebeplerinden biri Trablus'un stratejik bir liman olmasıydı. Bu limana ikmal malzemeleri gelmekteydi ve Haçlılar gelen bu malzemeler sayesinde uzun süre şehri kuşatma altında tutabilmişlerdir. Bu duruma cevap olarak Trablus hâkimi Fahrü'l-Mülk İbn Ammar, adamlarını Haçlılar'a ait olan şehirlere göndererek oraları yağmalatmıştır. Fahrü'l-Mülk, Haçlılar'a ait olan şehirlere adamlarını göndererek tarlalardaki çiftçileri öldürüp ürünlerini gasp ederek Frankların lojistik sıkıntı yaşamalarını sağlamaya çalışmıştır.⁴⁷⁰

Saint Gilles daha önce Trablus'tan kaldırdığı kuşatmayı 497 Recep-Şaban/1104 Mart-Nisan tarihinde yinelemiştir. Saint Gilles Trablus'u fethetme planlarından vazgeçmemiştir. Bu sırada Avrupa'dan içerisinde tacir, hacı adayı ve askerlerin bulunduğu gemilerin geldiği haberi kendisine ulaşmıştır. Saint Gilles, bu durumdan faydalanmak istediği için gelen Frankları ikna ederek kendisiyle birlikte muhasaraya

⁴⁶⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 85; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 500; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 400; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 76; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 74-75.

⁴⁶⁷ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 401.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 68; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 478.

⁴⁶⁹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 402.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 68; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 478; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, II*, s. 48.

dâhil olmalarını sağlamıştır. Şehri günlerce muhasara altında tutmalarına ve Müslüman ahaliye yiyecek-içecek sıkıntısı vermelerine rağmen burayı ele geçiremeden muhasarayı kaldırmak zorunda kalmışlardır.⁴⁷¹

500/1107 yılında Haçlılar tekrardan Trablus'u kuşattılar ve daha önceki girişimleri olumsuz sonuçlansa da bundan vazgeçmemişlerdir. Bu koşullar altında dar bir alana hapsolan Trablus hâkimi Fahrü'l-Mülk'ün içinde bulunduğu durum beklediği yardımların gecikmesinden dolayı gün geçtikçe kötüleşmeye başlamıştır. Bu duruma bir çözüm bulmak isteyen Fahrü'l-Mülk, yaşanan sıkıntıları görüşmek için şehirden ayrılarak Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Bağdat'ta Abbâsî halifesi el-Müstazhir ve Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah ile görüşerek Trablus'un savunması için onlardan yardım talebinde bulunmuştur.⁴⁷²

Fahrü'l-Mülk, Trablus'tan ayrılmadan önce kendisinden sonra amcasının oğlu Ebü'l-Menakıb'ı şehri koruması için vekil bırakmıştır. Bunun yanında şehrin idaresini güvendiği adamlarına ve güllamlarına terk ederek onlara yaklaşık altı ay yetecek kadar erzak bıraktıktan sonra Trablus'tan ayrılmıştır. Fahrü'l-Mülk, amcasının oğlunun kendisinden sonra isyan etmesinden endişe ettiği için ona bağlılık yemini ettirmiştir. Fakat kendisi şehirden ayrıldıktan sonra amcasının oğlu Ebü'l-Menakıb ona karşı isyan ederek Mısır'daki el-Efdal b. Emîrû'l-Cüyûş'un himayesine girmek istediğini Fâtımîler'e bildirmiştir. Fahrü'l-Mülk, yerine vekil olarak bıraktığı Ebü'l-Menakıb'ın isyanını haber alınca Trablus'ta bulunan adamlarına onu yakalayıp Hevâbî kalesine hapsedmelerini emredince onlar da bu görevi yerine getirmişlerdir.⁴⁷³

Ebü'l-Menakıb'ın, Fâtımîler'i Trablus'a davet etmesinden sonra kendisi Fahrü'l-Mülk'ün adamları tarafından hapsedilince şehir halkı Efdal'e mektup yazarak kendisinden bir vali atamasını ve erzak yardımında bulunmasını talep etmiştir. Efdal bu davete olumlu cevap vererek Şerefüdevle b. Ebût-Tayyib'i 501/1108 yılında şehre vali olarak atamıştır. Şerefüdevle b. Ebût-Tayyib, yanında getirdiği erzaklar ile birlikte şehre girdikten sonra ilk olarak kendi hâkimiyetini pekiştirmiştir. Daha sonra şehirde bulunan

⁴⁷¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 231-232; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 402; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 69.

⁴⁷² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 120-121; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 541-542; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımıyyîn*, s. 453; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 402-403; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Tarihi-*, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 30; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 89.

⁴⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 257; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 120-121; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 541-542; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 90.

Fahrü'l-Mülk'ün adamlarını silahları ile birlikte gemilere bindirerek Mısır'a göndermiştir.⁴⁷⁴ Bu yaşanan olaylardan sonra Fahrü'l-Mülk, Trablus'a dönememiştir. Şehrini Haçlılardan korumak amacıyla yardım talebinde bulunmak için ayrıldığı şehri artık Fâtımîlerin himayesine geçmiştir.

Fâtımîler, içinde bulundukları koşullardan dolayı Trablus'u koruyabilecek güçten yoksundular. Bunun farkında olan Haçlılar bütün kuvvetleri ile Trablus'a saldırmaya karar verdiler. Trablus'u ele geçirmek isteyen Haçlılar, 7 Şevval-17 Zilhicce 502/10 Mayıs-18 Temmuz 1109 tarihleri arasında şehri kuşatma altında tuttular. Şehirde yaşayan halkın erzak sıkıntısı yaşaması ve şehir sakinlerinin Mısır'dan bekledikleri yardımı getiren gemilerin denizde meydana gelen rüzgâr sebebiyle Trablus'a ulaşamaması insanların direncini kırmıştı. Müslümanların içinde bulundukları kötü şartları değerlendirmek isteyen Haçlılar bütün unsurları ile şehre saldırdılar. Haçlıların topyekûn saldırısı sonucunda 17 Zilhicce 502/18 Temmuz 1109 tarihinde Trablus düştü. Haçlılar daha önce ele geçirdikleri beldelerde yapmış oldukları katliam ve yağmalamayı burada da gerçekleştirdi. Şehirdeki değerli olan her şeyi yağmalarken; erkekleri savaş esiri, kadın ve çocukları da köle olarak ele geçirdiler. Şehrin valisi ve onunla birlikte olan askerlerin bir kısmı Trablus düşmeden önce Haçlılardan eman diledikleri için onların şehirden çıkmalarına izin verildi. Trablus'ta da daha önce ele geçirilen yerlerde uygulamaya konulan Cenova-Haçlı ittifakının sonuçları uygulandı. Ele geçirilen ganimetler ve yağmalanan malların üçte biri Cenovalılara verilirken üçte ikisi Bernard de Toulouse'un payına düştü.⁴⁷⁵

2.1.2.4.9. Fâtımîlerin Beyrut'u Kaybetmesi

Doğu Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biri olan Beyrut, Baudouin tarafından 494-495/1101-1102 yılında uzun süre kuşatma altında tutulmasına rağmen Haçlıların surları aşamaması nedeniyle ele geçirilememiştir. Bu kuşatmanın başarısız olması Haçlıların isteklerinden bir şey eksiltmemiştir. Yaklaşık 9 yıl sonra Cenova

⁴⁷⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 258; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 32; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 403; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri* “*Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi* (s. 142-549), s. 91; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 53.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 261-263; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 34; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 403-404; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri* “*Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi* (s. 142-549), s. 93-94; Özer, “*Fâtımî-Haçlı İlişkileri*(1098-1171)”, s. 94-95; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 56-57.

donanmasından faydalanan Baudouin, şehri Recep-Şaban 503/1110 Şubat ayında yeniden kuşatmaya başlamıştır.⁴⁷⁶

Şehri karadan ve denizden kuşatan Haçlılar, kuşatma sırasında surları aşabilmek için bir kule inşa ettiler. Kulenin yapımı tamamlanınca onu Beyrut'un surlarına doğru yürütmeye başladılar. Fakat şehrin içinden Müslümanların mancınıklarla attıkları kayalar kuleyi yıkarak kullanılmaz hale getirdi. Yapılan ilk kulenin tahrip olmasından sonra Haçlılar iki tane daha kule inşa ettiler. Bu sırada Beyrut halkının yardım talebine cevap olarak Mısır'dan on dokuz parçadan oluşan bir donanma şehre ulaştı. Fâtımî donanması Haçlılar ile giriştiği muharebeyi kazanarak birkaç gemiyi de ele geçirdi. Fâtımîlerin bu hamlesine cevap olarak Baudouin, Cenovalılardan yardım talebinde bulundu. Cenovalıların yaklaşık kırk parçadan oluşan donanmalarının Beyrut'a ulaşmasıyla da Haçlılar tüm güçleriyle şehre yüklendiler. Meydana gelen bu çetin savaşta Mısır donanmasının komutanının ve askerlerinin çoğunluğunun öldürülmesi Müslümanların direncini kırmıştı. 27 Şevval 503/19 Mayıs 1110 tarihinde Haçlılar şehri ele geçirdiler. Şehrin ele geçirilmesinden sonra Haçlı ordusu burayı da yağmalamaya başladı. Şehirde yaşayan insanlar ya esir olarak alındı ya da köle olarak ele geçirildi. Böylelikle Beyrut da Haçlıların idaresine girdi.⁴⁷⁷

Haçlılar kendi ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve aynı zamanda Doğu Akdeniz'de var olan hâkimiyetlerini perçinlemek amacıyla kıyı şeridi üzerinde bulunan yerleşim yerlerine saldırmaya devam ettiler. Aslında Haçlıların bu girişimleri ilerde Mısır'a yapılacak olan saldırının zeminini oluşturmaktaydı. Haçlılar kurmuş oldukları kontluklardan sonra Mısır'a da göz dikmişlerdi. Çünkü Mısır'ı ele geçirmeden bölgeye tam olarak hâkim olmak neredeyse imkânsızdı. Mısır'ın ele geçirilmesi bölge üzerinde etkili olmanın da yolunu açıyordu. Bu denklem tarih boyunca değişmedi asırlar geçmesine rağmen günümüzde de aynı teori geçerliliğini sürdürmektedir.

2.1.2.4.10. Sayda'nın Düşüşü

Haçlı Seferleri'nin başlamasından sonra Sayda şehrinin dış mahalleleri defalarca Haçlılar tarafından saldırıya uğramıştı. Haçlılar bu bölgede hâkimiyetlerini

⁴⁷⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 76; Özer, “*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*”, s. 97.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Kalânî, *Târîhu Dimaşk*, s. 268-269; İbn Kalanî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 40-41; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 455; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 404-405; Özer, “*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*”, s. 97-98; Aydın, *İbn Kalanî, Hayatı ve Eserleri “Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 99-100; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 76.

sağlamlaştırabilmek amacıyla özellikle Filistin, Suriye ve Lübnan kıyılarında yer alan şehirlere saldırmayı sürdürmüşlerdir.⁴⁷⁸

Sayda, Fâtımîler ve Selçuklular arasında sürekli el değiştirse de iki devletin de ortak gayesi burayı Haçlılara karşı korumaktı. 499/1106 yılının ilkbaharında Sayda limanına yanaşan İngiliz, Flemenk ve Danimarkalı hacı adaylarının da yardımıyla Baudouin şehri kuşattı. İşler istediği gibi gitmeyen ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kalan Baudouin, şehrin valisi Mecdü'd-Devle'nin on beş bin dinar göndermesi sonucunda geçici de olsa burayı ele geçirme isteğini ertelemiş oldu.⁴⁷⁹

Fakat burayı fethetmekten vazgeçmeyen Baudouin, yaklaşık iki yıl sonra yeniden şehri kuşattı. Bu kuşatma üzerine şehrin valisi Mecdü'd-Devle, Dımaşk valisi Atabek Tuğtekin'e kendisine yardım etmesi karşılığında otuz bin dinar vermeyi vaat etmiştir. Bütün bunlar yaşanırken siyasi dengelerde söz sahibi olmak isteyen Fâtımîler'e ait elli parçalık bir donanma Sayda'nın sularında Haçlılarla karşı karşıya gelmiştir. Fâtımîler, Haçlılar'a ait donanmanın büyük bir kısmını yok edince Baudouin kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Haçlılar kuşatmayı kaldırıp şehirden gittikten sonra Mecdü'd-Devle'nin yardım talebinde bulunduğu Tuğtekin, Sayda'ya varınca Dımaşk ordusunun şehre girişine izin verilmemiştir. Bu defa Dımaşk ordusu Sayda şehrini tehdit etmeye başlayınca Mecdü'd-Devle daha önce Tuğtekin'e vermeyi vaat ettiği otuz bin dinar yerine on bin dinar vererek bu sorunu da halletmiştir.⁴⁸⁰

503/1110 yılında Haçlı komutanlarından birinin yaklaşık 60 parçalık bir donanma ile hem hac niyetiyle hem de İslâm topraklarına saldırmak amacıyla bölgeye geldiğine dair haber Baudouin'e ulaşmıştır. Baudouin, daha önce gelen Haçlı kabilelerinde olduğu gibi bu grubu da askeri saldırılara katılmaları için ikna etmiştir. 9 Rebûlâhir 503/25 Ekim 1110 tarihinde Haçlılar şehri karadan ve denizden kuşatmaya başlamışlardır. Kuşatmanın başladığı sıralarda Mısır donanması Sûr Limanı'nda bulunmasına rağmen Sayda şehrine yardım için bölgeye gelememiştir. Haçlılar üzerini oklarla ve neften korunmak amacıyla sam yaprakları, hasır ve öküz derisiyle kaplı olan bir kule inşa ederek şehre doğru yaklaştırmışlardır. Şehir sakinleri dışarda yaşanan manzarayı görünce dirençleri kırılmıştır. Bunun sonucu olarak şehrin kadısını ve ileri gelenlerini eman dilemek için Baudouin'e göndermişlerdir. Yapılan görüşmeler

⁴⁷⁸ Tomar, Cengiz, "Sayda", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, s. 207, ss. 207-209, İstanbul 2009.

⁴⁷⁹ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 456; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 405; Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 98.

⁴⁸⁰ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 406; Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", s. 98-99.

sonucunda Baudouin şehir halkı ile birlikte askerlerin de eşyalarını alarak şehirden çıkmalarına izin vereceğine dair söz vermiştir. Kuşatma yaklaşık kırk beş gün devam etmiştir. Şehirden ayrılanların büyük çoğunluğu Türklerin hâkimiyetindeki Dimaşk'a gitmiştir. 26 Cemâziyelevvel 504/10 Aralık 1110 tarihinde şehir tamamen Haçlıların kontrolüne geçmiştir. Baudouin, burada küçük bir garnizon kurup şehirde düzeni sağladıktan sonra Kudüs'e dönmüştür. Fakat kısa bir süre sonra Sayda'ya geri dönerek şehirden ayrılmayıp burada kalan insanlardan yirmi bin dinardan fazla haraç almıştır.⁴⁸¹

2.1.2.4.11 Baudouin'in Mısır Seferi

Hemedan emiri Porsuk, Muharrem-Safer 509/Haziran 1115'te Haçlıların hâkimiyetinde bulunan topraklara sefer düzenleyince Askalân'da bulunan Fâtımî ordusu Haçlıların bu zor durumundan faydalanarak Yafa'ya bir saldırı düzenlemiştir. Kudüs'te asker bulunmamasını değerlendirmek isteyen Mısırlılar, Yafa'yı karadan ve denizden kuşatma altına almıştır. Fâtımî ordusu Yafa'ya girebilmek için her yolu denemiş olsa da bir türlü surları aşarak şehre girememiştir. Bu sırada Kudüs'ten Yafa için yardım gelmesinden çekinen Fâtımîler 19 Rebûlevvel 509/12 Ağustos 1115'de kuşatmayı kaldırarak geri çekilmişlerdir.⁴⁸²

Fâtımîler, Yafa'yı ele geçirmek için ilk teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasının ardından ikinci kez 29 Rebûlevvel 509/22 Ağustos 1115'te ani bir baskınla tekrar şehre saldırdılar. İlk kuşatmada olduğu gibi Fâtımîler surları aşmak için birçok girişimde bulundular. Fakat şehirde bulunan Haçlı askerlerinin önceki saldırıya göre daha fazla direniş göstermeleri Müslümanların bu kuşatmadan da elleri boş ayrılmalarına sebep oldu. Kuşatmanın ilk altı saatinde surlara tırmanmak isteyen Müslüman askerlerin birçoğu öldürüldü. Bunun akabinde kuşatmadan bir netice alamayacaklarını anlayan Fâtımî askerleri daha fazla kayıp vermeden çekilmeye karar verdiler.⁴⁸³

Baudouin, Fâtımîlerin Yafa'yı geri almak için yapmış oldukları saldırılara cevap vermek ve aynı zamanda Mısır'ı ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştır. Büyük bir ordu ile yola çıkan Baudouin, güzergâhı üzerinde bulunan beldeleri ele geçirerek buraları itaat altına almıştır. Tennîs'e vardığı zaman Nil Nehri'nde yüzünce daha önce almış olduğu yara kötüleşmeye başlamıştır. Durumunun kötü olduğunu anlayınca

⁴⁸¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 273-274; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 45-46; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylî Tarihî Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 103-104; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 406-407; Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 99-100.

⁴⁸² Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 101; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 410.

⁴⁸³ Özer, "*Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 101.

511/1118 Mart-Nisan'da Kudüs'e dönmüş ve orada ölmüştür.⁴⁸⁴ Baudouin'in vefatından sonra onun vasiyeti gereği Kudüs Krallığı'na Urfa Kontu Baudouin du Bourg getirilmiştir.⁴⁸⁵

I. Baudouin'in Mısır'ı ele geçirmek amacıyla yapmış olduğu bu yolculuk sonucunda Fâtımîler ülkelerinin Haçlı tehdidi ile karşı karşıya kaldığını anlamış oldular. I. Baudouin'in bu hamlesine karşılık vezir Efdal, süvarilerden oluşan kara ordusunu Askalân'a, donanmasını ise Sûr şehrine nakletti. Bununla da yetinmeyen Efdal, Haçlılara karşı ittifak arayışı içerisine girdi. Bunun sonucunda Mısır ve Dımaşk arasında Haçlılara karşı bir müttefiklik meydana geldi. Efdal, bu anlaşma sonucunda Askalân'da bulunan ordusunun Dımaşk Atabeki Tuğtekin'in emrine girmesini orduya ilettili. Mısır ve Dımaşk kuvvetlerinin birleşmesinden sonra bu ittifakın kendi ülkesi için tehlikeli olduğunu anlayan II. Baudouin, Tuğtekin'e elçi göndererek anlaşma yollarını aradı. Fakat Tuğtekin'in öne sürdüğü şartları ağır bulunca ortak bir zeminde buluşamadılar. Tuğtekin, Mısır ordusunun da kendisine katılmasıyla tek komutan olarak idare ettiği askerlerinin Askalân'ın kuzeyinde karargâh kurmasını emretti. Yaklaşık birkaç ay savaş pozisyonunda hazır bekleyen ordular herhangi bir çatışmaya girişmeden ülkelerine geri döndüler.⁴⁸⁶

Baudouin'in Mısır Seferi sırasında vezir Efdal, ülkesini bekleyen tehlikenin farkına vararak Dımaşk Atabeki Tuğtekin'den yardım talebinde bulunmuştur. Ortaya çıkan bu ittifak uzun yıllar devam etmiştir. Fakat bu durumu yorumlamak gerekirse Efdal, Haçlı Seferleri'nin başlangıcında Türklerin Mısır'ı ele geçirmesinden çekindiği için Hristiyan Batılılarla anlaşma yollarını aramıştır. Haçlılar amaçlarına hizmet eden bu davranışı gerçek emellerini gizleyerek bir süre çıkarlarına uygun bir şekilde kullanmışlardır. Efdal, Kudüs'ün Haçlılar tarafından istila edilmesinden sonra onların

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 178; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 608.

İbnü'l-Esîr, Baudouin'in yarısından dolayı kötüleştiği ve bu yüzden Kudüs'e dönerek orada vefat ettiğini aktarırken; Çelik, ise eserinde Baudouin'in tifo yüzünden rahatsızlandığını ve Arîş yakınlarında öldüğünü aktarmaktadır. Bu bilgilere ek olarak Özer, Baudouin'in, sefer sırasında yediği bir balıktan dolayı rahatsızlandığını Akkâ kuşatması dönüşünde ağrıların arttığını daha sonra Arîş yakınlarında öldüğünü ama cesedinin Kudüs'e götürülerek orada defnedildiğini bildirmektedir.

Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 464; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 411; Özer, "*Fâtûmî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 102.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. IX, s. 178; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, c. VIII, s. 608; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 464.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 178; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, s. 608-609; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 411-412; Özer, "*Fâtûmî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*", s. 103-104.

gerçek niyetini anlamış ve siyasi politikasını yeniden gözden geçirme ihtiyacı hissetmiştir.

Fâtımîler ve Haçlılar başlığımızın altında bu iki grup arasındaki ilk zamanlarda meydana gelen çıkar ilişkisine dayalı dayanışmanın nedenlerini aktarmaya çalıştık. Kaynakların bir kısmında Efdal'ın Haçlıları Doğu'ya davet ettiği aktarılsa da bu bilgi tarihi gerçeklerle bağdaşmayacak tarzdadır. Fakat Efdal'ın Ermeni-Şîî kimliği onun tarihçilerden tarafından eleştirilmesinde etkili bir unsur olmuştur. Yaptığımız araştırmalardan elde edebildiğimiz kadarıyla Efdal, düşmanı olan ve Mısır'ı tehdit eden Türkler'e karşı Haçlılar'ı desteklemeyi uygun görmüştür. Bu amaçla seferlerin başladığı ilk dönemlerde onların gerçek niyetini anlayamadığı ve büyük resmi göremediğinden dolayı Haçlı Seferleri'nin gerçek niyetini idrak edememiştir. Bunlara ek olarak dönemin Müslüman devletleri ve beylikleri kendi çıkarları için birbirleri ile mücadele ederken Haçlılar bu durumu kullanarak İslâm topraklarında etkisi yüz yıllar boyunca sürecek katliamlara sebep olmuşlardır. Fâtımîler ve diğer Müslüman devletler, aralarındaki mezhepsel veya siyasi farklılıkları bir kenara bırakarak bu soruna daha ciddi yaklaşırlardı belki de Haçlılar, Suriye ve Filistin bölgelerinde bu kadar rahat bir şekilde ilerleme kaydedemeyeceklerdi.

2.1.2.5. Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin Ölümü

Çelik, Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî'nin 28 yıllık vezareti sırasında almış olduğu kararlar ve uyguladığı politikalar sonucunda çok sayıda düşman sahibi olduğunu söylemektedir. Efdal, kendisini bekleyen tehlikenin farkına varınca Mısır'a ve özellikle Kahire'ye yabancıların girişini engellemeye çalışmıştır. Fakat aldığı önlemler Hasan Sabbah'ın fedailerinin Mısır'a girişine mani olamamıştır.⁴⁸⁷

Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî, 515 senesinin Ramazan ayının son gününde⁴⁸⁸ (1121 Kasım-Aralık) 57 yaşındayken bayram günlerinde uygulanan bir gelenek olarak askerlere silah dağıtmak için ordunun silah deposuna gitti. Efdal'ın yanında bulunan askerler toprak zeminde hareket edince ortalık toz dumana büründü. Bunun üzerine durumdan rahatsız olan Efdal, beraberinde iki asker ile birlikte oradan ayrıldı. Efdal ve yanındaki askerler Ravza ile Fustat arasında yer alan Suvâikatân (es-Sayâkıla)

⁴⁸⁷ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), s. 355.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre Efdal, 23 Ramazan 515/5 Aralık 1121 tarihinde saldırıya uğramış ve daha sonra vefat etmiştir.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 207; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 21.

Çarşısı'nın yanı başında bulunan köprü'nün ortasına vardıkları sırada saldırıya uğradılar.⁴⁸⁹ Aldığı kılıç darbeleri sonucunda ağır yaralanan Efdal, Ramazan Bayramı'nın ikinci gününde vefat etmiştir.⁴⁹⁰ Efdal'ın ölümünden Nizârî-İsmâîliler sorumlu tutulsa da yaşanan bu suikast genel olarak onların eliyle gerçekleşen fakat halife Âmir-Biahkâmillâh'ın emriyle/planlamasıyla meydana gelen bir vakıa olarak aktarılmaktadır.⁴⁹¹ Nizârîler, Müsta'li-Billâh'ın Efdal tarafından halife olarak belirlenmesinden itibaren zaten vezire karşı bir düşmanlık içerisinde bulunuyorlardı. Halife Âmir-Biahkâmillâh ise tahtta olduğu zaman dilimi boyunca Efdal tarafından bütün siyasi yetkilerinden soyutlanmış, sadece unvan taşıyan sembolik bir halife konumuna düşmüştü. Efdal, vezareti sırasında yapmış oldukları ile her iki grubun düşmanlığını kazanmıştı. Aktarılan bu bilgilerden yola çıkılarak tarihçiler Efdal'ın halife Âmir-Biahkâmillâh'ın planlamasıyla ya da bilgisi dâhilinde böyle bir suikaste kurban gittiği fikri üzerinde durmaktadırlar. Çünkü Efdal'ın ölümü Âmir-Biahkâmillâh'a ve kendisinden sonra vezir olan Muhammed b. Fâtik el-Betâihî'ye yaradı. Bu bilgilerden dolayı ikisinin bu suikastı tertiplediği kabul edilmektedir.⁴⁹² Efdal, öldürülünce Âmir-Biahkâmillâh, bu durumdan duyduğu mutluluğu Mısır'ın önde gelenlerinin önünde açıkça ortaya koymuştur.⁴⁹³ Bu da onun bu olayla bağlantılı olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin vefatından sonra halife Âmir-Biahkâmillâh, Daru'l-Mülk'e giderek maktûl vezire ait olan hazineyi ve değerli eşyalarla birlikte konağını müsadere ettirmiştir.⁴⁹⁴

Efdal, vefat ettiğinde geride içerisinde altınlarla dolu olan sandıklar, değerli eşyalar, o dönemde çok pahalı olan ve zenginliği sembolize eden Hindistan'a ait olan parfümler, puhurlar, sayısı çok fazla olan misk ile birlikte çok sayıda değerli şamdan

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 207-208; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 21; bkz. Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 396.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 323; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 84; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 450,451; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, II, s. 235; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 297; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 355; Ertaş, "Fâtûmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 74.

⁴⁹¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 222; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 272; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 396-397.

⁴⁹² İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 323; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 89; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 143; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 84; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 272; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 355; Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

⁴⁹³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s. 325; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 84; Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi (s. 142-549)*, s. 144.

⁴⁹⁴ Makrizî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 60; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, s. 162-163; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 355.

bırakmıştır.⁴⁹⁵ Efdal'in sahip olduğu malların çokluğu, yaklaşık 40 gün boyunca tespitinin yapılabilmesinden ve taşınabilmesinden anlaşılabilmektedir.⁴⁹⁶

İbn Kalanisî, Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin dindar olduğunu, salih amelleri ile bilindiğini, emrindeki askerlerine ve halka karşı adaletle hükmettiğini bildirmektedir. Yine onun aktardığına göre Efdal, cömert olmasının yanı sıra azimli ve kararlı bir kişiliğe de sahipti.⁴⁹⁷ İbnü'l-Esîr'e göre vezir Efdal'in ölümünden sonra onu sevenler uzun süre yas tutmuşlardı. Onun vefat etmesiyle Fâtımîler'de işler eskisinden daha da kötüye gitmiş ve devlet bir daha toparlanamamıştı.⁴⁹⁸

Onu sevenler olduğu kadar sevmeyen İsmâîlîler de mevcuttu. Özellikle Nizârililer, Musta'lî-Billâh'ı halife olarak belirlemesinden dolayı kendisine kin beslemekteydiler. Aynı zamanda Efdal'in kendi vezirliği döneminde Sünnî inanca karşı olumlu tutum içinde olması ve Mısır'da yaşayan Sünnîlerin itikatlarını söylemelerine izin vermesi gibi durumlar da onun İsmâîlîler tarafından eleştirilmesine neden olmuştur.⁴⁹⁹

2.1.2.6. Âmir-Biahkâmillâh'ın Ölümü ve Hâfız-Lidînillâh'ın Halife Olması

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin bir suikast sonucunda hayatını kaybetmesi *Cemâlî Ailesinin* sonunu hazırlayan olayların başlangıcı olmuştur. Âmir-Biahkâmillâh, kaynaklara göre Efdal suikastinde parmağı olan Muhammed b. Fâtik el-Betâihî'yi (515-519/1122-1125) maktul vezirin yerine vezaret görevine getirdi. Muhammed b. Fâtik el-Betâihî ilk olarak bu görevi kabul etmese de Âmir-Biahkâmillâh'ın isteği üzerine yaklaşık 6 ay kadar bir alt görevde bulunduktan sonra resmi olarak vezirliğe atandı.⁵⁰⁰

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin ölüm haberinden sonra Daru'l-Mülk'e giden Âmir-Biahkâmillâh vezirine ait olan bütün malları ve değerli eşyaları müsadere ettirmiştir. Muhtemelen de aile efradını kendi sarayına aldırıştır. Daha sonra Efdal'in çocuklarından Ebû Ali Ahmed b. Efdal'in haricindekileri öldürtmüştür. Ebû Ali Ahmed

⁴⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 222; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 89.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 208; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 21.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 324; İbn Kalanisî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 84-85.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 208; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 22.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 208; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 21.

⁵⁰⁰ Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 398; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 357.

b. Efdal'i ise öldürmeyip hapse attırmıştır.⁵⁰¹ Âmir-Biahkâmillâh'ın neden sadece Ebû Ali Ahmed b. Efdal'i sağ bıraktığı akıllarda soru işareti oluştursa da kaynaklarda bu sorunun cevabına rastlayamadık.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin ölümünden sonra Âmir-Biahkâmillâh ve veziri Muhammed b. Fâtik el-Betâihî, Mısır'a Bâtînîlerin sızmasını engellemek için birçok önlem almışlardı. Fakat almış oldukları önlemler pek de işe yaramamıştır. Âmir-Biahkâmillâh, 34 yaşındayken Ravza adasında kendisine ait olan bir mesire alanına gezintiye gittiği bir gün Bâtînî bir grubun saldırısına uğrayarak 2 Zilkade 524/7 Ekim 1130 tarihinde hayatını kaybetmiştir.⁵⁰² Halifelik süresi 29 yıl 5 ay süren Âmir-Biahkâmillâh, halkına karşı kötü davrandığı için insanlar tarafından sevildiği pek söylenemezdi.⁵⁰³

Âmir-Biahkâmillâh'ın vefatından sonra Fâtımîler'de yeniden imamet sorunu ortaya çıkmıştır. Çünkü Âmir-Biahkâmillâh'ın kendisinden sonra halife olarak bırakacağı erkek bir çocuğu bulunmuyordu. Burada bir kez daha İsmâilî inancın iktidarın isteğine göre yeniden düzenlenmesi zaruriyeti ortaya çıkmıştır. Aslında bu yaşanan olay Fâtımîlerin yıkılışının hızlanmaya başladığının göstergesidir. Fâtımîler'de böyle bir belirsizlik ortaya çıkınca Âmir-Biahkâmillâh'ın amcasının oğlu olan Abdülmecid, ailenin en yaşlı üyesi olmasından dolayı halifelik için ön plana çıkmıştır. Abdülmecid, Hâfız-Lidînillâh lakabını alarak halktan biat almaya başlamıştır.⁵⁰⁴

Hâfız-Lidînillâh'ın halife olmasında etkili olan unsurlar hakkında kaynaklar aynı zamanda ordunun önde gelen komutanlarından olan Hezârülmülûk Cevâmerd ile Âdil Bergaş'ın adını da zikretmektedir. Bu iki isim Âmir-Biahkâmillâh'ın vefat etmeden bir hafta önce rüyasında hanımının erkek çocuk doğuracağını gördüğünü aktararak çocuğun doğumuna kadar da ailenin en yaşlı ve olgun üyesi olan Abdülmecid'in ona naiblik yapacağını söylemiştir. Bunun sonucunda Abdülmecid'e Hâfız-Lidînillâh unvanını

⁵⁰¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, V, s. 247-248; Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, XXXVII, s. 194- XXXVI, s. 140; Makrîzî, *İtti 'âzü 'l-hunefâ*, III, s. 60.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, IX, s. 255; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, IX, s. 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, c. XII, s. 200-201; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 362; Özaydın, Abdülkerim, "Âmir-Biahkâmillâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, ss. 68, İstanbul 1991; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 66.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, IX, s. 255; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, IX, s. 79.

⁵⁰⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire*, V, s. 237; İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru 'z-zırâf ve 'l-mütemâcinîn*, s. 106; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi 'l-beşer*, III, s. 4; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVI, s. 285; Takkûş, *Târihu 'l-Fâtımiyyîn*, s. 403; Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 66.

vererek ona biat etmişlerdir. Hezârülmülûk Cevâmerd sayesinde halife olan Hâfız-Lidînillâh bu desteğinin karşılığında onu vezirliğe getirmiştir.⁵⁰⁵

Âmir-Biahkâmillâh, vefat ettikten sonra kendisinin yerine imam olarak bırakacağı bir oğlunun olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Kaynaklarda onun öldüğü tarihte bir erkek çocuğunun olmadığı aktarılsa da bazı müverrihler eşinin erkek bir çocuğa gebe olduğunu kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, Âmir-Biahkâmillâh'ın öldüğünde erkek çocuğunun olmadığını bu yüzden amcasının oğlu olan Abdülmecid'in halife olarak biat almadığını sadece doğacak olan çocuğun vekili olarak insanlardan biat aldığını aktarmaktadır. Eğer karısı erkek çocuk dünyaya getirirse o halife olacak Abdülmecid ise onun naibi olacaktı.⁵⁰⁶ Bu aktarılan bilgilere bakılırsa karısının hamile olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hallikân⁵⁰⁷ ve İbn Tağrîberdi eşinin kız çocuk doğurduğunu aktarırken⁵⁰⁸, İbn Müyesser ve Nüveyrî ise Âmir-Biahkâmillâh'ın Ebü'l-Kâsım et-Tayyib adında bir erkek çocuğunun olduğunu kaydetmektedir.⁵⁰⁹ Aktarılan bilgilere bakıldığı zaman Âmir-Biahkâmillâh'ın hayatta olan bir erkek çocuğu olsaydı ya da eşi böyle bir çocuğa gebe kalmış olsaydı Hâfız-Lidînillâh halife olamazdı. Fakat Hâfız-Lidînillâh'ın halifelîğe geliş şekline bakılırsa kendisini “imâm-ı müstevda” (emanetçi halife-imam)⁵¹⁰ olarak tanımlaması bu göreve geçici olarak geldiğine bir işaret olarak kabul edilebilir. Ama dönemin şartlarına bakılırsa Âmir-Biahkâmillâh vefat ettikten sonra bir halife seçilmesi gerekiyordu. Onun erkek oğlu olmadığı ve devletin de halifesiz kalamayacağı gerçeği göz önünde bulundurularak Fâtımîlerin bu sorunu imamete yeni bir form kazandırarak telafi etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Emanetçi imam formülü üzerinden bu krizi çözmeye çalışmışlardır.

⁵⁰⁵ Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 403; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 363; Ertaş, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 74; Güner, Ahmet, “Hâfız-Lidînillâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, s. 108, ss. 108-110, İstanbul 1997.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 255; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 79.

⁵⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 337.

⁵⁰⁸ bkz. İbn Tağrîberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 237.

⁵⁰⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 144; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 362; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 108.

⁵¹⁰ Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 363; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 108.

2.1.3. Ebû Ali Ahmed B. Efdal (524-526/1130-1131)

2.1.3.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Ebû Ali Ahmed b. Efdal'in vezir olmadan önceki hayatı ile ilgili bilgiler, babasının ölümü sonrasında yaşadıkları ile sınırlıdır. Kaynaklarda daha çok onun vezir olmasını hızlandıran süreç ve bu göreve geldikten sonra yaptığı icraatlar aktarılmaktadır.

Hâfız-Lidînillâh'ın halife olmasıyla Fâtımîler'de siyasi sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Hezârülmülûk Cevâmerd'in Hâfız-Lidînillâh tarafından vezirliğe getirilmesi ordu içinde huzursuzluğa neden olmuştur.⁵¹¹ Ortaya çıkan bu sorunda Âdil Bergaş'ın Hezârülmülûk Cevâmerd'in vezir olarak atanmasından duyduğu rahatsızlığın payı da bulunmaktaydı.⁵¹² Ülkenin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumda Ebû Ali Ahmed'in adı halk ve ordu arasında ön plana çıkmaya başlamıştır. Mısırlılar Ebû Ali Ahmed'in babası Efdal'i ve dedesi Bedrû'l-Cemâlî'yi henüz unutmuş değillerdi. Çünkü Cemâlî ailesi Mısır'a geldikten sonra ülkenin içinde bulunduğu çalkantılı döneme son vererek devletin yıkılmasını geciktirmiştir. Bedrû'l-Cemâlî ve oğlu Efdal her ne kadar kendi dönemlerinde adeta bir hükümdar gibi davranarak halifeleri saf dışı bıraksalar da, Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin vezirliğinin son dönemlerinde siyasi başarısızlıklar yaşanmış olsa da ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan ülkeyi göreve geldikleri günden daha ileriye taşımayı başarmışlardı. Bütün bu yaşananlar sonucunda halk arasında bu aileye karşı güven ve sevgi bağı oluşmuştu.

Ebû Ali Ahmed'in, vezirlik öncesi hayatına dair ayrıntılara rastlanmamaktadır. Babasının vefatından sonra hapse atılan Ebû Ali Ahmed, buradan kurtulduktan sonra vezir olmuştur. Fakat görevde bulunduğu zaman diliminde ailesine uygulanan baskıların intikamını almaya çalışması⁵¹³ ve bu uğurda Fâtımîlerin çıkarlarına ters davranmasından dolayı bir yıl gibi kısa bir süre vezirlik yaptıktan sonra öldürülmüştür. Bu nedenle vezareti bir yıllla sınırlı kaldığı için elimizde bulunan bilgiler kısıtlıdır.

Ebû Ali Ahmed, devletin içinde bulunduğu bu zorlu dönemde ayaklanan ordu tarafından hapisten kurtarıldı ve vezirliğe getirildi.⁵¹⁴ Hucriye⁵¹⁵ olarak bilinen bir

⁵¹¹ Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 74; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 108.

⁵¹² Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 403; Korkmaz, Fatih, "Fâtımîler Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3, s. 85, Bayburt 2009, ss. 79-89.

⁵¹³ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 403.

⁵¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 335-336; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 178; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 403-404.

askeri birliğin Hâfız-Lidînillâh'ın veziri olan Hezârülmülûk'e saldırıp onu öldürdükten sonra Ebû Ali Ahmed'i hapisten kurtararak vezir yaptıkları kaydedilmektedir.⁵¹⁶ Buna ek olarak Hezârülmülûk'ün vezir olmasını içine sindiremeyen Âdil Bergaş'ın Ebû Ali Ahmed ile diyalog kurarak onu vezirliğe ikna ettikten sonra orduda bulunan çoğunluğu Ermeni ağırlıklı olan Cuyûşî'ye grubunun da desteğini alarak böyle bir darbe düzenlediği aktarılan bilgiler arasında bulunmaktadır.⁵¹⁷

Ordunun gerçekleştirdiği bu ayaklanma vezir Hezârülmülûk öldürülmesiyle sonuçlanınca halife Hâfız-Lidînillâh askerlerin baskılarına boyun eğerek Ebû Ali Ahmed'i *Küteyfât* lakabıyla yeni vezir olarak duyurmuştur. Ebû Ali Ahmed, vezir olduktan sonra babası ve dedesinin yapmış olduklarını gölgede bırakan ve Fâtımî tarihinde devrim sayılacak nitelikte icraatlar gerçekleştirmiştir.⁵¹⁸

Ebû Ali Ahmed babası öldürüldükten sonra hapse atılmıştı.⁵¹⁹ Hapisten kurtarılıp vezirliğe getirilince ilk olarak ailesine yapılan kötülüklerin hesabını sormaya başlamıştır. Bu amaçla halife Hâfız-Lidînillâh'ı ev hapsine mahkum edecek kadar ileri gitmiş ve onun siyasi yetkilerini elinden almıştır. Ebû Ali Ahmed'in izin verdiklerinin dışında kimse halife ile görüşemiyordu. Halifenin sadece unvanı onda kalmış siyasi yetkilerinin hepsi elinden alınmıştır. Önceki halife Âmir-Biahkâmillâh'ın, babası Efdal'in ölümünden sonra müsadere ettiği hazineyi ele geçirmiştir.⁵²⁰

Ebû Ali Ahmed, vezir olduktan sonra Hâfız-Lidînillâh'ın hilafeti neredeyse geçerliliğini kaybetmişti. Ebû Ali Ahmed, Hâfız-Lidînillâh'ın bütün servetine el koyarak kendi himayesine aktardı. Ebû Ali Ahmed, Fâtımîlerin dini inanç ve ilkelerinde de devrim niteliğinde sayılabilecek yenilikleri uygulamaya başladı. Hâfız-Lidînillâh'ın

İbnü'l-Esîr, Hâfız-Lidînillâh'ın halife olduktan sonra Ebû Ali Ahmed b. el-Efdal'i vezirliğe getirdiğini aktarırken ordunun bu işte olan payına değinmemiştir.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 255; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 79.

⁵¹⁵ Güney Arabistan'da yaşayan bir kabilenin adıdır. Kabilenin bir kısmının Mısır'a sonradan geldiği ve Fatımî ordusunda görev aldıkları aktarılmaktadır.

Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 171.

⁵¹⁶ Sevim, *Âzîmî Tarihi*, s. 66.

⁵¹⁷ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, s. 92; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 404; Dadoyan, *The Armenians*, s. 91; Korkmaz, "Fâtımîler Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâli Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri", s. 85.

⁵¹⁸ Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 74;

⁵¹⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 277.

⁵²⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 239; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 255; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 79; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, s. 255-256; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târîhi'l-beşer*, III, s. 4, XVI, s. 285; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 35; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 178; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 363; Korkmaz, "Fâtımîler Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâli Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri", s. 86.

imam olarak halka dini hitapta bulunmasını yasakladı. Buna ilaveten Hâfız-Lidînillâh'ın ve Ca'fer es-Sâdık'ın isimlerini hutbelerden kaldırttı. Ezandan *eşhedü enne aliyyen veliyyullah ile hayye alâ hayri'l-amel ve Muhammedün ve Aliyyün hayru'l beşer* ifadesini çıkardı. Hâfız-Lidînillâh'ın imamlığını ret ederek beklenen on ikinci imam olan 'İmamu'l-Muntazar' adına davette bulunmaya başladı.⁵²¹ Aynı zamanda kendi adına para bastırarak üzerine *Allahu's-Samed, el-İmam Muhammed* ibaresini yazdırdı fakat bu dönemde Mısır'da bu isimde bir imam bulunmuyordu.⁵²² İbn Tağrıberdî, Ebû Ali Ahmed'in dini görüşü hakkında bilgi verirken babası Efdal b. Bedrû'l Cemâlî gibi Sünnî eğilimli olduğunu belirtmektedir.⁵²³ Dadoyan, Ebû Ali Ahmed'in bütün bu süreçte babasının Efdaliyye adındaki birliklerinden faydalandığını söylemektedir.⁵²⁴ Ebû Ali Ahmed, 1 yıl, 1 ay ve 10 günlük vezirliği⁵²⁵ sırasında İmâmiyye'nin görüşlerini temel alan bir devlet düzeni oluşturmaya çalışınca bu faaliyetleri rahatsızlık yaratmıştır.⁵²⁶

2.1.3.2. Ebû Ali Ahmed b. Efdal'in Ölümü

Münâvî, Ebû Ali Ahmed'in vezirliği sırasında yapmış olduğu reformların Fâtımî hanedanını birtakım önlemler almaya ittiğini belirtmektedir.⁵²⁷ Çünkü eğer zamanında bu önlemler alınmasaydı Fâtımîler tarih sahnesinden silinebilirdi. Nâsıru'l-Cüyûş Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin önderliğinde Ebû Ali Ahmed'i ortadan kaldırmak için bir suikast tertiplendi. Ebû Ali Ahmed, 16 Muharrem 526/8 Aralık 1131 Salı günü Babu'l-Fütûh'un dışındaki tarlada adamları ile birlikte top (kurre) oynarken Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin adamlarının saldırısı sonucunda öldü. Ebû Ali Ahmed'in öldürülmesinden sonra Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni adamları ile birlikte Hâfız-Lidînillâh'ın tutulduğu hücreye giderek onu oradan çıkardılar. Daha sonra orada bulunanlar ve halk Hâfız-Lidînillâh'a yeniden biat etti.⁵²⁸ Ebû Ali Ahmed,

⁵²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 239; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, XX, s. 399; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 336; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVII, s. 194; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 5-6; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 403; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 179-180; Dadoyan, *The Armenians*, s. 99; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 364; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 108.

⁵²² Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 403; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 364.

⁵²³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 239.

⁵²⁴ Dadoyan, *The Armenians*, s. 96.

⁵²⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 144.

⁵²⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 239; Ertaş, "Fâtûmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 75.

⁵²⁷ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 277.

⁵²⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 239-240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 261; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 84; Zehebî, *Siyeru'l-âmi'n-nübelâ*, XIX, s. 509;

öldürüldükten sonra Hâfız-Lidînillâh'ın emri ile evi yağmalandı. Evinde bulunan bütün serveti hilafet sarayına nakledildi.⁵²⁹

Ebû Ali Ahmed'in öldürülmesiyle dedesi Bedrû'l-Cemâlî'nin Mısır'a geldikten sonra temelini attığı ve babası Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin sağlamaştırdığı *Cemâlî* ailesinin tahakkümü son buldu.

2.1.4. Ebü'l-Feth Yânis El-Ermeni (526-526/1131-1132)

2.1.4.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Hâfız-Lidînillâh, Ebû Ali Ahmed'in öldürülmesinden sonra hapsediği hücreden çıkararak yeniden halktan biat almıştır. Fakat bu sefer emanetçi imam olarak değil Fâtımîlerin yeni imamı olarak bunu gerçekleştirmiştir.⁵³⁰ Hâfız-Lidînillâh, amcasının oğlu olan maktul halife Âmir-Biahkâmillâh'ın kendisini imamete tavsiye etmesini Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Hz. Ali'yi Gadîr-i Hum'da kendisinden sonra imam olarak bırakmasına benzeterek bu durumu meşrulaştırmıştır.⁵³¹ Hâfız-Lidînillâh'ın hilafete yeniden geçtiği 3 Rebûlâhir 526 / 22 Şubat 1132 günü *zafer bayramı* (îdü'n-nasr) olarak ilan edilmiş ve devletin yıkılışına kadar kutlanmıştır.⁵³² Yaşanan bu olaylara bakıldığı zaman Efdal b. Bedrû'l Cemâlî'nin Nizâr'ı veliahtlıktan azletmesinden sonra Fâtımîler'de ikinci defa imamet sorunu yaşanmıştır.

Ebû Ali Ahmed'in öldürülmesinden sonra Hâfız-Lidînillâh tarafından Nâsîru'l-Cüyûş Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'ye *Emîrû'l- Cüyûş* lakabı verilerek vezirliğe getirildi. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin ordusunda yer alan önemli komutanlardan biriydi. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, zeki olduğu kadar iyi bir idareci vasfına da sahipti.⁵³³ Yânis'in, vezaretten önceki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmasa da onun vezir Abbas es-Senhâcî'nin dedesi Bâdîs'in Ermeni asıllı

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, s. 141; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 143; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 36; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 405; Dadoyan, *The Armenians*, s. 102; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 364; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 108.

⁵²⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 240; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, s. 141; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, s. 36.

⁵³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 261; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 85.

⁵³¹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 364.

⁵³² Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, s. 405; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 277; Dadoyan, *The Armenians*, s. 102; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 364; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 108.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 261-262; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 85; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 143-144.

kölesi olduğu ve Bâdis tarafından Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'ye hediye edildiği bilinen bilgiler arasındadır.⁵³⁴

Dadoyan, Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin vezir olarak atandıktan sonra Bedrû'l-Cemâlî'nin Mısır'a ilk geldiğinde uyguladığı politikayı takip ederek benzer bir siyaset uyguladığını söylemektedir. Yine aynı şekilde ilk olarak kendi konumunu sağlamlaştırmak için Fâtımî sarayına bağlı askeri güçleri lağv ederek kendisine bağlı *Yânisiyye* birliklerini meydana getirdiğini aktarmaktadır. Oluşturduğu bu birlikler Mısır ordusunun merkez gücünü meydana getiriyordu.⁵³⁵ Bütün bu faaliyetlere bakılırsa Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'in Hâfız-Lidînillâh'a güvenmediği ve Ebû Ali Ahmed'in başına gelen korkunç sonu yaşamak istemediği için kendince önlemler aldığı görülmektedir.

Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin dini kimliği ile ilgili olarak onun Şiî-İsmâîlî inancıya sahip olduğu bilinmektedir. Dadoyan, Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin dindar bir kişiliğe sahip olduğunu aktarırken buna delil olarak onun döneminde yapımına başlanan iki camiye göstermektedir.⁵³⁶ Fakat sadece bu bilgiye bakarak Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin dini kimliği hakkında dindar hükmüne varmak doğru değildir. Ertaş'ın, bildirdiğine göre İmad'ın, *The Fatimid Vizierate* adlı eserinde onun Hristiyan olduğu bilgisi yer almaktadır.⁵³⁷

2.1.4.2. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin Ölümü

Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, kişilik olarak ince eleyip sık düşünen, birçok duruma hazırlıklı olan zeki bir kişi olarak bilinmekteydi. Hâfız-Lidînillâh onu vezir yapmakla doğru bir adım atmadığının farkındaydı. Bu yüzden ondan kurtulmanın yollarını aradı. Hâfız-Lidînillâh'ın kendisine karşı değişen tavrının farkına varan Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, halifeye güvenmiyordu. Bundan dolayı onunla birlikte bulunduğu ortamlarda zehirlenmekten korktuğu için kendisine ikram edilen hiçbir şeyi yiyip içmedi. Hâfız-Lidînillâh, Yânis'in kendisine karşı temkinli hareketlerini fark edince onun hizmetçisi aracılığıyla tuvaletine zehirli su koydurdu. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, taharetlenince zehirlendi ve vücuduna kurtlar düşmeye başladı. Vücuduna düşen kurtlar

⁵³⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 145; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 75.

⁵³⁵ Dadoyan, *The Armenians*, s. 102.

⁵³⁶ Dadoyan, *The Armenians*, s. 102.

⁵³⁷ bkz. al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 169; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 75-76.

yüzünden vezirin bağırsakları dışarı çıkmaya başladı. Bunun sonucunda doktorlar kendisine eğer ayağa kalkarsa öleceğini bildirdiler. Bunun haberini alan Hâfız-Lidînillâh, ziyaret bahanesiyle Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin yanına gelince vezir saygısını göstermek için ayağa kalktı. Bunu yaparken halifenin gerçek amacının onu ayağa kaldırmak ve ölümüne neden olmak istediğini bilmiyordu.⁵³⁸ Hâfız-Lidînillâh daha sonra onun yanında ayrılınca Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, o günün gecesinde yani 26 Zilhicce 526/ 7 Kasım 1132'de vefat etti.⁵³⁹

Ebû Ali Ahmed'in öldürülmesinden sonra göreve gelen Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, yaklaşık 9 ay kadar bu makamda bulunmuştur.⁵⁴⁰ Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, vefat edince geride iki çocuk bırakmıştır. Halife, Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'nin iki oğlunu kendi himayesine aldı ve bakımlarını üstlenmiştir.⁵⁴¹

Münâvî, Hâfız-Lidînillâh'ın vezir Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'den kurtulduktan sonra bir süre yeni bir vezir tayin etmeden devleti yönetmeye çalıştığını söylemektedir.⁵⁴² Çünkü kendi hilafeti sırasında önce Ebû Ali Ahmed b. Efdal'i vezir olarak atamış fakat onun yönetime gelmesinden sonra yeni vezirin emri ile sarayında hapis hayatı yaşamıştır. Bu duruma son vermek ve Ebû Ali Ahmed'in tahakkümünden kurtulmak için bu defa da başka bir Ermeni komutan olan Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni'yi meşru vezirini öldürmekle görevlendirmiştir. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni, bu görevi tamamlayınca Hâfız-Lidînillâh tarafından kendisine ödül olarak vezirlik verilmiştir. Fakat halife yeni vezirine güvenmediği gibi Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni de ona güven duymamıştır. Böyle bir ortamda Hâfız-Lidînillâh, ondan kurtulmak için kendisini zehirlettikten sonra yeni bir vezir atamadan devlet yönetimini tek başına idare etmeye başlamıştır. Yaklaşık bir yıldan fazla bir süre devleti bu şekilde yönetmeyi başarmıştır.

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 262; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 85; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 141; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 144-145; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 278.

⁵³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 262; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 85; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 406; Dadoyan, *The Armenians*, s. 102; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 365-366; Ertaş, "Fâtûmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 76; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 141; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁴⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 145; Dadoyan, *The Armenians*, s. 102.

⁵⁴¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 145; Dadoyan, *The Armenians*, s. 102; Ertaş, "Fâtûmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 76.

⁵⁴² Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtûmî*, s. 278.

2.1.5. Behrâm El-Ermenî (529-531/1135-1137)

2.1.5.1. Ebü'l-Feth Yânis el-Ermenî'nin Ölümünden Sonra Yaşananlar

Hâfız-Lidînillâh, vezirlerle ilgili sorunu çözdükten sonra bu defa kendi oğulları arasında iktidar meselesi gün yüzüne çıkmaya başladı. Hâfız-Lidînillâh, büyük oğlu Ebü'r-Rebî Süleyman'ı kendisinin ardından imam olarak belirledikten sonra onu vezirlikle denk olan bir konuma getirdi. Fakat Süleyman'ın bu atamadan 2 ay sonra vefat etmesi devlette yeni bir sorunun yaşanmasına sebep oldu. Süleyman'dan sonra doğal olarak ikinci oğlu olan Hasan'ın veliaht olması gerekirken Hâfız-Lidînillâh onun yerine diğer oğlu Ebû Turab Haydara'yı kendi varisi olarak duyurdu.⁵⁴³

Hasan babasının gerçekleştirdiği bu atamayı kabul etmemiştir. Babasına karşı ayaklanan Hasan'ın taraftarları olan “el-Cüyûşîyye” grubu ile kardeşi Haydara'nın taraftarı olan “er-Reyhânîyye” arasında çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. İki grup arasında meydana gelen savaşta Hasan galip gelmeyi başarmıştır. Bu iç savaşta yaklaşık 5000 kişinin öldüğü kaydedilmektedir. Hasan kendi taraftarları arasında özel bir birlik kurarak onlara “Sıbyânu'z-zerd”(zırh giyinenler) adını vermiştir. Hasan bu ayaklanmasının sonucunda babasını kendini veliaht olarak atamak zorunda bırakınca Hâfız-Lidînillâh onu varisi olarak duyurmuştur.⁵⁴⁴

Hasan'ın veliaht olarak duyurulduktan sonra kendi yerini sağlamlaştırmak için onu istemeyenleri ortadan kaldırma politikasını takip etmesi ümerânın ve askerlerin ona karşı isyan etmesine sebep olmuştur. Halifeye ve oğlu Hasan'a karşı binlerce kişinin ayaklanarak sarayı abluka altına alması Hâfız-Lidînillâh'ı zor durumda bırakmıştır. İsyancılar hem halifenin hem de oğlunun görevden uzaklaştırılmasını talep etmişlerdir. İsyancıları yatıştırmakta zorlanan Hâfız-Lidînillâh olayları sonlandırmanın tek yolunun oğlu Hasan'ı öldürmek olduğunu anlamıştır. Çünkü isyancılar, isyanı bitirmek için tek şart olarak Hasan'ın kellesini istiyorlardı. Hâfız-Lidînillâh, başka çaresi olmadığı için 529/1135 yılında oğlunu Müslüman bir doktora⁵⁴⁵ zehirleterek öldürtmüştür.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 149; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 406; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 190; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 366.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 280; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s.109; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 149; Takkûş, *Târihu'l-Fâtûmiyyîn*, s. 407; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, s. 191; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 366; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 109.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, Yahudi doktorun Hasan'ı öldürmek istemediğini onun yerine Müslüman doktorun zehri hazırlayıp ona verdiğini aktarırken; İbn Tağrıberdî ve Güner, Hasan'ı öldüren doktorun Yahudi olduğunu belirtmektedir.

İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 280; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s.109-110; bkz. Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 109.

Yukarıda aktarılan olayın farklı bir rivayetinde yine İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Hâfız-Lidînillâh, oğlu Hasan'ın veliaht olarak tayin edilmesinden sonra onun tahakkümü altında bulunmak istemediği için kendi tuttuğu bir kişiye onu zehirleterek ondan kurtulmak istemiştir.⁵⁴⁷

2.1.5.2. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Hasan vefat etmeden önce Mısır'da ortaya koyduğu faaliyetlerden sonra hem kendi aleyhine oluşabilecek muhalefete karşı yerini sağlamlaştırmak hem de taraftarları arasında bulunan yaklaşık 2000 Ermeni askeri kendisine daha sadık hale getirmek için onların ırkdaşı olan Garbiye valisi Behrâm'ı Kahire'ye davet etmiştir.⁵⁴⁸

Behrâm el-Ermeni, aslen Tel Bâşir'de⁵⁴⁹ yaşayan ve Bedrû'l-Cemâlî ile birlikte Mısır'a gelen Ermeniler arasında bulunmaktaydı.⁵⁵⁰ Selçukluların İç Anadolu bölgesinde bulunan Kapadokya'yı fethetmesinden sonra burada bulunan çok sayıda Ermeni, Tell Beşir'e göç etmiştir.⁵⁵¹ Behrâm, Tel Bâşir'den Bedrû'l-Cemâlî ile birlikte Kahire'ye gelişinin akabinde yaklaşık 50 yıl devletin çeşitli kademelerinde Fâtımîler'e hizmette bulunduktan sonra Garbiyye valiliğine getirildi.⁵⁵² Behrâm, Mısır'a ulaştığında onu ülkeye davet eden Hasan öldürülmüştü. Hâfız-Lidînillâh'a baskı uygulayarak oğlunu kendi elleriyle öldürmesine sebep olan grup bu kez de Behrâm'ın vezir olarak atanması için halife üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Yeniden fitne yayılmasını istemeyen halife Hristiyan bir Ermeni olan Behrâm'ı 3 Nisan 1135/16 Cemâziyelâhir 529 tarihinde tefvîz veziri olarak atadı.⁵⁵³ Halife, Behrâm'a *Seyyidüleccl, Emîrû'l-*

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 280-281; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s.109-110; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 149-151; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 191-192; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 407; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 366-367; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 281; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 110.

⁵⁴⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 155; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 408; Dadoyan, *The Armenians*, s. 72; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 77; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁴⁹ Tel Bâşir (Tilbaşar)'ın Halep'in kuzeyinde bulunan ve halkının büyük çoğunluğunun Ermeni Hristiyanlardan oluşan yerleşim yeri.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 40.

⁵⁵⁰ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 407; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 278; Dadoyan, *The Armenians*, s. 71; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 77.

⁵⁵¹ Dadoyan, *The Armenians*, s. 71.

⁵⁵² Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 260; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 408; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 77.

⁵⁵³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 155; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 408; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 77; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

Cüyüş, Seyfû'l-İslâm, Tâcü'l-Hilâfe, Tâciüddevle, Nâsıru'l-İmâm, Ğeyyâsü'l-Enâm Ebü'l-Muzaffer Behrâm el-Hâfızî gibi unvanlar vererek onu geniş yetkilerle donatmıştır.⁵⁵⁴ Böylelikle Fâtımî tarihinde ilk defa gayrimüslim bir kişi tefviz vezirliğine atanmıştır. Fâtımîler'de toplam 7 Ermeni vezir görev yapmıştır fakat Behrâm Hristiyan olmasından ötürü diğerlerinden ayrılmaktadır.

Behrâm, vezir olarak atandıktan sonra Hâfız-Lidînillâh'dan Tel Bâşir ve İrmîniye'de bulunan ailesi ile birlikte akrabalarının da Mısır'a gelmesi için izin istedi. Hâfız-Lidînillâh'ın onun bu isteğine izin vermesiyle Ermenistan'dan gelenlerle birlikte Mısır'da yaklaşık 30.000 kişilik Hristiyan-Ermeni nüfusu oluştu. Ülkeye giriş yapan Ermenilerle birlikte Behrâm daha rahat hareket etmeye başladı. Ermenilerin ülkeye yerleşmelerinden sonra Müslümanlar arasında İslâm dininin tahrif olabileceği korkusu yayılmaya başladı. Çünkü bu dönemde Mısır'da çok sayıda kilise ve manastır inşa edildi. Bunlara ek olarak Behrâm, birçok divanın başkanlıklarına Hristiyanları atadı. Kardeşi Bâsâk'ı, Mısır'ın en büyük vilayeti olan Saîd bölgesinde bulunan Kûs'a vali olarak atadı. Kardeşi de buralarda yaşayan Müslüman halka karşı kötü davranarak onların mallarını müsadere etti.⁵⁵⁵ Takkûş, Behrâm'ın bu göreve geldikten sonra atmış olduğu adımlarda Ermeni-Hristiyan kimliğini ön plana çıkarttığını ve kendi taraftarı olan kişilerle adeta devlet içinde küçük bir oluşuma gittiğinden bahsetmektedir.⁵⁵⁶

Dadoyan'ın Batılı tarihçilere dayandırarak aktardığına göre Behrâm bu dönemde Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Ermenilerle iletişim halindeydi. Tel Bâşir'de bulunduğu dönemde şehrin idarecisi öldüğü vakit bölgedeki Ermenilerin başına geçmek istedi fakat yöre halkı onu değil başka birini kendilerine yönetici olarak belirledi. Behrâm, Mısır'a gitmesine rağmen Suriye'nin kuzeyinde bulunan Ermeni güçlerle iletişimini sürdürdü ve onlarla gizli bir şekilde mesajlaşmaya devam ettirmiştir.⁵⁵⁷ Bununla birlikte Mısır'da devletin çok önemli makamlarına Ermeniler'i de yerleştirmesi onun farklı düşüncelere sahip olabileceğini bize göstermektedir. Behrâm'ın davranış ve zihniyet olarak Bedrû'l-Cemâlî'den farklı olması halife Hâfız-Lidînillâh'ın onun işleri için “şeytanî

⁵⁵⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 155; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, s. 192-193; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 278; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Ertaş, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 77; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 109.

⁵⁵⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, 159; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 193, 195; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 408; Seyyid, “Fâtımîler”, 232; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Dadoyan, *The Armenians*, s. 72; Ertaş, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 78; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 109.

⁵⁵⁶ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 408.

⁵⁵⁷ Dadoyan, *The Armenians*, s. 71-72.

planlar” sözünü teyit etmektedir.⁵⁵⁸ Aynı zamanda Behrâm’ın, amcası Katoğigos⁵⁵⁹ Grigor Martyrophil ve diğer soylu Ermeniler tarafından oluşturulan bir Ermeni ordusuna komutan yapılması⁵⁶⁰ kendisi üzerindeki soru işaretlerini arttırmaktadır. Fakat Behrâm’ın, Hâfız-Lidînillâh’ın oğlu Hasan tarafından Mısır’a davet edildiği de gözden kaçırılmamalıdır.⁵⁶¹

Behrâm, siyasi hamlelerinin yanı sıra dini amaçlı girişimlerde de bulunmuştur. O, Mısır’a gelmeden önce ülkede çok sayıda Ermeni ile birlikte yaklaşık 30 tane kilise bulunmasına rağmen hemen hemen her sokak başına bir kilise inşa etmiştir.⁵⁶² Ülkede kilise sayısının artması Müslümanları endişelendirmeye başlamıştır. Bununla birlikte ülkede bulunan Ermeniler, Müslümanlara karşı düşmanca davranmaya başlamışlardır. Müslümanların mallarını müsadere edip onlara zulmetmişlerdir.⁵⁶³ Behrâm’ın vezirliği döneminde onun dikkat çekmesine sebep olan en önemli durum kendisinin Hristiyan olmasına rağmen Müslüman bir devlette İslâmi unvanlar alarak geniş yetkilerle bu göreve getirilmesidir.

2.1.5.3. Behrâm el-Ermenî’nin Azledilmesi

Çelik, Behrâm’ın Mısır’da Ermeni cemaatinin lehine Müslümanların aleyhine yapmış olduğu faaliyetlerin toplum tarafından kendisine karşı bir muhalefet bloğunun oluşmasına neden olduğunu söylemektedir. Bunun akabinde Mısır halkı, bu duruma bir son vermesi için Hâfız-Lidînillâh’a başvurmuştur.⁵⁶⁴ Halk Hristiyan olan Behrâm’ın vezir olmasından ziyade onun idari yetkilerin yanında halifeye vekillik etmesini tepki ile karşılamaya başlamıştır. Bu dönemde halife vezirinden yana tavırlar ortaya koyarak Cuma günü başkadı ile birlikte camiye gitmek gibi uygulamalara son vermiştir.⁵⁶⁵

Yaşanan bütün bu gelişmelere halife tepkisiz kalınca Mısır halkı, çareyi Garbiyye valisi olan Sünnî Rıdvân b. Velahşî’ye mektup yazarak onu içinde

⁵⁵⁸ Dadoyan, *The Armenians*, s. 72.

⁵⁵⁹ Katoğigos ya da katolikos, tüm Ermeni kiliselerinin başıdır ve Ermeni milleti için özel bir konuma sahiptir. Ermeni dilinde ‘milletin temsilcisi’ anlamına gelmektedir ve ancak sadece dini anlam içerdiğini söylemek yanlış olacaktır. Nitekim katoğigos aynı zamanda siyasi anlamda da Ermeni milletini temsil etmektedir.

Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açıdan İstanbul’da Ermeni Toplumu (XIX Yüzyıl)*, s. 168.

⁵⁶⁰ Dadoyan, *The Armenians*, s. 73.

⁵⁶¹ Makrîzî, *İtti ‘âzû’l-hunefâ*, III, s. 155; Takkûş, *Târihu’l-Fâtûmiyyîn*, s. 408; Dadoyan, *The Armenians*, s. 72; Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 367; Ertaş, “Fâtûmî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 77; Güner, “Hâfız-Lidînillâh”, 109.

⁵⁶² Dadoyan, *The Armenians*, s. 73.

⁵⁶³ Hasan, İ. Hasan, “Fâtûmîler”, s. 199.

⁵⁶⁴ Çelik, *Fâtûmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 368.

⁵⁶⁵ Takkûş, *Târihu’l-Fâtûmiyyîn*, s. 408; Dadoyan, *The Armenians*, s. 74.

bulundukları duruma son vermesi için Kahire'ye davet etmişlerdir. Halkın bu talebi karşısında Rıdvan, bedevilerden topladığı yaklaşık 30.000 kişilik ordu ile cihat amacıyla Kahire'ye doğru yola çıktı. İki ordu Kahire yakınlarında karşılaşınca Rıdvan'ın ordusunda bulunan Sudanlı askerler Ermenilerin birçoğunu öldürdü.⁵⁶⁶ Rıdvan, Muaviye ve Hz. Ali arasında gerçekleşen Sıffin Savaşı'nda⁵⁶⁷ olduğu gibi kendi ordusundan mızrakların ucuna Kur'an-ı Kerim sayfalarını takmalarını istedi. Bunun sonucunda Behrâm'ın ordusunda bulunanların bir kısmı Rıdvan'ın tarafına geçmiştir.⁵⁶⁸ Behrâm yaşananlar karşısında sığınacak bir yer ararken halifeden Kahire'ye girebilmek için izin istemiştir. Halife onun bu isteğine olumlu cevap verdikten sonra onu sarayda hapsetti. Bir süre hapiste kalan Behrâm daha sonra serbest bırakılarak kendisinden ülkeyi terk etmesi istenilmiştir.⁵⁶⁹ Bu bilginin yanında Hâfız-Lidînillâh'ın, Behrâm'a Kûs valisi olan kardeşi Bâsâk'a sığınmayı önerdiği de kaynaklarda geçmektedir. Fakat ihtilâlden haberdar olan Kûs halkı ayaklanarak Bâsâk'ı öldürmüştü. Bunun üzerine Rıdvan'dan kaçan Behrâm, Kûs'a varınca kardeşine yapılanların intikamını aldıktan sonra taraftarları ile birlikte önce Hristiyan Nûbe ülkesine daha sonra da Tel Bâşir'e döndü. Böylelikle Behrâm'ın Mısır'daki siyasi serüveni son bulmuştur.⁵⁷⁰

Behrâm'ın yaklaşık 2 yıl süren vezirliğinden sonra onu mağlup eden Rıdvân b. Velahşî, halife tarafından 11 Rebûlâhir 531/6 Ocak 1137'de gönülsüz bir şekilde yeni vezir olarak atanmıştır. Fâtımîlerin ilk Sünnî tefviz veziri olan Rıdvân, *Ebü'l-Feth Rıdvan el-Hafizî* unvanını almıştır.⁵⁷¹ Bu unvanın yanı sıra Fâtımî vezirleri arasında ilk kez *el-Melikü'l-Efdal* lakabını alan kişi olarak da zikredilmektedir.⁵⁷²

Rıdvân, vezir olduktan sonra Behrâm'ın devlet yönetiminde yapmış olduğu değişikliklerin izini silmek için çalışmaya başladı. Behrâm'ın atamış olduğu Hristiyan memurları görevden el çektirerek onların yerine Müslümanları atadı. Bunun yanında Behrâm'a yakınlığı ile bilinen Hristiyanların bir kısmını öldürürken bazılarının da

⁵⁶⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, s. 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 296; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 130; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 409; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁶⁷ bkz. Yiğit, İsmail, "Sıffin Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 107-108, İstanbul 2009.

⁵⁶⁸ Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 409; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 368; Dadoyan, *The Armenians*, s. 76; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, s. 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 296; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 130.

⁵⁷⁰ Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 409; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 368.

⁵⁷¹ Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 297; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 130; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 279.

mallarına el koydu. Çıkardığı bir ferman ile ülkede yaşayan Hristiyan ve Yahudilerin günlük yaşamlarında bazı kısıtlamalar getirdi.⁵⁷³

Bir süre sonra halife tarafından Kahire'ye çağrılan Behrâm, burada Hâfız-Lidînillâh'ın kişisel danışmanlığını yaparken kendisini ibadete adanmıştır.⁵⁷⁴ Behrâm el-Ermeni, 20 Rebiülâhir 535/3 Aralık 1140 tarihinde halife Hâfız-Lidînillâh'ın sarayında hayatını devam ettirirken 85 yaşındayken vefat etmiştir.⁵⁷⁵ Fâtımî tarihinin en gizemli kişilerinden biri olan Behrâm'ın ölümü halifeyi derinden üzmüştür. Cenazesi gözyaşları içinde uğurlanırken Hâfız-Lidînillâh tarafından ülkede üç günlük yas ilan edilmiştir⁵⁷⁶

2.1.6. Talâi' B. Rüzîk (549-556/1154-1161)

2.1.6.1. Zâfir-Biemrillâh Döneminde Yaşananlar

Behrâm'ın, Fâtımî sarayına gelmesinden sonra Hâfız-Lidînillâh zaten gönülsüz bir şekilde atamış olduğu Rıdvân'a karşı orduyu kışkırtmaya başlamıştır. Akabinde vezirin konağı askerler tarafından yağmalanınca Rıdvân için yaşadıkları karşısında ülkeyi terk etmekten başka yol kalmamıştır.⁵⁷⁷ Rıdvân, ülkeyi terk edince halife ondan sonra yeni bir vezir atamamıştır. Bunun yerine devlet işlerini kâtiplerle sürdürmeye başlamıştır.⁵⁷⁸

Hâfız-Lidînillâh, 18 yıldan daha fazla yürüttüğü halifeliğinin ardından 5 Cemâziyelâhir 544/10 Ekim 1149'da 76 yaşındayken vefat etti. Hâfız-Lidînillâh'ın vefatını takiben aynı gün 17 yaşında olan en küçük oğlu Ebû Mansûr İsmâil'e *Zâfir-Biemrillâh* lakabı verilerek Fâtımîlerin yeni imamı olarak duyuruldu.⁵⁷⁹

⁵⁷³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, 161-165; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 409-410; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 369; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 78.

⁵⁷⁴ Dadoyan, *The Armenians*, s. 77; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 370; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 78.

⁵⁷⁵ Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 412; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, 197, 204-205; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 371; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 78.

⁵⁷⁶ Dadoyan, *The Armenians*, s. 77; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 78.

⁵⁷⁷ Üsâme ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018, s. 57; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 411; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 370.

⁵⁷⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, 175; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 412; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 371; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 361; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 203; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 193; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 371; Üsâme ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, s. 31; Öztürk, Murat, "Zâfir-Biemrillâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, s. 69, ss. 69-70, İstanbul 2013.

Zâfir-Biemrillâh, halife olduktan sonra onun imam olarak belirlenmesinde önemli rolü olan İbn Mesâl el-Mağribî vezir olarak atandı. İbn Mesâl yaklaşık kırk gün vezaret koltuğunda oturabildi. İbn Mesâl, Zâfir-Biemrillâh tarafından vezir olarak atanınca bu makamda gözü olan İskenderiye valisi Ali b. es-Sellâr, bu atamaya büyük tepki göstermiştir. Buna karşı olduğunu göstermek için üvey oğlu olan ve aynı zamanda Garbiyye valiliğini yürüten Abbâs es-Sanhâcî ile Kahire'ye saldırmak üzere anlaşmıştır. Böylelikle Zâfir-Biemrillâh'ı baskı altında tutarak vezirliği ele geçirmeyi planlıyordu. Zâfir-Biemrillâh, Ali b. es-Sellâr'ın Kahire'ye doğru saldırı girişiminde bulunacağını duyunca veziri İbn Mesâl'ı desteklemeye karar verdi. Bu arada halife mevcut meşru vezirini desteklerken önemli devlet adamları da Ali b. es-Sellâr'a destek vermekteydiler. Böyle bir ortamda İbn Mesâl, girişeceği bir savaşı kazanamayacağını bildiği için Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı. Zâfir-Biemrillâh'ın İbn Mesâl'dan boşalan vezirlik görevine Ali b. es-Sellâr'ı atamaktan başka bir yolu kalmadı. Yeni vezir Ali b. es-Sellâr, işini şansa bırakmamak için üvey oğlunu İbn Mesâl'ın arkasından gönderdi. Abbâs es-Sanhâcî, Askar yakınlarında İbn Mesâl'ı bozguna uğratarak onu öldürdü. Başını kestikten sonra kendisiyle beraber Kahire'ye getirdi. Böylelikle yeni vezirin koltuğu sağlamlaşmış oldu.⁵⁸⁰

Ali b. es-Sellâr vezir olduktan sonraki faaliyetlerinden dolayı halife ve devlet ricali ile birlikte halkın da tepkisine maruz kaldı. Vezirlik makamı ile ilgili meydana gelen olaylar ülkede huzursuzluk yarattı. Ali b. es-Sellâr'ın üvey oğlu Abbâs es-Sanhâcî ile Usame bin Munkız⁵⁸¹ arasında geçen bir sohbette Usame, Abbas'ın vezir olma niyetini anlayınca onu üvey babasına karşı kışkırtmaya karar verdi. Bunun üzerine Abbâs es-Sanhâcî'nin oğlu Nasr, halife ile arası iyi olduğu için onu Ali b. es-Sellâr'ın öldürülmesi ve onun yerine babasının geçmesi konusunda ikna etti.⁵⁸²

Nasr, babası ve Zâfir-Biemrillâh ile birlikte üvey dedesi Ali b. es-Sellâr'ın öldürülmesi için bir plan hazırladı. Plana göre Ali b. es-Sellâr yıkanıp uyumak için

Bu bilgilerden farklı olarak Ebü'l-Fidâ ve İbnü'l-Verdî, Hâfız-Lidînillâh'ın yirmi yıl beş ay halifelik görevini ifa ettiğini aynı zamanda vefat ettiğinde yaklaşık yetmiş yedi yaşında olduğunu aktarmaktadır.

Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 21; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, II, s. 47.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 361; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 203-204; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 21; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, IV, s. 95-96; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 196-197; Üsame ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, s. 31-34; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 371-372; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", 69.

⁵⁸¹ Fâtımîler'in son döneminde önemli olayların merkezinde yer alan Münkızoğulları hânedanına mensup emîr, tarihçi, edip ve önemli devlet adamıdır. Sevim, Ali, "İbn Münkız", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 221-222, İstanbul 1999.

⁵⁸² İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, IV, s. 95-96; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 199; Üsame ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, s. 43-44; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 374; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", 70.

haremine geçtiğinde onun adamlarından biriyle casusluk için anlaşılan Nasr, suikast için kendisine haber verildiğinde harekete geçecekti. Ali b. es-Sellâr'ın, uyumak için yatağına geçtiğini haber alan Nasr onun evine izne gerek duymadan girebildiği için beraberindekilerle eve giriş yaptı. Ali b. es-Sellâr, uyurken ona saldırarak öldürdü. Başını keserek halife Zâfir-Biemrillâh'a götürdü. Bu suikast 6 Muharrem 548/3 Nisan 1153 tarihinde gerçekleşti.⁵⁸³

Abbâs es-Sanhâcî vezir olduktan sonra bu dönemde Usume ile ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. Devlet yönetiminde onun danışmanlığına ihtiyaç duydu. Bununla birlikte askerler ve önemli devlet adamları ile de iyi geçinmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Fakat bu huzurlu günler uzun sürmedi. Zâfir-Biemrillâh, yeni vezirinden kurtulmanın yollarını aramaya başladı. Nasr, halife ile arası iyi olduğu için sürekli onun evine gidiyor ve halifenin güvendiği insanlar arasında bulunuyordu.⁵⁸⁴ Zâfir-Biemrillâh, Abbâs es-Sanhâcî'den kurtulmak için onu oğlu Nasr'a öldürtmeyi planlamış ve bunun karşılığında ona vezirlik vaat etmiştir.⁵⁸⁵ Bu bilgidен farklı olarak Zâfir-Biemrillâh'ın ölümünde Usume'nin parmağının olduğu da söylenmektedir. Abbâs es-Sanhâcî, üvey babasını öldürttükten sonra askerler bunu Usume'nin planladığını düşünerek onu öldürmeye karar vermişlerdir. Usume, kendi canını kurtarmak için halifenin öldürülmesinin gerektiğini biliyordu. Bu amaçla Abbâs es-Sanhâcî'ye oğlu Nasr ve Zâfir-Biemrillâh hakkında halk arasında dedikodular dolaştığını söyleyerek bu işin sadece halifenin öldürülmesiyle hal olacağını bildirmişti. Bunun akabinde de Abbâs es-Sanhâcî oğlu Nasr'a halifeyi öldürmesini emretmiştir.⁵⁸⁶ Kaynaklarda geçen bilgilere bakılırsa bu dönemde meydana gelen olayların arka planını çözümlemenin ne kadar zor olduğu anlaşılmaktadır. Birbiri ile bağlantı olaylar kümesinde çıkar ilişkisine dayalı pamuk ipliğinden ince dostlukların yaşandığı görülmektedir.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 361, 394; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 204, 235; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, IV, s. 97; Üsame ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, s. 43-44; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 374; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", 70.

⁵⁸⁴ Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 414.

Çelik, Nasr ve Zâfir-Biemrillâh arasında gayrimeşru bir ilişki olduğunu bildirmektedir. Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 375.

⁵⁸⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 208; Üsame ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kıtab el-İ'tibar)*, s. 45; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 375.

⁵⁸⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 394; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 240-241; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 414-415.

2.1.6.2. Zâfir-Biemrillâh'ın Öldürülmesi ve Fâiz-Binasrillâh'ın Halife Olması

Zâfir-Biemrillâh, Nasr'a babasını öldürmesini teklif edince Abbâs es-Sanhâcî oğlunu öldürterek ondan kurtulmayı tasarladı. Usame, buna engel olarak Nasr'ın halifeyi öldürmesini teklif etmiştir. Bunun sonucunda Nasr, hazırlanan suikast planına göre halifeyi evine davet etti. Zâfir-Biemrillâh, 15 veya 29 Muharrem 549 / 1 veya 15 Nisan 1154 günü Nasr'ın evine gittiğinde uğradığı suikast sonucunda öldürüldü. Abbâs es-Sanhâcî, Zâfir-Biemrillâh'ın öldürülmesinin ardından halifenin Cibril ve Yusuf adındaki iki kardeşini öldürdükten sonra 5 yaşındaki oğlu Ebü'l-Kâsım Îsâ'yı Fâiz-Binasrillâh lakabıyla halife ilân etti.⁵⁸⁷

2.1.6.3. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Mısır tarihinin gizemli olaylarına sahne olan bu dönemde halk, Abbâs es-Sanhâcî'nin son hamlesinden sonra onu ve oğlunu terk ederek isyana kalkışmıştır. Kitlesel bir harekete dönüşen isyanı bastırmakta zorlanan Abbâs es-Sanhâcî, oğlu Nasr ve Usame çareyi yanlarına değerli eşyaları alarak Suriye bölgesine kaçmakta bulmuşlardır.⁵⁸⁸

Yaşanan olaylar sonucunda sarayda bulunan Fâtımî ailesine mensup kadınlar Eşmûneyn ve Behnesâ valiliği yapan Ermeni asıllı Talâi' b. Rûzzîk'e içinde bulundukları çaresizliği ifade etmesi için saçlarını kesip koydukları ve yardım talebinde bulundukları bir mektup göndererek imameti ve devletin geleceğini kurtarması için onu Kahire'ye davet ettiler.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 291-307; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 394-395; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 241; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 452; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 28; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 208-209; İbn Fazlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, XXVII, s. 48; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 414-415; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 375; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", 70.

Kaynaklarda Abbâs es-Sanhâcî'nin oğlu ve halife hakkında çıkan uygunsuz dedikodulara son vermek için Zâfir-Biemrillâh'ı oğluna öldürttüğü de geçmektedir.

İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 235; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 208-209; Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", 70.

⁵⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 453; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 526; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVII, s. 52; Üsâme ibn Munkız, *İbretler Kitabı(Kitab el-İ'tibar)*, s. 46-49; İbn Fazlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, XXVII, s. 49-50; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 415; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 377.

⁵⁸⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 395; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 241; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 526; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 28; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, IV, s. 97; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 215; İbn Fazlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, XXVII, s. 49-50; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 286; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, s. 416; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 79; Tomar, Cengiz, "Talâi' b. Rûzzîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, s. 495, ss. 495-496, İstanbul 2010.

Talâi‘ b. Rüzîk, 495/1101 senesinde Mısır’da dünyaya gelmiştir. Soylu bir aileye mensup olmamasına rağmen bireysel marifetleri sayesinde zamanla Fâtımî ordusunun içinde yükselerek önemli komutanlar arasına girmeyi başarmıştır.⁵⁹⁰ Bu bilgiden farklı olarak Makrîzî, kendisinin Fas asıllı olduğu yönünde bir malumat da vermektedir.⁵⁹¹

Talâi‘ b. Rüzîk, Rebûlevvel 549/Haziran 1154’te beraberinde bulunan askerleri ile birlikte Kahire’ye ulaşmıştır. Abbâs es-Sanhâcî tarafından öldürülen Zâfir-Biemrillâh’ın yasını tuttuğunu göstermek için siyah elbiseler giyinmiş bir şekilde ve arkasında ellerinde siyah bayraklar bulunan ordusu ile birlikte Kahire’ye giriş yapmıştır. Makrîzî, Talâi‘ b. Rüzîk’in Abbâsilerin sembolü olan siyah elbise ile Kahire’ye girmesini anlatırken şaşkınlığını gizlememiştir.⁵⁹² Saray kadınlarının kendisine yazdığı mektupta göndermiş oldukları saçların bir kısmını mızrakların ucuna takarak buraya neden geldiğini insanlara göstermiştir. Zâfir-Biemrillâh’ın gömüldüğü yeri öğrendikten sonra onu oradan çıkararak yeniden yıkadıktan sonra kefenleyip diğer Fâtımî halifelerinin kabirlerinin bulunduğu Türbetü’z-Za‘ferân’a defnetmişlerdir.⁵⁹³ Ardından Talâi‘ b. Rüzîk, *el-Melikü’s-Sâlih* unvanını alarak yeni vezir ilan edilmiştir. Talâi‘ b. Rüzîk vezirliği sırasında *Seyyidülecil*, *Nâsıru’l-Eimme*, *Kâşifu’l-Ğimme*, *Emîrü’l-Cüyûş*, *Seyfü’l-İslâm*, *Ğeyyâsü’l-Enâm*, *Kâfilü Kudâti’l-Müslim* ve *Hâdî Duâti’l-Mü’minîn* gibi unvanları da kullanmıştır.⁵⁹⁴ Kendisi için oluşturulan atama belgesinde yer alan bu unvanlar onun Fâtımîler tarafından bir kurtarıcı olarak adlandırıldığını göstermektedir.

Bu arada Fâiz-Binasrillâh’ın büyük halası, Haçlılar’a haber göndererek Suriye tarafına kaçan Abbâs es-Sanhâcî ve oğlu Nasr’ın yakalanarak belli bir miktar karşılığında kendisine teslim edilmesini bildirdi. Bu haber sonrasında Haçlılar, Suriye’de kendilerine ait topraklardan geçen Abbâs es-Sanhâcî ve beraberindekilere saldırarak onları rehin almak istediler.⁵⁹⁵ Abbâs, çıkan kargaşada ölürken Usume oradan kaçmayı başardı fakat Haçlılar Nasr’ı ele geçirdiler. Onun bir kafes içerisinde Mısır’a

⁵⁹⁰ Şeşen, Ramazan, “Talâyi”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 691, ss. 691-694, İstanbul 1979; Tomar, “Talâi‘ b. Rüzîk”, 495; Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 79.

⁵⁹¹ Makrîzî, *İtti‘âzü’l-hunefâ*, III, s. 248.

⁵⁹² Makrîzî, *İtti‘âzü’l-hunefâ*, III, s. 217.

⁵⁹³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXVII, s. 52; Makrîzî, *İtti‘âzü’l-hunefâ*, III, s. 217; Takkûş, *Târîhu’l-Fâtîmiyyîn*, s. 416; Çelik, *Fâtımî Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 377.

⁵⁹⁴ Makrîzî, *İtti‘âzü’l-hunefâ*, III, s. 218; Münâvî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtîmî*, s. 73; Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 79.

⁵⁹⁵ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye*, s. 215-216.

gönderdiler. Nasr, Mısır'da türlü işkencelere uğradıktan sonra çarpmıha gerilerek feci bir şekilde can verdi.⁵⁹⁶

İbn Tağrıberdî, Talâî' b. Rüzżîk'in iktidara geldikten sonra daha önceki vezirlerin yaptığını yaparak kendisinden önce atanan hâlihazırda görev yapan bürokratları görevlerinden el çektiğini söylemektedir. Kahire'ye kendisi ile birlikte gelen askerlerden *el-Barkıyye* adında yeni bir ordu oluşturmuştur. Talâî' b. Rüzżîk, başkent dışına atadığı görevlilerin gittikleri yerlerde kendisine karşı isyan etmelerini engellemek için görev sürelerini 6 ay ile sınırlamıştır.⁵⁹⁷ Bununla beraber devletin görevlerini *el-berâtil* adında bir belge ile atanacak olan görevlilere para karşılığında satıyordu.⁵⁹⁸

Talâî' b. Rüzżîk, iktidarının ilk yıllarında devlet içerisindeki sorunlarla uğraştığı için Haçlı tehlikesine karşı harekete geçememiştir. Hatta 550/1155 yılında Haçlılarla anlaşmak için girişimlerde bulunmuştur. Onlara devlet hazinesinden ve komutanlara ait iktalardan bir kısım para ödeyerek barış teklifinde bulunmayı bile düşünmüştür. Fakat Fâtımî devlet ricali eğer böyle bir girişimde bulunursa kendisini azledeceklerini söyledikleri için bundan vazgeçmiştir.⁵⁹⁹

Talâî' b. Rüzżîk, ülke içindeki konumunu sağlamlaştırdıktan sonra Fâtımîlerin düşmanlarına karşı harekete geçti. Ondan önceki dönemde Fâtımîler, Haçlılar'a karşı giriştikleri mücadelelerden çoğunlukla mağlup ayrılırken bu dönemde ciddi başarılar elde etmeye başladılar. Tenîs şehrine saldıran bir Haçlı donanmasına cevap olarak⁶⁰⁰ 549/1155'te Fâtımî donanması Haçlıların egemenliğinde bulunan Sûr şehrine gerçekleştirdiği saldırıda burayı tahrip etmekle birlikte büyük miktarda ganimet de ele geçirdi. Talâî' b. Rüzżîk'in, Sûr şehrine gönderdiği donanma farklı bir strateji uygulayarak Haçlıların dilini bilen ve onların askeri elbiselerini giyerek gizlenmiş olan askerlerden oluşuyordu. Bu taktik sonucunda burada büyük başarı elde ettiler.⁶⁰¹ İki grup arasında meydana gelen çatışmalar 551/1157 yılından sonra artmaya başladı.

⁵⁹⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 310; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, s. 168; Şeşen, "Talâyi", 692.

⁵⁹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 313.

⁵⁹⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 218; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 286; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 377; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80.

⁵⁹⁹ Şeşen, "Talâyi", 692; İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 192.

⁶⁰⁰ Özer, bizim de yukarıda aktardığımız şekilde Talâî' b. Rüzżîk'in bu dönemde iç sorunlarla ilgilendiğini belirttikten sonra bu saldırıya cevap vermediğini bildirmektedir. Fakat kaynaklar Fâtımîlerin bu saldırıdan sonra gerçekleştirdikleri Sûr baskınına Tinîs şehrine yapılan saldırıya misilleme olarak kaydetmektedir. Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)*, s. 150.

⁶⁰¹ İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 192; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 377.

Fâtımîler, Haçlı hâkimiyetinde bulunan Gazze, Askalân, Akkâ, Şevbek ve Beyrut gibi şehirlere saldırılar düzenlediler. Yaklaşık 4.000 kişilik bir ordu ile Haçlılar'ı Tellûlacûl ve Arîş'te iki defa mağlup eden Fâtımîler daha sonra Kudüs'e doğru harekete geçince Haçlılar, barış istemek zorunda kalmıştır.⁶⁰² Yaşanan olaylara bakılırsa Talâî' b. Rûzzîk'in Haçlılara karşı uyguladığı politika iki adımdan oluşmaktadır. İktidarının ilk yıllarında ülke içindeki sorunlarla ilgilenmek zorunda kalan Talâî' b. Rûzzîk, bundan ötürü Haçlılarla iyi geçinmeye çalışmıştır. Fakat iç sorunları hallettikten sonra daha önce uyguladığı politikadan vazgeçerek onlarla savaşılmaya başlamıştır.

Şeşen ve Ertaş, Talâî' b. Rûzzîk'in koyu bir Şîî olmasından ötürü Sünnî olan Nûreddin Zengî ile sürekliliği olan bir siyasi temasta bulunmadığını fakat buna rağmen kendisine değerli hediyelerle birlikte gönderdiği mektupta onu Haçlılar'a karşı cihada davet ettiğini söylemektedirler.⁶⁰³ Bununla birlikte Talâî' b. Rûzzîk, Nûreddin Zengî'nin 553/1159 yılında Haçlılara karşı giriştiği mücadelede kendisine asker göndererek yardımda da bulunmuştur.⁶⁰⁴

2.1.6.4. Fâiz-Binasrillâh'ın Ölümü ve 'Âdîd-Lidînillâh'ın Halife Olması

5 yaşında Abbâs es-Sanhâcî tarafından Fâtımîlerin yeni imamı olarak belirlenen Fâiz-Binasrillâh 6 yıl ve yaklaşık 2 ay halifelik yaptıktan sonra Recep 555/Temmuz 1160'da 11 yaşında vefat etmiştir. Fâiz-Binasrillâh, vefat ettiğinde ardından varis olarak bırakabileceği erkek bir çocuğu bulunmamaktaydı. Talâî' b. Rûzzîk, Fâiz-Binasrillâh'ın vefatından sonra saraya giderek baş hadîme Fâtımî ailesinden halifelîğe kimin en layık olduğunu sormuştur. İçlerinden biri Fâtımî ailesinden yaşlı bir zatın adını söylediği sırada adamlarından biri Talâî' b. Rûzzîk'i uyararak Abbâs es-Sanhâcî'nin ondan daha ileri görüşlü olduğunu ve bu yüzden halife olarak olgun kişileri değil küçüklerini seçerek idareyi ele aldığını söylemiştir. Bunun üzerine Talâî' b. Rûzzîk, Hâfız-Lidînillâh'ın torunu ve Fâiz-Binasrillâh'ın amcasının oğlu olan henüz 9 yaşında bulunan Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf'u *el-Âdîd-Lidînillâh* unvanı⁶⁰⁵ ile yeni halife olarak

⁶⁰² Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80; Tomar, "Talâî' b. Rûzzîk", 496.

⁶⁰³ Şeşen, "Talâî", 693; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80.

⁶⁰⁴ Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80; Tomar, "Talâî' b. Rûzzîk", 496.

⁶⁰⁵ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 286.

tayin etmiştir. Talâi' b. Rüzîk daha sonra kızını Âdîd-Lidînillâh ile evlendirerek siyasi hâkimiyetini akrabalık yoluyla da perçinlemiş oldu.⁶⁰⁶

Talâi' b. Rüzîk, el-Âdîd-Lidînillâh'ı halife olarak belirlerken İsmâiliyye'nin imamet anlayışını da göz ardı etmiştir. Vezirin buradaki asıl gayesi kendi himayesi altında bulunan küçük bir çocuğu imam olarak belirleyerek devlette tam anlamıyla söz sahibi olmaktır. Çünkü yeni halife devleti yönetemeyecek kadar küçük bir çocuktur.⁶⁰⁷

2.1.6.5. Talâi' b. Rüzîk'in Ölümü

Âdîd-Lidînillâh'ın Talâi' b. Rüzîk tarafından halife olarak belirlenmesinde onun kolay bir şekilde nüfuzu altına alabilecek yaşta olması etkili olmuştur. Talâi' b. Rüzîk hâkimiyetini daha da güçlendirmek ve devlet yönetiminde tek söz sahibi olmayı amaçlıyordu. Âdîd-Lidînillâh, halifeliği sırasında tüm yetkilerinden soyutlanmış durumdaydı. Talâi' b. Rüzîk kendi isteğine göre yasaklar koyuyor ve vergileri de kendi adına topluyordu. Halk vezirin gücü karşısında tamamen sinmiş vaziyette bulunmaktaydı. Talâi' b. Rüzîk hanedan mensubu olup kendisine muhalif olabilecek kişileri başkent dışına çıkarmış ve halife Âdîd-Lidînillâh'ı kızı ile evlendirmişti. Bu evlilik saray kadınlarının da kendisine karşı cephe almasına neden olmuştur. Sarayda yaşayan Fâtımî ailesine mensup kadınlar Âdîd-Lidînillâh'ın vezirin kızı ile evlenmesini kabullenemedikleri için ona karşı kin beslemeye başlamışlardır.⁶⁰⁸

Talâi' b. Rüzîk'in aleyhine oluşan bu koşullar sonucunda Âdîd-Lidînillâh'ın halası Mısırlı komutanlara para göndererek onlardan veziri öldürmelerini istedi. Hatırı sayılır sayıda sevmeyeni bulunan Talâi' b. Rüzîk'in ortadan kaldırılması için kısa zamanda düşmanları harekete geçti. Bunun üzerine vezirin düşmanları onu öldürmek için sarayın dehlizlerinde pusu kurdular. Talâi' b. Rüzîk, toplantı için gittiği saraydan ayrılırken dehlizde ona pusu kuranlar tarafından saldırıya uğradı.⁶⁰⁹ Vezir üst üste aldığı bıçak darbeleri sonucunda ağır yaralandı. Evine götürüldüğünde henüz ölmemiş olan vezir Âdîd-Lidînillâh'ı çağırarak kendisini halife yaptığı halde neden böyle bir şey

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 438; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 288; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, III, s. 37; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, II, s. 61-62; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 504-505; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, I, s. 310; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, XXVII, s. 69; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 379; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80-81; Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", 374; Şeşen, "Talâyi", 693.

⁶⁰⁷ Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 417-418; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 380.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 449-450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, IX, s. 302; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 380; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80-81.

⁶⁰⁹ Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtumî*, s. 286; Takkûş, *Târihu'l-Fâtumiyyîn*, s. 418.

planladığını sormuştur. Halife yaşananlardan habersiz olduğunu söyleyince eğer söylediği gibi günahsızsa kendisine halasını teslim etmesini istedi. Bunun üzerine Âdîd-Lidînillâh halası Sittülkasr (Sittülkusûr)'ın ona teslim edilmesine izin verdi. Halifenin halası vezirin huzuruna getirildikten sonra yaralı halde bulunan Talâî' b. Rüzîk'in emri ile boğularak öldürüldü. Talâî' b. Rüzîk, Âdîd-Lidînillâh'a kendisinden sonra oğlunun vezir olmasını vasiyet ettikten sonra 19 Ramazan 556/11 Eylül 1161'de vefat etti. Vefatının ardından halife onun vasiyetine uyarak oğlunu vezir olarak atadı.⁶¹⁰

Talâî' b. Rüzîk, iyi bir komutan, deneyimli bir asker ve Fâtımîlerin son büyük veziri olmasının yanında şiirle de ilgilenmiştir. Yazdığı şiirlerinde daha çok Müslümanları Haçlılar'a karşı savaşılmaya teşvik etmiştir. Bununla birlikte kendisinin bir divanının bulunduğu da kaydedilmektedir.⁶¹¹

Talâî' b. Rüzîk, Mısır'da oluşturduğu hâkimiyet kadar dış siyasette de adından oldukça söz ettirmiştir. Onun vezirliği döneminde elde ettiği siyasi başarılar soncunda Fâtımîler Bizans, Haçlılar ve Zengîler'le iyi ilişkiler kurmuşlardır.⁶¹² Bazı kaynaklarda Talâî' b. Rüzîk'in uzun yıllar Fâtımîlerin emrinde bulunup Mısırlı Şîîlerle birlikte yaşamasına rağmen bu mezhebe meyletmeyip itikâdî olarak İmâmîye mezhebine bağlı olduğu da aktarılmaktadır.⁶¹³ Birçok hayır kurumunun yapımında rol oynayan Talâî' b. Rüzîk, dindar bir kişi olarak öne çıkmaktaydı. Kahire surları dışında Bâbüzüveyle yakınında 555/1160'da inşa edilen ve günümüze kadar ulaşan Sâlih Talâî' Camii'ni de yaptırmıştır.⁶¹⁴

2.1.7. Rüzîk B. Talâî' (556-558/1161-1163)

2.1.7.1. Hayatı ve Vezirlik Dönemi

Rüzîk b. Talâî'nin hayatı ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler sınırlı olmasından ötürü kendisi ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Kendisinin, babasının vezirliği döneminde Fâtımî ordusunda başkomutanlık yaptığına dair bilgiler

⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 302; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 528; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi't-târihi'l-beşer*, III, s. 38-39; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, c. III, s. 247-248; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 380; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımıyyîn*, s. 418-419; Şeşen, "Talâî", 693; Tomar, "Talâî' b. Rüzîk", 496; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80-81.

⁶¹¹ Şeşen, "Talâî", 694; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 80; Tomar, "Talâî' b. Rüzîk", 496.

⁶¹² Tomar, "Talâî' b. Rüzîk", 496.

⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, s. 450; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 302; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 248.

⁶¹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 20; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 529; Tomar, "Talâî' b. Rüzîk", 496.

mevcuttur.⁶¹⁵ Talâi' b. Rüzîk, son nefesini verirken halife Âdîd-Lidînillâh'dan kendisinden sonra oğlunun vezir olarak atanmasını vasiyet etmiştir. Rüzîk b. Talâi', babasının vefatından sonra kendisine rakip olan güç odakları ile giriştiği mücadeleyi kazanarak 20 Ramazan 556/12 Eylül 1161'de *el-Melikü'l-'adil mecdü'l-İslâm* lakabıyla vezir olarak tahta oturmuştur.⁶¹⁶

Yaklaşık 15 ay görevde kalan Rüzîk b. Talâi'nin vezirliği sırasındaki en önemli olay Nizâr b. Hüseyin'in çıkardığı isyandır. İsyan eden Nizâr b. Hüseyin daha sonra yakalanıp idam edilmiştir. Gibb, Rüzîk b. Talâi'nin devlet yönetiminde iyi olduğu söylese de⁶¹⁷ birazdan değineceğimiz sebeplerden ötürü bu dönem kısa sürmüştür.

Babası vefat etmeden önce oğlunu Saîd bölgesinin genel valisi olan Şâver b. Mücîr'e karşı uyanık olması ve onu görevden almaması konusunda uyarmasına rağmen Rüzîk b. Talâi' babasının bu tavsiyesini dinlememiştir.⁶¹⁸ Böyle davranmasında etrafına toplanan insanların ve yardımcılarının onun Şâver b. Mücîr ile mücadeleye girmeden gerekli tedbirleri alması yönündeki tavsiyeleri de etkili olmuştu. Böylelikle danışmanları kendisine sorunun başlamadan bitirilmesini tavsiye ettiler. Çünkü Şâver, halk tarafından sevilen ve iktidar için potansiyel bir aday olarak ön plana çıkmaktaydı. Rüzîk b. Talâi' meydana gelen bu koşullar sonucunda babasının vasiyetini dinlemeyerek Şâver'i görevden aldıktan sonra onun yerine Emîr Nasîruddin Şeyhuddevle b. er-Rif'a'yı vali olarak atadı.⁶¹⁹

Şâver b. Mücîr'in, Fâtımîlerin hizmetine girmesi Haçlı Seferleri'nin başladığı zamana denk gelmektedir. Kendisi Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Haçlılarla yaptığı savaşta esir düşünce uzun süre esarette yaşamıştır. Esareten kurtulduktan sonra Mısır'da vezirler arasında meydana gelen mücadelelerde yer almıştır. Talâi' b. Rüzîk'in vezareti döneminde onun hizmetine girmiş ve 555/1160 yılında Kûs merkez olmak üzere Saîd bölgesi genel valiliğine tayin edilmiştir. Şâver'in valilik yaptığı bölgede bir süre sonra güçlenmesi Talâi' b. Rüzîk'in istediği bir durum olmamasına rağmen onu görevden alamamıştır.⁶²⁰ Yukarda değindiğimiz gibi oğluna da onu

⁶¹⁵ Dadoyan, *The Armenians*, s. 167; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 381; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 81.

⁶¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, s. 20; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 287; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımıyyîn*, s. 418; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 381; H. A. R. Gibb, "Rüzîk", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 806, İstanbul 1964.

⁶¹⁷ Gibb, "Rüzîk", 806.

⁶¹⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIX, s. 192; Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 287.

⁶¹⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, III, s. 254; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 381; Tomar, "Şâver b. Mücîr", 383.

⁶²⁰ Tomar, "Şâver b. Mücîr", 382-383.

görevden almamasını tavsiye etmesine rağmen oğlu babasının bu tavsiyesine uymamıştır.

Şâver b. Mücîr kendisinin görevden alınıp Emîr Nasîruddin Şeyhuddevle b. er-Rif'a'nın atandığını öğrenince Saîd bölgesinde yaşayan bedeviler ve kendisini destekleyen devlet adamları ile birlikte Kahire'ye doğru yola çıktı. Bu hamlesi ile Rüzîk b. Talâi'nin kararını tanımadığını açıkça gösterdi. Şâver b. Mücîr, Kahire'ye giderken takip ettiği güzergâhta etrafına daha fazla insan toplamayı başardı. Kalabalık bir ordu ile Kahire'ye vardığında şehrin girişinde kendisine engel olmak isteyen Rüzîk b. Talâi'nin birliklerini mağlup etmeyi başarak başkente girdi. Şâver b. Mücîr, şehre girdiğinde Rüzîk b. Talâi' kaçmaya çalışsa da tutuklanarak hapsedildi.⁶²¹

2.1.7.2. Rüzîk b. Talâi'nin Ölümü

Şâver b. Mücîr, Rüzîk b. Talâi'yi tutukladıktan sonra ona ait olan malları müsadere ederek ele geçirmiştir. Bu süre zarfında halife Âdîd-Lidînillâh'a karşı kötü muamelede bulununca Fâtîmîlerin ileri gelenleri tutuklu bulunan Rüzîk b. Talâi'yi hapisten çıkartarak yeniden vezir yapmayı düşünmüşlerdir. Fakat bu haberin yayılmasından sonra Rüzîk b. Talâi', Şâver'in oğlu Tayy b. Şâver tarafından 20 Ramazan 558/22 Ağustos 1163 tarihinde idam edilmiştir.⁶²²

Fâtîmîlerin Ermeni asıllı son veziri olan Rüzîk b. Talâi'nin öldürülmesi ile Bedrû'l-Cemâlî'nin vezirliğinden itibaren başlayan Ermeni vezirler dönemi son bulmuştur. Ermeni asıllı vezirler devletin yıkılışını engelleyemeseler de yapmış oldukları hamlelerle yüz yıl geriye atabilmişlerdir. Fakat devlet içerisindeki entrikalar, güç mücadeleleri, vezirlerin mutlak hâkimiyet isteği, halifelerin sindirilmesi, Haçlı seferlerinin başlaması gibi etkenler devletin daha fazla yaşamasına müsaade etmemiştir.

⁶²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 363; Makrîzî, *el-Hutatü'l-Makrîziyye*, II, s. 198; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, s. 20; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 381; Tomar, “Şâver b. Mücîr”, 383; Gibb, “Rüzîk”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 806.

⁶²² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, V, s. 317; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, s. 20; Gibb, “Rüzîk”, 806; Tomar, “Şâver b. Mücîr”, 383; Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi(909-1171)*, s. 381-382; Ertaş, “Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, s. 81.

SONUÇ

Fâtımîler, Şiiliğin İsmailî-Bâtînî mezhebinin fikriyatını kendilerine daima dava, düstur ve devlet politikası edinmiş önemli bir devlettir. Kuruluşundan itibaren Sünnî Abbâsî halifeliğine ve Endülüs Emevîlerine karşı sürekli rekabet ve mücadele halinde olmuştur. Onlar gibi neseplerini Kureys'e ve özelde Ehl-i Beyt'e dayandırmış olsalar da hilafet anlayışları ve metodları farklı olmuştur. Dâîleri vasıtasıyla Abbasîler'e bağlı Ağlebîler'i uzun soluklu plan ve ihtilâl hareketi sonucunda yıkmayı başarmışlardır.

Fâtımîler kurulduğu coğrafya ve egemen olduğu alanlar bakımından İslâm dünyasını etkileyen olayların merkezinde yer almışlardır. Fâtımî Devleti'nde göreve gelen Ermeni asıllı vezirleri incelediğimiz bu çalışmamızda önemli sonuçlara ulaşmaya çalıştık. Fâtımî Devleti'nin ilk dönemlerinde güçlü halifelerin iş başına gelmesi ve kuruluş dönemi halifelerinin devlet idaresinde söz sahibi olmalarından ötürü 358/969 yılında Mısır'ın ele geçirilmesine kadar vezirlik kurumunun oluşturulma ihtiyacı hissedilmemiştir. Vezirlik müessesesi Fâtımî Devleti'nin sınırlarının genişlemesi sonucu yönetimde ortaya çıkan ihtiyaçlardan dolayı ihdas edilmiştir.

Fâtımîler'de oluşturulan vezirlik kurumunun kendilerinden önce var olan Müslüman devletlerdeki vezirlik kurumuyla benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Fâtımîlerin, geniş bir coğrafyaya hükmetmelerinden dolayı farklı etnik kökenden ve dini inançtan insanlar egemenlikleri altında yaşamıştır. Bünyelerinde barındırdıkları bu farklılıklar devletin yönetim kadrolarına da yansımıştır. Devletin güçlü zamanlarında göreve getirilen vezirlerin İsmâiliyye Şîası'na mensup olmasına dikkat edilmiştir. Fakat devletin son yüz yılı ele alındığında vezirlerin belirlenmesinde etnik kökenin dikkate alınmadığı ve vezirlerin dinlerinin/mezheplerinin de belirleyici unsurlar arasında bulunmadığı görülmektedir.

Bir anlamda resmi mezhebi İsmâiliyye Şîası olan Fâtımîler'de nadir de olsa bazı Sünnî vezirler ve hatta bir Hristiyan vezir görev alabilmiştir. Vezir atamalarında böyle bir tercihe gidilmesinde dönemin koşullarının belirleyici olmuştur. Devlet tarihinde bu dönemde ilk kez bir Hristiyan tefvîz vezirliğine getirilmiştir. Üstelik bu Hristiyan vezirin (Behrâm el-Ermenî) *Seyfû'l-İslâm*, *Tâcü'l-Hilafe* gibi İslâmî unvanları kullanmasına müsaade edilmiştir.

Bedrü'l-Cemâlî'nin, Müstansır-Billâh tarafından Mısır'a davet edilmesiyle birlikte *Vezirler Asrı* resmen ve fiilen başlamıştır. Bu yeni dönemin öne çıkan önemli bir özelliği de Ermeni asıllı yedi vezirin görev almaya başlamasıdır. İç siyasi sorunlarla,

çok ciddi ekonomik sıkıntılarla mücadele eden ve neredeyse yıkılmak üzere olan Fâtımîler’de Ermeni vezirlerin göreve gelmesi devletin yıkılış sürecini geciktirdiği söylenebilir. Ancak bundan böyle Fâtımî halifesi Ermenî vezirlerin elinde oyuncak haline gelecek ve dini ve manevi bir iktidarla yetinmek zorunda kalacaktır. Bedrü’l-Cemâlî ve oğlu Efdal b. Bedrü’l-Cemâlî’nin vezirlikleri döneminde ülkenin ekonomik açıdan bir nebze de olsa refaha kavuştuğu görülmektedir. Bununla birlikte Ermeni asıllı vezirlerin ilk ikisinin görevde olduğu zaman diliminde ekonomi alanında meydana gelen olumlu gelişmeleri askeri sahaya yansıttıkları söylenemez. Nitekim onların dönemlerinde gerek Selçuklu ve gerekse Haçlılar ile yapılan savaşlardaki başarısızlıkları bunun en önemli kanıtıdır.

Ermeni asıllı vezirlerin devlet idaresinde söz sahibi oldukları dönemlerde hayata geçirdikleri yeni uygulamalar devletin içinde bulunduğu koşulları iyileştirse de aslında bu siyasi hamleler vezirlerin sahip oldukları ayrıcalıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Aynı zamanda Ermeni asıllı ilk iki vezirin yönetimi sırasında, ülkenin siyasi olarak kendilerine bağlanması amacıyla merkezileşme adı altında önemli değişimleri tecrübe ettiği görülmektedir. Devletin eyaletlere bölünmesi ve vezirlerin tamamen kendilerine bağlı askeri birlikler oluşturmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ermeni asıllı vezirlerin yönetimde olduğu zaman dilimine bakıldığında devlette iki başlı bir yönetim sisteminin uygulamaya konulduğu görülmektedir.

Ermeni vezirlerin göreve gelmesiyle Fâtımîler’de halifelik sembolik bir şekle bürünmüştür. Bu dönemde halifelerin dini bayram ve törenlere katılmak dışında devlet yönetiminde söz sahibi olamamışlardır. Ermeni vezirlerlerden bazıları sahip oldukları menfaatleri kaybetmemek adına kendi dönemlerinde hanedan üyelerinden istedikleri kişilerin halife olmasını sağlamışlardır. Efdal b. Bedrü’l-Cemâlî’nin Müsta‘lî-Billâh’ı, Talâî b. Rüzûk’in Âdîd-Lidînillâh’ı kendi çıkarları için halife olarak belirlemeleri ülkede vezirlerin sahip olduğu gücü yansıtmaktadır. Ebû Ali Ahmed’in, Hâfız-Lidînillâh’ı ev hapsinde tutarak ülkeyi tek başına yönetmeye başlaması, kendi adının yazılı olduğu paralar bastırması, devletin dini anlayışında radikal değişiklikler yapması Fâtımî halifelerinin son yüz yılda ellerindeki iktidarı vezirlerle paylaşmak zorunda kaldıklarının göstergesidir. Hatta Ebû Ali Ahmed’in vezirliği sırasında kısa bir süre de olsa devlet halife olmadan yönetilmiştir.

Ermeni asıllı vezirlerin yönetimdeki siyasi hamleleri zaman zaman hanedan üyesi bazı kadınların ön plana çıkmasına ve devlet adına sorumluluk almalarına zemin hazırlamıştır. Fâtımî ailesine mensup olan kadınlar Zâfir-Biemrillâh’ın Abbâs es-

Sanhâcî tarafından organize edilen bir suikast sonucunda öldürülmesinin ardından oluşan kaos ortamına son vermesi için Talâî‘ b. Rüzîk’i Mısır’a davet ederek onun vezir olmasını sağlamışlardır. Hanedan üyesi kadınlar, yeni vezirin ilerleyen zamanlarda yürürlüğe koyduğu uygulamalardan rahatsız olmaya başlayınca halife Âdîd-Lidînillâh’ın halası Sittülkasr (Sittülkusûr) organize ettiği bir suikast sonucunda Talâî‘ b. Rüzîk’i öldürmeye çalışmıştır. Yaşanan bu olaylar devletin son yüz yılında yönetimde ne denli büyük sorunların yaşandığını göstermektedir.

Ermeni vezirler her ne kadar devletin yıkılışını yüz yıl kadar geriye atmış olsalar da Fâtımîler’i yıkılmaktan kurtaramamışlardır. Devletin son yüz yılında Şî‘ İsmâiliyye mezhebinde yaşanan bölünmelerden dolayı sıkıntılar meydana gelmiştir. Bununla birlikte askeri müdahaleler sonucunda göreve gelen vezirlerin devlet içindeki güç mücadeleleri de Fâtımîlerin zayıflamasına neden olmuştur. Yaşanan bu krizler Fâtımîler’i, iç sorunlarıyla ilgilenmek zorunda bıraktığından dolayı devletin bu dönemde çok az sayıda genişleme politikası izlediği görülmektedir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu koşullardan ötürü Fâtımîler, topraklarını genişletmekten daha ziyade ellerinde bulunan toprakları koruma politikasını takip etmişlerdir. Ülke yönetiminde yaşanan sorunlar Selçukluların Fâtımîler’e ait toprakların önemli bir kısmını ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle son yüz yılda Fâtımîler, Suriye ve Hicaz bölgesi üzerindeki egemenliklerini neredeyse tamamen kaybetmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet, “İhşîdiler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 551-553, İstanbul 2010.
-, “Kâfûr, Ebü'l-Misk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ek-2, ss. 1-2, İstanbul 2016.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltana Dönüşmesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- al-Imad, Leila S., *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, Berlin 1990.
- Alaslan, Hamdi, “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 98, ss. 1-24, İstanbul 1995.
- Alican, Mustafa, Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme, *Tarih Dergisi*, Sayı 59 (2014 / 1), ss.1-26, İstanbul 2014.
- Âlû Îsâ, Abdüsselâm b. Muhsin, *Dirâse nakdiyye fî'l-mervîyyâtî'l-vârîde fî şahsiyyeti 'Ömer bin el-Hattâb ve siyâsetihi'l-idâriyye radiyallâhü 'anh*, I-III, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 2002.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.
-, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbasiler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Artur, İsraelyan, “en-Nedvetü'l-İlmiyyetüd Düveliyyetü Anil İktisadî Beynel Arabî-ve'l Ermenî”, *Ermeni Araştırmaları Merkezi Kahire Üniversitesi*, ss. 17-28, Kahire 2010.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, “İbn Killis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 136-137, İstanbul 1999.
- Atalan, Mehmet, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Ateş, Ahmed, “Bâtîniye”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, II, ss. 339-342, Eskişehir 2001.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, ss. 539-546, İstanbul 1997.
-, “Kudüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, ss. 327-329, Ankara 2002.
- Ay, Zahide, *Ortaçağ İran'ında ve Anadolu'sunda Şiîlik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîliği(13-15. yüzyıllar)*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Ayan, Ergin, “Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C:1, sayı: 2, ss. 1-12, Tokat 2019.

-, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 28, ss. 117-149, İstanbul 2012.
-, “Vezir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, ss. 79-82, İstanbul 2013.
- Aydın, Hasan, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri “Zeylû Tarihî Dimaşk Tercümesi (s. 142-549), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Aydın, Yunus Emre, “*Mısır Fâtımî Halifesi Âmir- Biahkâmillâh ve Dönemi*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017.
- Aykaç, Mehmet, “İbn Hinzâbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 70-71, İstanbul 1999.
- Azimli, Mehmet, “İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:7, sayı: 1, ss. 59-73, Diyarbakır 2005.
-, *Halifelik Tarihine Giriş*, Öykü Kitabevi, Konya 2005.
- Bağlıoğlu, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara Okulu, Ankara 2004.
- Bernard Lewis, “İsmâîlîler”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, V, ss. 1120-1124, Eskişehir 2001.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara Okulu, Yayınları, Ankara 2000.
- Carl Heinrich, Becker, (ö. 1933) “Bedrûlcemâlî”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, II, ss. 447, Eskişehir 2001.
- Ceran, İsmail, “Sicilmâse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 136-138, İstanbul 2009.
- Cöhce, Salim, “Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ & Ortaçağ*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ed, Mehmet Metin Hülagü vdğ, Ankara 2014.
- Çağatay, Neşet, “Fâtımî Devleti'nin Kuruluş Akideleleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:7, ss. 63-77, Ankara 1958-59.
-, Çağatay-Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Çelik, Aydın, “Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler*, Ankara 2002.

-, “Fatımîler Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 15, sayı: 2, ss. 433-453, Elazığ 2005.
-, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
-, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008.
- Dadoyan b. Seta, *The Armenians In The Medieval Islamic World*, Transaction Publishers, New Brunswick New Jersey 2013.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayınları, Ankara 2002.
-, “Muhammed b. İsmâil el-Mektûm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 444-445, İstanbul 2005.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
-, “Haçlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, ss. 525-546, İstanbul 1996.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Kahire 1960.
-, *el-Ahbâr et-Tivâl (İslam Tarihi)*, çev. Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007.
- Doğrusözlü, Zekeriya, “Ehl-i Beyt Mensuplarının Dönemin İktidarları ile Olan İlişkileri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, ss. 127 – 143, Malatya 2016.
- Doris Behrens-Abouseif, “Cüyûşî Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 146-147, İstanbul 1993.
- Dursun, Davut, “Beyrut”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, ss. 81-84, İstanbul 1992.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahmân b. İsmâ'îl, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, nşr. İbrâhîm ez-Zeybek, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâ'îl b. Ali (ö. 774/1373), *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısriyye, Kahire 1907.
- ed-Deşrâvî, Ferhât, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*, Ar. çev. Hammâdî es-Sahilî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.
- Ertaş, Kasım, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss. 63-84, Şırnak 2017.

- Fahrüddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210), *eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Tâlibiyye*, thk. Seyyid Mehdi er-Recâi, Mektebetü Âyetillâh el-Mar'âsi, Kum 1319.
- Fayda, Mustafa, "Emîrû'l-Mü'minîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 156-157, İstanbul 1995.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 117-118, İstanbul 1988.
-, "Ebû Yezîd en-Nükkârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 259-260, İstanbul 1994.
-, "Gadîr-i Hum", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 279-280, İstanbul 1996.
- Gavanime, Yusuf Derviş, "el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", çev. Abdülkerim Özaydın, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, s: 13, ss. 139-154, İstanbul 1987.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, "Rüzzâk", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, IX, ss. 806, Eskişehir 2001.
- Gökhan, İlyas, Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi, *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/2013, ss. 92-108, Nevşehir 2013.
- Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.
- Güner, Ahmet, "Hâfız-Lidînillâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 108-110, İstanbul 1997.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Hançabâ, Halil İbrahim, *Abbâsîler Zamanında Vezirlik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016.
- Harekât, İbrahim, "Midrârîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, ss. 14-16, İstanbul 2005.
- Harman, Ömer Faruk, "Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 207-213, İstanbul 2006.
- Hasan, İ. Hasan, "Fâtımîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, V, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- Hoot, Peter Malcolm, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, çev. Özden Arıkan, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- H. T. Norris, "Vezir", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XIII, ss. 309-314, Eskişehir 2001.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Fazlîllah el-Ömerî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. Komisyon, I-XXVII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî, I-IV, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Kahire 1969-1998.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
-, *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968-72.
- İbn Kalanisî, *Şam Tarihine Zeyl –I. ve II. Haçlı Seferleri Tarihi-*, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, I-XI, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Tağrîberdî, Cemaleddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XIX, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö. 597/1201), *Ahbâru'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003.

-, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Heyeti: A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe, I-X, İstanbul 2016.
-, *el-Lübâb fi't-tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdâd ts.
- İbnü'l-Gazzî, Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Abdirrahmân, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Yuhannâ Mâr Grigoriy b. Tâciddîn (ö. 685/1286), *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesû'î, Dâru'r-Râidi'l-Lübnânî, Hazimiyye 1994.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1986-1993.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, *el-Enbiyâ' fi't-târîhi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 2001.
- İbnü'l-Kalânîsi (ö. 555/1160), *Târîhu Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk, 1403/1983.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer (ö. 861/1457), *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 385/965), *el-Fihrist* (neşr. Matba'atü'r-Rahmâniyye), Mısır ts.,
- İbnü't-Tiktaka (ö. 709/1309'dan sonra), *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- İlhan, Avni, "Bâtiniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 190-194, İstanbul 1992.
-, "Bedâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 290-291, İstanbul 1992.
-, "İsmailiye veya Batıniye", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Mustafa Öz vdğ, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1977.
- İşpirli, Mehmet, "el-Hıttatü'l-Makrîziyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, ss. 402-404, İstanbul 1998.
- Kapar, M. Ali, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:7, ss. 1-16, Konya 1997.
- Kavas, Ahmet "Mehdiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, ss. 387-389, Ankara 2003.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, Dâru Sâdir, Beyrut ts.

- Kılıç, Mahmut, “Şîrkûh el-Mansûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 203-204, İstanbul 2010.
- Korkmaz, Fatih, “Fâtımîler Devleti’nde Ermeni Kökenli Cemâli Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal’ın Faaliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S: 3, ss. 79-89, Bayburt 2019.
- Koyuncu, Mevlüt, “Müslüman Arapların İslam’ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, ed, Mehmet Metin Hülagü vdğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Köksal, Mustafa Kemal, *Fatımi Devleti’nin Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Külekçi, Cahit, *Sosyo-Kültürel Açısından İstanbul’da Ermeni Toplumu (XIX Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *el-Hitâtü’l-Makrîziyye (el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hitat ve’l-âsâr)*, thk. Halil el-Mansûr, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.
-, *İtti’âzü’l-hunefâ bi-ahbâri’l-eimmeti’l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vdğ., I-III, el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Kahire 1996.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü’l-Bed’ ve’t-târih*, I-VI, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire ts.,
- Mâverdî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *Kitâbü’l-Ahkâmü’s-sultâniyye ve’l-velâyeti’d-dîniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, Küveyt 1989.
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasen Ali b. el-Huseyn, *Mürûcû’z-zeheb ve me’âdinü’l-cevher*, thk. Yusuf Es’ad Dâğır, I-IV, Dâru’l-Hicre, Kum 1984.
- Münâvî, Muhammed Hamdî, *el-Vezâretü ve’l-Vüzerâ’ fi’l-Asri’l-Fâtımî*, Dâru’l-Me’ârif, Kahire 1970.
- Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ, (ö. 310/922), *Fırâku’ş-Şî’a*, nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1936.
- Öz, Mustafa, “Dâî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, ss. 420-421, İstanbul 1993.
-, “Dürzilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 39-48, İstanbul 1994.
-, “Hâkim-Biemrillâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, ss. 199-201, İstanbul 1997.

-, “İmâmiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss. 207-209, İstanbul 2000.
-, Öz-eş-Şek’a, Muhammed Mustafa, “İsmâiliyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 118-133, İstanbul 2001.
-, “Meymûn el-Kaddâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, ss. 505, İstanbul 2004.
-, “Nizâriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, ss. 200-201, İstanbul 2007.
-, “Şîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 111-114, İstanbul 2010.
-, “Ubeydullah el-Mehdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII, ss. 23-25, İstanbul 2012.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ağlebîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 475-478, İstanbul 1988.
-, “Azîz-Billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, ss. 346, İstanbul 1991.
-, “Âmir-Biahkâmillâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, ss. 68, İstanbul 1991.
-, “Bedr el-Cemâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, ss. 330, İstanbul 1992.
-, “Efdal b. Bedr el-Cemâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 452-453, İstanbul 1994.
-, “el-Kâmil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 281-283, İstanbul 2001.
-, “el-Muhtasar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cXXXI, ss. 70-71, İstanbul 2006.
-, “İbnü’l-Kalânisî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 99-100, İstanbul 2000.
-, “Hasan Sabbâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, ss. 347-350, İstanbul 1997.
-, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 119-121, İstanbul 2006.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, ss. 211-225, İstanbul 1995.
- Özer, Serkan, “Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi*, Ankara 2015.

- Özkuyumcu, Nadir, “Müsta‘lî-Billâh el-Fâtımî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 115, İstanbul 2006.
-, “Rüstemîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 295-296, İstanbul 2008.
- Öztürk, Murat, “Zâhir el-Fâtımî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, ss. 89-89, İstanbul 2013.
-, “Zâfir-Biemrillâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, ss. 69-70, İstanbul 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Razûk, Muhammed, “İdrîsîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 495-497, İstanbul 2000.
- Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Ebü'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur‘ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, Dımaşk-Beyrut 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 313/925), *Muhtâru's-sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1986.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ‘avâmilü'l-izdihâr ve tedâ‘iyâtü'l-inhiyâr*, I-II, Dâru'l-Ma‘rife, Beyrut 2008.
-, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, Müessesetü İkrâ, Kahire 2006.
-, *ed-Devletü'z-Zenkiyye*, Dâru'l-Ma‘rife, Beyrut 2007.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn, *A ‘yânü’l-‘asr ve a ‘vânü’n-nasr*, nşr. Ali Ebû Zeyd vd., I-VI, Dâru'l-Fikri'l-Mu‘âsır-Dâru'l-Fikr, Beyrut-Dımaşk 1998.
-, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafâ, I-XXIX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- Sarıçam, İbrahim-Aycan, İrfan, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993.
-, Sarıçam-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh, *Hulâsatü'l-Vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, nşr. Muhammed el-Emîn Muhammed Mahmûd el-Cekenî, I-II, Beyrut, ts.
- Sevim, Ali, *Âzîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(H.430-538=1038/39-1143/44)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
-, *Mir‘âtü'z-zamân fî târîhi'l-a ‘yân’da Selçuklular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

-, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
-, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, s. 87-88, İstanbul 2009.
-, "İbn Münkız", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 221-222, İstanbul 1999.
- Seyf b. Ömer et-Temîmî, *el-Fitne ve vak'atü'l-Cemel*, nşr. Ahmed Râtib Armûş, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1984.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddîn-i Eyyûbî Sempozyumu (23-24 Kasım 1996 Diyarbakır)*, s. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 1997.
-, "Fâtımîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 228-237, İstanbul 1995.
-, "İbn Havşeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, ss. 35-36, İstanbul 1999.
-, "Kahire", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, ss. 173-175, İstanbul 2001.
-, "Makrizî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, ss. 448-451, Ankara 2003.
-, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, Kahire 1992.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013.
- Sirâcüddîn İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer (ö. 861/1457), *Harîdatü'l-'acâib ve feridetü'l-garâib*, thk. Enver Mahmûd Zennâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2008.
- Suhârî, Ebü'l-Münzir Seleme b. Müslim, *el-Ensâb*, thk. Muhammed İhsân en-Nas, I-II, Byy., 2006.
- Sürûr, M. Cemâlüddîn, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1994.
- Süyûtî, Celâlüddîn b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-'Urfü'l-verdi fî ahhâri'l-mehdî*, thk. Ebû Ya'lâ el-Beydâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
-, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Komisyon, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, Katar 2014.
- Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Muaviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, c. XIV, S: 3-4, ss. 456-468.

- Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
-, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Şadrüddîn, Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, II, Tarihsiz.
- Şeşen, Ramazan, "Âdîd-Lidînillâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 374-375, İstanbul 1998.
-, "Cevher es-Sıkkî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss. 456-457, İstanbul 1993.
-, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
-, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
-, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, ss. 337-340, İstanbul 2009.
-, "Talâyi", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, ss. 691-694, İstanbul 1979.
- Takkûş, M. Süheyl, *Târihu'l-Fâtımiyyîn fî İfrikıyye ve Mısr ve Biladi's-Şam*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2001.
- Tâmîr, Ârif, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, Dârü'l-Mesire, Beyrut 1990/1410.
- Tan, Muzaffer, "İsmaililik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
-, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Turan, Şerafettin, "Levant", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, ss. 145-147, Ankara 2003.
- Tomar, Cengiz, "Sayda", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, ss. 207-209, İstanbul 2009.
-, "Şâver b. Mücîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 382-383, İstanbul 2010.
-, "Talâi' b. Rüzîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, ss. 495-496, İstanbul 2010.
- Tritton, Arthur Stanley, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi*, İng. çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- Uğur, Mücteba, "el-A'lâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 235, İstanbul 1989.

- Uleymî, Ebü'l-Yümn Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 928/1522), *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, thk. Adnân Yûnus Abdülmecîd Ebû Tebbâne, I-II, Mektebetü Dendîs, Amman 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Üsame ibn Munkız (ö. 584/1188), *İbretler Kitabı*(*Kitab el-İ'tibar*), çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.,
....., *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-II, Dâru'l-A'lemî, Beyrut 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Zünnar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, ss. 572-574, İstanbul 2013.
- Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Devleti'nde Türkler ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, ed. Mehmet Metin Hülagü vdğ., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 228-229, İstanbul 1994.
- Yiğit, İsmail, "Sıffin Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, ss. 107-108, İstanbul 2009.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *el-'İber fî haberi men ğaber*, thk. Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ., I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982-1988.
....., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1986-2000.
- Zeydân, Corcî, *Tarihu't temeddünni'l- İslâmî (İslâm Uygarlıkları Tarihi)*, I, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd (1893-1976), *el-A 'lâm*, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

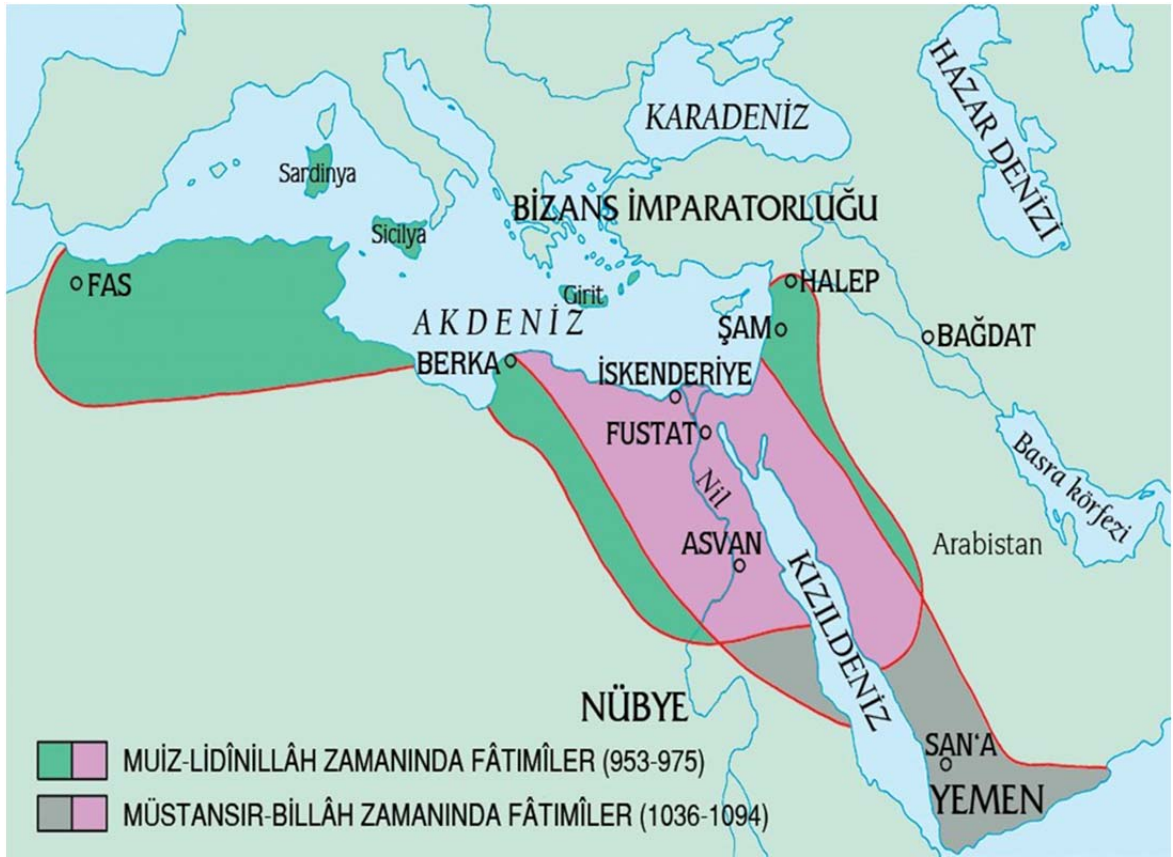
EKLER

Ek-1: Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler

Ermeni Asıllı Vezirler	Dinleri	Mezhepleri	Görevde Kaldıkları Yıllar	Görevleri Sırasındaki Halifeler
Bedrü'l-Cemâlî	İslâm	İsmâiliyye	446-487 1074-1094	Müstansır-Billâh
Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî	İslâm	İsmâiliyye	487-515 1094-1121	Müstansır-Billâh / Müsta'î-Billâh / Âmir-Biahkâmillâh
Ali b. Efdal Kûteyfât	İslâm	İsmâiliyye	524-526 1130-1131	Hâfız-Lidînillâh
Ebü'l-Feth Yânis el-Ermeni	İslâm	İsmâiliyye	526-526 1131-1132	Hâfız-Lidînillâh
Behrâm el-Ermenî	Hristiyan		529-531 1135-1137	Hâfız-Lidînillâh
Talai b. Rûzzik	İslâm	İsmâiliyye	549-556 1154-1161	Fâiz-Binasrillâh/ 'Âdîd-Lidînillâh
Rûzzik b. Talai	İslâm	İsmâiliyye	556-558 1161-1163	'Âdîd-Lidînillâh

(Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*, s. 297-303, 305-307)

Ek-2: Fâtımî Devleti Siyasi Haritası

(Seyyid, "Fâtımîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 228-237, İstanbul 1995.)

Ek-3: Fâtımî Halifeleri Listesi

FÂTIMÎ HALİFELERİ LİSTESİ	
İfrîkiye’de	
Ubeydullah el-Mehdî	297 (909)
Kâim-Biemrillâh	322 (934)
Mansûr-Billâh	334 (946)
Muiz-Lidînillâh	341 (953)
Mısır’da	
Muiz-Lidînillâh	362 (972)
Azîz-Billâh	365 (975)
Hâkim-Biemrillâh	386 (996)
ez-Zâhir-Liî‘zâzidînillâh	411 (1021)
Müstansır-Billâh	427 (1036)
Müsta‘lî-Billâh	487 (1094)
Âmir-Biahkâmillâh	495 (1101)
Ebû Ali Ahmed b. Efdal el-Küteyfât’ın hâkimiyeti (Hâfız-Lidînillâh’ın hapiste tutulduğu dönem)	16 Zilkade 524 - 16 Muharrem 526 (21 Ekim 1130 - 8 Aralık 1131)
Hâfız-Lidînillâh	526 (1132)
Zâfir-Bia‘dâillâh	544 (1149)
Fâiz-Binasrillâh	549 (1154)
Âdîd-Lidînillâh	555-567 (1160-1171)

(Seyyid, "Fâtımîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, ss. 228-237, İstanbul 1995.)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Mehmet ŞİMŞEK
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : 10. 02. 1995 / ELAZIĞ
Medeni Hali : Bekâr
e-posta : mehmetsimsekzz@hotmail.com

EĞİTİM DERECEİ, OKUL/PROGRAM, MEZUNİYET YILI

Lisans: Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Bölümü, 16.06.2017

Lise: Dadaloğlu Lisesi/ Adana 08.06.2012

İŞ DENEYİMİ, YIL ÇALIŞTIĞI YER GÖREV

2018 Hatay/Yayladağı, Yayladağı Anadolu Lisesi, Öğretmen

Yabancı Dili

İngilizce